

3

КИЇВ-1985

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 11 березня 1985 року
- Партійне керівництво соціально-економічним розвитком села на сучасному етапі
- Значення публіцистики для вивчення сучасної вітчизняної історії
- Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгул

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Наукові редактори

доктор істор. наук М. В. Коваль,
канд. істор. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор Н. Є. Любич

Коректор Н. Г. Тараскина

Здано до набору 06.02.85. Підп. до друку 15.03.85. БФ 18 842. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,01. Тираж 2390 пр. Зам. 0-17.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 3 (288), март, 1985. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута історії партії при ЦК Компартії України — філіала Інститута марксизма-ленінізма при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Виходить ежемесячно. (На українському мові). Київ, видавництво «Наукова думка». Адрес редакції: 252001 Київ 1, ул. Кірова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев, 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (288)

БЕРЕЗЕНЬ

1985

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

Михайло Сергійович Горбачов	7
Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу	8
Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 11 березня 1985 року	9
Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до радянського народу	15

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Гаврилюк О. Ю. Партійне керівництво соціально-економічним розвитком села на сучасному етапі	17
---	----

Методологія та методика історичних досліджень

Іщенко М. Г. Значення публіцистики для вивчення сучасної вітчизняної історії	29
--	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

Кязимова Г. Х. (Одеса), Привалова Л. В. (Одеса). Діяльність парторганізації України по добору, розстановці кадрів ПТУ (1966—1980 рр.)	40
Водолянов А. Д. (Чернігів). До питання про діяльність армійських політорганів і парторганізацій по комуністичному вихованню радянських воїнів (1976—1980 рр.)	46
Бакуменко П. І., Логвиненко О. В. Організаційно-політичне зміцнення шкільних партійних організацій (1952—1961 рр.)	50
Кухарчик В. П. (Одеса). Партійне керівництво розвитком профполітосвіти на Україні (1926—1937 рр.)	55
Мулявічюс Л. П. (Вільнюс). Використання найманої праці в поміщицьких маєтках Литви у 60—70-х роках XIX ст.	63
Гуржій О. І. Класи-стани та їх еволюція на Лівобережній Україні в період пізнього феодалізму	71

Трибуна молодого автора

Калиниченко С. Б. З історії виникнення стахановського руху в сільському господарстві УРСР (1935—1937 рр.)	81
Марочко В. І. Про створення соціально-економічних засад нового способу життя у колгоспному селі УРСР (1929—1937 рр.)	87

Мальцева Л. Г. Викладання історії в Київському університеті в 30—50-і роки XIX ст.	96
Буховець І. О. (Чернівці). Експлуатація православною церквою селян Північної Буковини (кінець XVIII — початок XX ст.)	101

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Талан А. Г. Соціальна політика КПРС і безуспішність спроб ворожої пропаганди перекутити її зміст	105
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Лисенко М. М. Питання дальшого вдосконалення методики викладання історії в світлі вимог реформи загальноосвітньої школи	113
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Ганжа О. І. 90-річчя з дня народження В. С. Кіквідзе	121
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Вітрук Л. Д. Піднесення матеріального добробуту трудящих УРСР у 60-х — 80-х роках	124
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кондрацький А. А. Видання, присвячене 50-річчю стахановського руху	135
Захаров І. З. (Ленінград). Бойове інтернаціоналістське братерство народів	136
Замлинський В. О. Велика сила партійного керівництва	138
Богайчук В. І. Київському університету — 150 років	139
Мельникова І. М., Клоков Є. В. Соціалістична співдружність у боротьбі за розрядку в Європі	140
Віднянський С. В., Хланта О. В. (Ужгород). Книга про сучасну Чехословаччину	142
Петляков П. А. (Чернівці). Клерикальний націоналізм на службі реакції	144

* * *

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Показчик літератури за 1975 — 1984 рр.	145
--	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Республіканська конференція, присвячена 80-річчю революції 1905 — 1907 рр. у Росії	153
Плоха Д. С., Чумак В. А. Пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	153
Василенко В. Б. Засідання Республіканської науково-методичної ради по роботі з ветеранами партії	156
Нізова Л. В. Захист докторської дисертації В. М. Холевчуком	157
Теми дисертацій і монографій	157

СОДЕРЖАНИЕ

Михаил Сергеевич Горбачев	7
Информационное сообщение о Пленуме Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза	8
Речь Генерального секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачева на Пленуме ЦК КПСС 11 марта 1985 года	9
Обращение Центрального Комитета КПСС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР к Коммунистической партии, к советскому народу	15

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Гаврилюк А. Е. Партийное руководство социально-экономическим развитием села на современном этапе	17
--	----

Методология и методика исторических исследований

Ищенко Н. Г. Значение публицистики для изучения современной отечественной истории	29
---	----

СООБЩЕНИЯ

Кязимова Г. Х. (Одесса), Привалова Л. В. (Одесса). Деятельность парт-организаций Украины по подбору, расстановке кадров ПТУ (1966—1980 гг.)	40
Водопьянов А. Д. (Чернигов). К вопросу о деятельности армейских полит-органов и парторганизаций по коммунистическому воспитанию советских воннов (1976—1980 гг.)	46
Бакуменко П. И., Логвиненко А. В. Организационно-политическое укрепление школьных партийных организаций (1952—1961 гг.)	50
Кухарчик В. П. (Одесса). Партийное руководство развитием профполитобразования на Украине (1926—1937 гг.)	55
Мулявичюс Л. П. (Вильнюс). Использование наемного труда в помещичьих имениях Литвы в 60—70-х годах XIX ст.	63
Гуржий А. И. Классы-станы и их эволюция на Левобережной Украине в период позднего феодализма	71

Трибуна молодого автора

Калининченко С. Б. Из истории возникновения стахановского движения в сельском хозяйстве УССР (1935—1937 гг.)	81
Марочко В. И. О создании социально-экономических основ нового образа жизни в колхозном селе УССР (1929—1937 гг.)	87
Мальцева Л. Г. Преподавание истории в Киевском университете в 30—50-е годы XIX ст.	96
Буховец И. А. (Черновцы). Эксплуатация православной церковью крестьян Северной Буковины (конец XVIII—начало XX ст.)	101

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

Талан А. Г. Социальная политика КПСС и безуспешность попыток враждебной пропаганды извратить ее содержание	105
--	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Лысенко Н. Н. Вопросы дальнейшего усовершенствования методики преподавания истории в свете требований реформы общеобразовательной школы	113
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Ганжа О. И. 90-летие со дня рождения В. С. Киквидзе	121
---	-----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Витрук Л. Д. Возрастанье материального благосостояния трудящихся УССР в 60-х—80-х годах	124
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кондрацкий А. А. Издание, посвященное 50-летию стахановского движения	135
Захаров И. З. (Ленинград). Боевое интернационалистское братство народов	136

Замлинский В. А. Великая сила партийного руководства	138
Богайчук В. И. Киевскому университету — 150 лет	139
Мельникова И. Н., Клоков Е. В. Социалистическое содружество в борьбе за разрядку в Европе	140
Виднянский С. В., Хланта А. В. (Ужгород). Книга о современной Чехословакии	142
Петляков П. А. (Черновцы). Клерикальный национализм на службе реакции	144

* * *

Украинская ССР в Великой Отечественной войне. Указатель литературы за 1975—1984 гг.	145
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Республиканская конференция, посвященная 80-летию революции 1905 — 1907 гг. в России	153
Плоха Д. С., Чумак В. А. Пленум Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	153
Василенко В. Б. Заседание Республиканского научно-методического совета по работе с ветеранами партии	156
Низова Л. В. Защита докторской диссертации В. Н. Холевчуком	157
Темы диссертаций и монографий	157

Генеральный секретар ЦК КПРС
Михайло Сергійович
ГОРБАЧОВ

Михайло Сергійович ГОРБАЧОВ

Михайло Сергійович Горбачов народився 2 березня 1931 року в селі Привольному Красногвардейського району Ставропольського краю в сім'ї селянина.

Невдовзі після Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. віком 15 років він почав свою трудову діяльність. Працював механізатором машинно-тракторної станції. У 1952 році вступив у члени КПРС. У 1955 році закінчив Московський державний університет імені М. В. Ломоносова (юридичний факультет), а в 1967 році — Ставропольський сільськогосподарський інститут, здобувши спеціальність ученого агронома-економіста.

З 1955 року М. С. Горбачов — на комсомольській і партійній роботі. Працює у Ставропольському краї: першим секретарем Ставропольського міськкому ВЛКСМ, заступником завідуючого відділом пропаганди і агітації, а потім другим і першим секретарем крайкому комсомолу.

У березні 1962 року М. С. Горбачов був висунутий партторгом Ставропольського територіально-виробничого колгоспно-радгоспного управління, а в грудні того ж року затверджений завідуючим відділом партійних органів крайкому КПРС.

У вересні 1966 року він обирається першим секретарем Ставропольського міськкому партії. З серпня 1968 року М. С. Горбачов працює другим секретарем, а в квітні 1970 року обирається першим секретарем Ставропольського крайкому КПРС.

М. С. Горбачов — член Центрального Комітету КПРС з 1971 року. Був делегатом XXII, XXIV, XXV і XXVI з'їздів партії. У 1978 році обраний секретарем ЦК КПРС, у 1979 році — кандидатом у члени Політбюро ЦК КПРС. У жовтні 1980 року М. С. Горбачов переведений з кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—11-го скликань, голова Комісії в закордонних справах Ради Союзу. Депутат Верховної Ради РРФСР 10—11-го скликань.

Михайло Сергійович Горбачов — визначний діяч Комуністичної партії і Радянської держави. На всіх постах, які йому доручає партія, працює з властивими йому ініціативою, енергією і самовідданістю, віддає свої знання, багатий досвід і організаторський талант втіленню в життя політики партії, беззавітно служить великій справі Леніна, інтересам трудового народу.

За заслуги перед Комуністичною партією і Радянською державою М. С. Горбачов нагороджений трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медалями.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу

11 березня 1985 року відбувся позачерговий Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу.

За дорученням Політбюро ЦК Пленум відкрив член Політбюро, секретар ЦК КПРС т. Горбачов М. С.

У зв'язку з кончиною Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР К. У. Черненка учасники Пленуму вшанували пам'ять Костянтина Устиновича Черненка хвилиною скорботного мовчання.

Пленум відзначив, що Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. Пішов з життя видатний партійний і державний діяч, патріот і інтернаціоналіст, послідовний борець за торжество ідеалів комунізму і миру на землі.

Усе життя Костянтина Устиновича Черненка до кінця було віддане справі ленінської партії, інтересам радянського народу. Куди б не направляла його партія, він незмінно, з притаманною йому самовідданістю, боровся за втілення в життя політики КПРС.

Багато уваги приділяв Костянтин Устинович Черненко послідовному проведенню курсу на вдосконалення розвинутого соціалізму, на розв'язання великих завдань економічного і соціального розвитку, підвищення добробуту і культури радянського народу, на дальше піднесення творчої активності мас, поліпшення ідеологічної роботи, зміцнення дисципліни, законності і порядку.

Великий вклад вніс Костянтин Устинович Черненко в дальший розвиток всебічного співробітництва з братніми країнами соціалізму, здійснення соціалістичної економічної інтеграції, зміцнення позицій соціалістичної співдружності. Під його керівництвом твердо і послідовно втілювалися в життя принципи мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, давалась рішуча відсіч агресивним замірам імперіалізму, велась беззастанна боротьба за припинення нав'язаної імперіалізмом гонки озброєнь, усунення загрози ядерної війни, за гарантування надійної безпеки народів.

Як зіницю ока беріг Костянтин Устинович Черненко єдність нашої Комуністичної партії, колективний характер діяльності Центрального Комітету і його Політбюро. Він завжди прагнув до того, щоб партія на всіх рівнях діяла як згуртований, злагоджений і бойовий організм. В єдності думок і справ комуністів бачив він запоруку всіх наших успіхів, подолання недоліків, запоруку поступального руху вперед.

Пленум підкреслив, що в ці скорботні дні комуністи, весь радянський народ ще тісніше згуртовуються навколо Центрального Комітету партії і його Політбюро. В партії радянські люди з цілковитою підставою бачать керівну і спрямовуючу силу суспільства і сповнені рішучості беззавітно боротися за реалізацію ленінської внутрішньої і зовнішньої політики КПРС.

Учасники Пленуму ЦК висловили глибоке співчуття рідним і близьким покійного.

Пленум ЦК розглянув питання про обрання Генерального секретаря ЦК КПРС.

За дорученням Політбюро з промовою в цьому питанні виступив член Політбюро тов. Громико А. А. Він вніс пропозицію обрати Генеральним секретарем ЦК КПРС тов. Горбачова М. С.

Генеральним секретарем Центрального Комітету КПРС Пленум одностайно обрав тов. Горбачова М. С.

Потім на Пленумі виступив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Горбачов М. С. Він висловив глибоку вдячність за високе довір'я, виявлене йому Центральним Комітетом КПРС, відзначив, що дуже добре розуміє, якою великою є зв'язана з цим відповідальність.

Тов. Горбачов М. С. запевнив Центральний Комітет КПРС, що він докладе всіх сил, щоб вірно служити нашій партії, нашому народові, великій ленінській справі, щоб неухильно здійснювались програмні настанови КПРС, забезпечувалась наступність у розв'язанні завдань дальшого зміцнення економічної і оборонної могутності СРСР, підвищення добробуту радянського народу, зміцнення миру, щоб наполегливо втілювалася в життя ленінська внутрішня і зовнішня політика Комуністичної партії і Радянської держави.

На цьому Пленум ЦК закінчив свою роботу.

Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. ГОРБАЧОВА на Пленумі ЦК КПРС 11 березня 1985 року

Дорогі товариші!

Усіх нас, усю нашу партію і країну спіткало тяжке горе. Пішов з життя вірний ленінець, видатний діяч Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянської держави, міжнародного комуністичного руху, людина чуйної душі і великого організаторського таланту — Костянтин Устинович Черненко.

Великий і славний шлях пройшов Костянтин Устинович. На кожній ділянці, яку йому доручала партія, дедалі повніше розкривались його талант, уміння працювати з людьми. На посту Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Костянтин Устинович Черненко віддавав усі сили і знання розвитку економіки країни, зростанню добробуту і культури народу, гарантуванню безпеки Батьківщини, збереженню і зміцненню миру на землі.

Як зіницю ока беріг Костянтин Устинович Черненко єдність Комуністичної партії, колективний характер діяльності Центрального Комітету і його Політбюро. Він завжди прагнув до того, щоб партія на всіх рівнях діяла як згуртований, злагоджений та бойовий організм. В єдності думок і справ комуністів бачив він запоруку успіхів, подолання недоліків, запоруку поступального руху вперед.

Стратегічна лінія, вироблена на XXVI з'їзді, наступних Пленумах ЦК з діяльною участю Юрія Володимировича Андропова і Костянтина Устиновича Черненка, була і залишається незмінною. Це — лінія на прискорення соціально-економічного розвитку країни, на вдосконалення всіх сторін життя суспільства. Йдеться про перетворення матеріально-технічної бази виробництва. Йдеться про вдосконалення системи суспільних відносин, насамперед економічних. Йдеться і про розвиток самої людини, про якісне поліпшення матеріальних умов її життя і праці, її духовного обличчя.

Нам треба буде добитись вирішального повороту в переведенні народного господарства на рейки інтенсивного розвитку. Ми повинні, зобов'язані в найкоротші строки вийти на найпередовіші науково-технічні позиції, на найвищий світовий рівень продуктивності суспільної праці.

Щоб успішніше і швидше розв'язати це завдання, необхідно й далі наполегливо вдосконалювати господарський механізм і всю систему управління. Ідучи цим шляхом, обираючи оптимальні вирішення, важливо творчо застосовувати основоположні принципи соціалістичного господарювання. Це значить — неухильно здійснювати плановий розвиток економіки, зміцнювати соціалістичну власність, розширювати права, підвищувати самостійність і відповідальність підприємств, посилювати їх заінтересованість у кінцевих результатах роботи. Це значить підпорядковувати весь економічний розвиток в кінцевому підсумку інтересам радянських людей.

Партія неухильно проводитиме розроблену нею соціальну політику. Все в ім'я людини, на благо людини — це програмне положення повинно наповнюватись дедалі глибшим і конкретнішим змістом. Зрозуміло, що поліпшення умов життя людини повинно ґрунтуватись на її зростаючому вкладі в загальну справу. Там, де допускаються відхилення від цього принципу, неминуче порушується соціальна справедливість, яка являє собою надзвичайно важливий фактор єдності і стабільності соціалістичного суспільства.

Як одне з корінних завдань внутрішньої політики партія розглядає даліше вдосконалення і розвиток демократії, всієї системи соціалістичного самоврядування народу. Завдання тут багатогранні. Немало в цьому плані робиться. Мається на увазі даліше підвищення ролі Рад, активізація профспілок, комсомолу, народного контролю, трудових колективів. Але попереду наполеглива робота і по вже намічених, і по нових напрямках.

Поглиблення соціалістичної демократії нерозривно зв'язане з підвищенням суспільної свідомості. Ефективність виховної роботи виявляється насамперед у тому, як робітники, колгоспники, інтелігенція беруть участь у розв'язанні великих і малих проблем, як вони працюють, як борються з недоліками. Підвищення трудової і соціальної активності радянських людей, зміцнення дисципліни, виховання патріотизму та інтернаціоналізму — важливе завдання всієї ідеологічної діяльності.

При цьому будуть і надалі вживатися рішучі заходи для далішого наведення порядку, очищення нашого життя від чужих явищ, від будь-яких посягань на інтереси суспільства і його громадян, для зміцнення соціалістичної законності.

Ми й далі повинні розширювати гласність у роботі партійних, радянських, державних і громадських організацій. В. І. Ленін говорив, що держава сильна свідомістю мас. Наша практика повністю підтвердила цей висновок. Чим краще інформовані люди, тим свідоміше вони діють, тим активніше підтримують партію, її плани і програмні цілі.

У галузі зовнішньої політики наш курс ясний і послідовний. Це — курс миру і прогресу.

Перша заповідь партії і держави — берегти і всемірно зміцнювати братерську дружбу з нашими найближчими соратниками і союзниками — країнами великої соціалістичної співдружності. Ми будемо робити все від нас залежне для розширення взаємодії з соціалістичними державами, для підвищення ролі і впливу соціалізму у світових справах. Ми хотіли б серйозного поліпшення відносин з Китайською Народною Республікою і вважаємо, що при наявності взаємності це цілком можливе.

Радянський Союз завжди підтримував боротьбу народів за визволення від колоніального гніту. І сьогодні наші симпатії — на боці країн Азії, Африки і Латинської Америки, які йдуть шляхом зміцнення незалежності і соціального оновлення. Вони для нас — друзі і партне-

ри в боротьбі за міцний мир, за кращі, справедливі відносини між народами.

Що ж до відносин з капіталістичними державами, то хочу сказати таке. Ми будемо твердо додержувати ленінського курсу миру і мирного співіснування. На добру волю Радянський Союз завжди відповідь доброю волею, на довір'я — довір'ям. Але всі повинні знати, що інтересами нашої Батьківщини та її союзників ми не поступимось ніколи.

Ми цінимо успіхи розрядки міжнародної напруженості, досягнуті в 70-і роки, і готові брати участь у продовженні процесу налагодження мирного, взаємовигідного співробітництва між державами на началах рівноправності, взаємної поваги і невтручання у внутрішні справи. Новими кроками в цьому напрямі можна було б гідно відзначити сорокаріччя Великої Перемоги над гітлерівським фашизмом і японським милітаризмом.

Ніколи раніше над людством не нависала така страшна загроза, як у наші дні. Єдиний розумний вихід із становища, яке склалось, — це домовленість протилежних сил про негайне припинення гонки озброєнь — насамперед ядерних — на землі і недопущення її в космосі. Домовленість на чесній і рівноправній основі, без спроб «переграти» другу сторону і диктувати їй свої умови. Домовленість, яка допоможе усім просунутись до бажаної мети — повного знищення і заборони назавжди ядерної зброї, до повного усунення загрози ядерної війни. В цьому ми твердо переконані.

Завтра в Женеві почнуться переговори між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки. Підхід СРСР до цих переговорів добре відомий. Можу лише ще раз підтвердити: ми не прагнемо до досягнення односторонніх переваг перед Сполученими Штатами, перед країнами НАТО, до воєнної переваги над ними; ми хочемо припинення, а не продовження гонки озброєнь — і тому пропонуємо заморозити ядерні арсенали, припинити даліше розгортання ракет; ми хочемо справжнього і великого скорочення нагромаджених озброєнь, а не створення все нових систем зброї, чи то в космосі, чи на землі.

Хотілось, щоб наші партнери по переговорах у Женеві зрозуміли позицію Радянського Союзу і відповіли взаємністю. Тоді б угода стала можливою. Народи світу зітхнули б з полегшенням.

КПРС — партія інтернаціональна за своєю природою. Наші односторонні думки за рубіжком можуть бути впевнені: в боротьбі за мир і соціальний прогрес партія Леніна, як завжди, тісно співробітничатиме з братніми комуністичними, робітничими, революційно-демократичними партіями, виступатиме за єдність і активну взаємодію всіх революційних сил.

Товариші! Розв'язання поставлених перед нами складних завдань передбачає даліше зміцнення партії, підвищення її організуючої і спрямовуючої ролі. КПРС завжди виходила і виходить з тієї ленінської думки, що принципова політика — єдино правильна політика. Така політика, розроблювана колективно, здійснюватиметься послідовно і неухильно. Партія — саме та сила, яка здатна врахувати інтереси всіх класів і соціальних груп, усіх націй і народностей країни, згуртувати їх воедино, мобілізувати енергію народу на загальну справу комуністичного творення.

Політика партії була і буде спрямована на зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції, на неухильне зміцнення дружби народів нашої великої багатонаціональної держави.

КПРС буде всемірно розвивати творчу ініціативу молоді, турбуватися про поліпшення умов праці і побуту жінок, про потреби і запити ветеранів війни і праці.

У складній міжнародній обстановці, як ніколи, важливо підтримувати обороноздатність нашої Батьківщини на такому рівні, щоб потенціальні агресори добре знали: посягання на безпеку Радянської країни

та її союзників, на мирне життя радянських людей буде зустрінuto нищівним ударом у відповідь. Наші славні Збройні Сили і далі матимуть для цього все необхідне.

Тепер широко розгорнулась підготовка до XXVII з'їзду КПРС. На ньому буде розглянуто нову редакцію Програми партії, визначено перспективи розвитку країни на наступну п'ятирічку і до 2000 року.

Час вимагає напруженої, творчої роботи всіх партійних організацій зверху до низу. На всіх ділянках, скрізь і всюди комуністи повинні бути прикладом виконання громадянського обов'язку, сумлінної праці на благо суспільства, повсюдно утверджувати ленінський стиль у роботі. В першу чергу це стосується кадрів партії, партійних і державних керівників. КПРС неухильно проводитиме лінію на посилення вимогливості, на підвищення відповідальності за доручену справу.

Після завершення Пленуму члени Центрального Комітету, перші секретарі обкомів, всі його учасники роз'їдуться на місця з тим, щоб з новою енергією взятися за справи. А справ попереду немало. Насамперед треба успішно завершити роботу по виконанню планів економічного і соціального розвитку нинішнього року і забезпечити тим самим впевнений старт наступної п'ятирічки.

Сувора зима дещо загальмувала реалізацію планових завдань у ряді галузей. Значить, зараз треба зібратись, мобілізувати резерви, напружити всі сили, щоб надолужити недороблене і до кінця року вийти на намічені рубежі.

Товариші, в ці дні ми ще гостріше відчуваємо, наскільки могутні і монолітні ряди комуністів, наскільки згуртований і єдиний наш радянський народ. На недавніх виборах радянські люди знову виявили одностайну підтримку курсу нашої партії і держави. Ця підтримка надихає і зобов'язує.

Сьогодні Пленум Центрального Комітету поклав на мене складні і великі обов'язки Генерального секретаря ЦК КПРС. Добре розумію, яким великим є виявлене мені довір'я і якою великою є зв'язана з цим відповідальність. У наступній роботі розраховую на підтримку й активну допомогу членів Політбюро, кандидатів у члени Політбюро і секретарів ЦК, Центрального Комітету партії в цілому. Ваш багатогранний досвід — згусток історичного досвіду нашого народу. Обіцяю вам, товариші, докласти всіх сил, щоб вірно служити нашій партії, нашому народові, великій ленінській справі.

Дозвольте висловити впевненість, що, йдучи назустріч XXVII з'їздові КПРС, народ і партія, згуртовані навколо Центрального Комітету, зроблять усе, щоб ще багатшою і могутнішою була наша Радянська Батьківщина, щоб ще повніше розкрилися творчі сили соціалізму.

ЗВЕРНЕННЯ

Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР

до Комуністичної партії, до радянського народу

Дорогі товариші!

Комуністична партія Радянського Союзу, Радянська держава, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. Пішов з життя Костянтин Устинович Черненко — видатний партійний і державний діяч, патріот і інтернаціоналіст, послідовний борець за торжество ідеалів комунізму і миру на землі.

Усе життя Костянтина Устиновича Черненка до кінця віддане справі ленінської партії, інтересам радянського народу. Куди б не направляла його партія, він незмінно, з притаманною йому самовідданістю, боровся за втілення в життя політики КПРС, у рядах якої перебував понад п'ятдесят років.

Від комсомольського вожака і парторга прикордонної застави до Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР — такий життєвий шлях К. У. Черненка. На найвищих постах у партії і державі в усій повноті розкрився його талант організатора, керівника ленінського типу. Центральний Комітет партії, Політбюро ЦК КПРС на чолі з К. У. Черненком вели велику й плідотворну роботу по мобілізації трудящих на виконання рішень XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів Центрального Комітету.

Послідовно проводився курс на вдосконалення розвинутого соціалізму, на розв'язання великих завдань економічного і соціального розвитку, підвищення добробуту радянського народу, дальше піднесення творчої активності мас, поліпшення ідеологічної роботи. В центрі уваги партії постійно були питання зміцнення дисципліни, законності і порядку, кадрової політики, активізації діяльності Рад, комсомолу, народного контролю, шкільної реформи, підвищення суспільної ролі літератури і мистецтва. Ведеться активна робота по підготовці до чергового, XXVII з'їзду КПРС, розробці нової редакції Програми партії.

На міжнародній арені зусилля партії концентрувались на дальшому розвитку всебічного співробітництва з братніми країнами соціалізму. З діяльністю К. У. Черненка зв'язані перехід до нового етапу соціалістичної економічної інтеграції, зміцнення позицій соціалістичної співдружності.

ЦК КПРС, Радянська держава твердо й послідовно проводили в життя принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, рішуче протидіяли агресивним замірам і устремлінням найбільш реакційних кіл імперіалізму, безустанно боролися за припинення нав'язаної імперіалізмом гонки озброєнь, усунення загрози ядерної війни, за гарантування надійної безпеки народів.

У зв'язку з тяжкою втратою Центральний Комітет КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР звертаються до комуністів, до радянського народу з закликом ще тісніше згуртуватися на-

вколо ленінського Центрального Комітету партії і його Політбюро. В Комуністичній партії Радянського Союзу трудящі нашої країни з повною підставою бачать керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства. Всі діла й помисли партії спрямовані на беззавітне служіння корінним інтересам радянського народу, справі комунізму.

КПРС озброєна безсмертним революційним марксистсько-ленінським вченням. Вона неухильно йде по шляху, вказаному Ленінім, і з цього шляху не зверне ніколи.

Партія й далі проводитиме курс на всебічне вдосконалення розвинутого соціалізму. Вона вважає найвищим смислом своєї діяльності даліше підвищення матеріального і культурного рівня життя народу на основі інтенсифікації економіки, всемірного прискорення науково-технічного прогресу. З усією наполегливістю дедалі повніше здійснюватиметься в усіх сферах нашого життя властивий соціалістичній принцип соціальної справедливості, невідступно проводитиметься схвалена і підтримана трудящими країни лінія на зміцнення дисципліни, порядку, організованості. Партія й далі зміцнюватиме союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, братерську дружбу радянських народів, які становлять основу життєдіяльності нашого суспільства, розвиватиме соціалістичну демократію. Партія вважала і вважає найвищими духовними цінностями радянських людей марксистсько-ленінську переконаність, колективізм, патріотизм, пролетарський соціалістичний інтернаціоналізм.

КПРС, Радянська держава робили і роблять усе можливе й необхідне для зміцнення соціалістичної співдружності, позицій соціалізму на світовій арені, для відвернення ядерної катастрофи і забезпечення міцного миру. Ми хочемо і наполегливо добиваємося припинення гонки озброєнь, відвернення мілітаризації космосу. Наша кінцева мета — повне знищення ядерної зброї всюди на планеті, повне усунення загрози ядерної війни. Радянський Союз незмінно виступав і виступає за конструктивний діалог, за практичні заходи, які б вели до зниження міжнародної напруженості, до встановлення атмосфери довіри, співробітництва і взаєморозуміння між усіма народами і державами.

Радянський Союз нікому не загрожує і не прагне до воєнної переваги. Але він не допустить того, щоб будь-яка інша країна чи коаліція держав дістали таку перевагу. Ось чому ми й надалі будемо безупинно підвищувати пильність, зміцнювати обороноздатність нашої соціалістичної Батьківщини.

Наші симпатії і наша підтримка на боці народів, які борються за свободу і національну незалежність. У боротьбі за мир і соціальний прогрес КПРС незмінно вірна послідовному курсові на всемірне згуртування сил міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Цілі партії ясні й благородні. Вони дали змогу КПРС здобути безмежне довір'я трудящих. В єдності з народом — сила партії. В єдності з партією, в її керівництві — сила народу.

Костянтин Устинович Черненко, який присвятив усе своє життя вірному служінню партії, радянському народові, назавжди залишиться в пам'яті комуністів, всіх радянських людей. Він залишиться в нашій пам'яті як пристрасний пропагандист марксистсько-ленінських ідей, як чуйний і вимогливий керівник, як людина чула й уважна до потреб і турбот людей праці.

Центральний Комітет КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР твердо впевнені в тому, що комуністи, всі радянські люди, виявляючи високу свідомість і організованість, працюватимуть з ще більшим ентузіазмом і самовідданістю, зміцнюватимуть економічну й оборонну могутність нашої Батьківщини, гідно нестимуть прапор Великого Жовтня.

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ)

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ СЕЛА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У багатогранній діяльності КПРС, спрямованій на вдосконалення розвинутого соціалізму, важливе місце належить розв'язанню соціальних завдань села. Від цього значною мірою залежить даліше піднесення сільського господарства, підвищення його ефективності. К. У. Черненко на жовтневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслював: «Те позитивне, чого досягнуто на даному етапі, і те, що ми маємо зробити, багато в чому зв'язане із здійснюваними заходами по соціальному перетворенню села»¹.

Процес соціального розвитку села охоплює широке коло питань. У даній статті розглядаються лише його соціально-економічні аспекти, зокрема поліпшення умов праці трудівників ланів і ферм нашої республіки, зближення колгоспно-кооперативної і державної форм власності, вирівнювання рівнів життя колгоспників і робітників у період після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС.

В другій половині 60—80-х роках було видано чимало досліджень економістів, спеціалістів з наукового комунізму, філософів, присвячених різним соціально-економічним проблемам села². Однак в історико-партійному плані ця проблема ще належним чином не висвітлена.

Серед соціально-економічних проблем сучасного села винятково важливе місце має поліпшення умов праці його мешканців. Поняття «умови праці» в широкому розумінні включає суспільні передумови, які вирішальною мірою визначають участь людини в трудовому процесі. Однак частіше під «умовами праці» маються на увазі наявні на певному підприємстві чи в колгоспі матеріально-речові, соціальні умови, що є елементами трудової ситуації, і визначають, яким чином і з якими результатами працівник може здійснити свою конкретну діяльність³.

Умовам праці як соціальній проблемі велику увагу приділяли класики марксизму-ленінізму. Зокрема, К. Маркс наголошував на їх ролі у підвищенні продуктивності праці⁴. В. І. Ленін визначив загаль-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 жовтня 1984 року. К., 1984, с. 5.

² Островский В. Б. Новый этап в развитии колхозного строя. М., 1977.— 271 с.; Сдобнов С. И. НТР и сближение двух форм собственности. К., 1980.— 168 с.; Шелотько Л. А., Прокопа И. В., Плонский В. Я., Скурская Н. М. Сближение социально-экономического развития города и села. К., 1981.— 295 с.; Місто і село: подолання істотних відмінностей. К., 1982.— 220 с.; Штольберг Р. Социология труда. М., 1982.— 248 с.; Семенов И. С. Социальное развитие села. М., 1984.— 111 с.; Симущ П. И. Сельский трудовой коллектив. Вопросы воспитания. М., 1984.— 176 с. та ін.

³ Штольберг Р. Указ. соч., с. 190.

⁴ Див.: Маркс К. Заробітна плата, ціна і дрибуток.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 126.

ні фактори зростання останньої, пов'язані з її умовами і ступенем підготовки працівників⁵.

На сучасному етапі зростає значення умов праці, що зумовлюється науково-технічним прогресом, який вносить глибокі зміни в систему «людина — машина — виробництво», змінює місце і роль людини в сфері суспільного виробництва. Передбачаючи важливість дії цього фактора, В. І. Ленін підкреслював, що науково-технічний прогрес «...зробить умови праці більш гігієнічними, звільнить мільйони робітників від диму, пилу і бруду, прискорить перетворення брудних огидних майстерень у чисті, світлі, гідні людини лабораторії»⁶. Це ленінське положення знайшло підтвердження на сучасних промислових підприємствах і в колгоспах.

Поліпшення умов праці є предметом постійної турботи Комуністичної партії і Радянської держави. В Конституції (Основному Законі) СРСР вказується: «Держава дбає про поліпшення умов і охорону праці, її наукову організацію, про скорочення, а надалі і повне витіснення важкої фізичної праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів у всіх галузях народного господарства»⁷. Особливе значення цей фактор має для села, де, як зазначав К. У. Черненко, умови праці та побуту, як правило, складніші⁸.

Широкомасштабну програму поліпшення умов праці партія здійснила після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Одне з центральних місць у ній відводилося науково-технічному прогресу. Так, у рішеннях XXIV з'їзду КПРС було передбачено на основі підвищення технічного рівня виробництва послідовно скорочувати застосування важкої ручної, а також некваліфікованої праці в усіх галузях народного господарства. Конкретна програма прискорення науково-технічного прогресу і скорочення на цій основі питомої ваги ручної праці була прийнята на XXV і XXVI з'їздах КПРС⁹.

Настанови партії з даного питання знайшли відображення в рішеннях XXIV—XXVI з'їздів Компартії України, зокрема в програмі «Праця», схваленій її XXVI з'їздом¹⁰.

Партійні організації нашої республіки, як і всієї країни, наполегливо втілювали в життя плани партії щодо технічного переозброєння народного господарства, скорочення обсягу ручної, важкої фізичної праці, що є найважливішим фактором поліпшення її умов. Активно проводилася робота в цьому напрямі і на селі. Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС виробничі фонди аграрного сектора економіки республіки зросли, як відзначалося на листопадовому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України, в 4,5 раза і становлять нині понад 54 млрд. крб. В 4,6 раза підвищилася енергоозброєність сільськогосподарської праці¹¹. За цей же час досягнуто значних успіхів у розвитку матеріально-технічної бази таких галузей, як тваринництво і птахівництво. Тільки в десятій п'ятирічці господарствам республіки було поставлено техніки для тваринницьких ферм на суму 1,2 млрд. крб., або в 1,8 раза більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці¹². Це дало можливість більш високими темпами впроваджувати комплексну механізацію в одній з

⁵ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36, с. 176—177.

⁶ Ленін В. І. Одна з великих перемог техніки. — Там же, т. 23, с. 91.

⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 12.

⁸ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 38.

⁹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 270; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 187—188; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 166.

¹⁰ Див.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 40.

¹¹ Рад. Україна, 1984, 3 листоп.

¹² Сільські вісті, 1983, 9 серп.

найбільш трудомістких галузей, скорочувати в ній долю ручної праці. В результаті певна кількість людей почала працювати в набагато сприятливіших умовах і одержувати задоволення від результатів своєї праці.

Позитивний досвід використання нової техніки, скорочення трудомістких виробничих процесів у колгоспах і радгоспах і, таким чином, поліпшення умов праці нагромадили, зокрема, партійні організації Нікопольського району Дніпропетровської області. В десятій п'ятирічці первинні парторганізації господарств району розробили перспективні плани скорочення долі ручної праці і поліпшення використання трудових ресурсів. І хоч не скрізь вони були повністю виконані, в цілому у районі проведено значну роботу по механізації трудомістких процесів. Завдяки цьому лише протягом перших трьох років п'ятирічки поліпшено умови праці 2624 чол., у тому числі 1183 жінок¹³.

Багато уваги механізації виробничих процесів у сільському господарстві, насамперед скороченню частки важкої фізичної праці, приділяють партійні організації Запорізької області, які виступили ініціаторами почину «Ручну працю — на плечі машин». В господарствах області у 1976—1980 рр. поліпшено умови праці близько 34 тис. чол., вивільнено від важкої фізичної праці 8,4 тис. У 1982 р. ці показники становили, відповідно, 6226 і 1018 чол.¹⁴.

Скорочення обсягу ручної праці трудівників ланів і ферм, проведене за ініціативою партійних органів, має велике соціально-економічне значення. Докорінно змінюється характер і зміст праці, трудові процеси стають більш творчими, продуктивними, зростає престижність хліборобської професії. Розширюється сфера застосування кваліфікованої праці, змінюється професійна структура колгоспників і робітників радгоспів. У колгоспах і радгоспах нині трудяться працівники 160 спеціальностей¹⁵.

Технізація та інтелектуалізація аграрної праці є одними з найважливіших умов її зближення з працею розумовою. На практиці це знаходить вияв у тому, що значна кількість колгоспників і робітників радгоспів є спеціалістами. Особливо поширеними серед них стали технічні професії. Наприклад, у Долинському районі Кіровоградської області на початку десятої п'ятирічки 53% чоловіків і 58% жінок мали технічні професії¹⁶.

Діяльність партійних організацій у справі механізації трудомістких процесів має й інший соціальний аспект. Вона сприяє розв'язанню проблеми кадрів, створенню стабільних трудових колективів. Для прикладу візьмемо колгосп «Комсомол» Обухівського району на Київщині. До запровадження на його молочно-товарній фермі комплексної механізації і створення її працівникам хороших виробничо-побутових умов у господарстві постійно не вистачало доярок. Нині ж ручна праця там перекладена на плечі машин. Робочий день майстра машинного доїння становить 7 годин, на фермі введена двозмінна робота. Для тваринників відкрито профілакторій, торговельний кіоск, кімнату відпочинку, де можна подивитись телевізійні передачі, почитати газети і журнали. Все це дало можливість розв'язати кадрові питання, причому на ферму прийшла працювати молодь¹⁷.

Умови праці відіграють винятково важливу роль і в розвитку інших галузей сільського господарства. У Криворізькому районі Дніпропетровської області, який спеціалізується на вирощуванні овочів і

¹³ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 50, оп. 37, спр. 7, арк. 133.

¹⁴ Сільські вісті, 1983, 9 груд.

¹⁵ Семенов И. С. Указ. соч., с. 45.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 54, спр. 3790, арк. 93.

¹⁷ Там же, спр. 3770, арк. 68—69.

розвитку молочного тваринництва, протягом тривалого часу не вистачало робочої сили в городніх бригадах, де всі процеси доводилося виконувати вручну. В десятій п'ятирічці під керівництвом районної партійної організації виробництво овочів було переведено на індустріальну основу. На це господарство виділило 7 млн. крб. Одночасно поліпшувалися виробничо-побутові умови працівників. У результаті цього недовозі було ліквідовано дефіцит робочих рук¹⁸.

Створення належних умов праці на тих чи інших ділянках колгоспно-радгоспного виробництва є одним з найважливіших факторів підвищення її продуктивності. Це підтверджує досвід багатьох господарств, зокрема колгоспу «Україна» Золочівського району на Львівщині. Завдяки механізації трудомістких процесів, упорядкуванню робочого часу, створенню необхідних побутових умов продуктивність праці в колгоспі у 1984 р. зросла порівняно з 1976 р. на 26%, а надої молока від кожної корови збільшилися на 540 кг, поліпшилась якість сільськогосподарської продукції. В 1983 р. рентабельність рослинництва досягла 97%, тваринництва — 23%. Господарство першим в області перевищило 50-центнерний рубіж урожайності зернових¹⁹.

Поряд з комплексною механізацією та автоматизацією трудомістких процесів у колгоспно-радгоспному виробництві велике соціальне значення має створення для трудівників ланів і ферм належних виробничо-побутових і побутових умов. Тільки такий підхід сприяє дальшому розвитку всіх галузей сільського господарства, його інтенсифікації. Про це свідчить досвід партійних організацій Львівщини по поліпшенню умов праці і побуту сільських трудівників, який схвалив ЦК Компартії України в жовтні 1984 р.²⁰

Під керівництвом Львівського обкому партії було розроблено єдиний план соціально-культурного будівництва на селі. Він передбачав діяльність партійних, радянських і господарських органів області по двох взаємозв'язаних напрямках. Перший — будівництво нових виробничих потужностей і реконструкція вже діючих при повному технічному переоснащенні сільськогосподарських галузей на основі широкого застосування механізації та автоматизації трудомістких процесів, впровадження індустріальних технологій, досягнень науки і передового досвіду. Другий напрям зводився до поліпшення житлово-побутових умов, здійснення широкої програми соціально-культурного будівництва на селі. Такі ж комплексні плани були розроблені і схвалені в районах, населених пунктах і господарствах.

Райкоми партії і первинні парторганізації очолили організаторську й політичну роботу по виконанню цих планів. Їх здійснення постійно контролював обком партії. Одночасно з механізацією у колгоспах і радгоспах трудомістких процесів поліпшувалися побутові умови трудівників села. Лише в десятій п'ятирічці і за три роки одинадцяті в населених пунктах області здано в експлуатацію 2 млн. кв. м. житла, 93% сіл мають під'їзні шляхи з твердим покриттям, кожні дев'ять кілометрів доріг з десяти — з твердим покриттям, 20% населених пунктів газифіковано²¹.

Партійні організації Львівщини багато зробили і для поліпшення виробничо-побутових умов колгоспників і робітників радгоспів. Наприкінці минулого року на тваринницьких фермах багатьох господарств функціонували їдальні, магазини і кіоски по продажу товарів першої необхідності, сауни або душові, пральні, медпрофілакторії, а також червоні кутки. Цього року на всіх основних фермах передбачається відкрити комплексні пункти побутового обслуговування, перу-

¹⁸ Там же, спр. 3641, арк. 29.

¹⁹ Рад. Україна, 1984, 13 листоп.

²⁰ Рад. Україна, 1984, 2 жовт.

²¹ Рад. Україна, 1984, 13 листоп.

карні, кімнати психологічного розвантаження. Аналогічні умови праці створюються і для механізаторів — членів тракторних бригад. Заплановано, зокрема, до кінця 1986 р. завершити в господарствах будівництво типових тракторних станів з повним комплексом технологічних, побутових і оздоровчих об'єктів, які забезпечать нормальні умови праці і відпочинку механізаторів.

Завдяки комплексному підходу партійних організацій до створення сприятливих умов праці і відпочинку демографічна обстановка в селах Львівщини поліпшується. За останні три роки в колгоспи і радгоспи повернулися з міст майже 13 тис. чол. У загальному трудовому балансі значно зросла питома вага колгоспників віком до 30 років. В області розв'язано проблему забезпечення господарств кадрами масових професій²². Все це позитивно вплинуло на результати господарювання. У 1983 р., наприклад, в області досягнуто найвищого за всі роки рівня рентабельності виробництва, зростання продуктивності праці, обсягу продажу державі сільськогосподарської продукції. Втрати робочого часу внаслідок захворювань колгоспників і робітників радгоспів скоротилися порівняно з 1982 р. на 12%²³.

Велику увагу поліпшенню умов праці і побуту сільського населення приділяють і партійні організації інших областей республіки. На Дніпропетровщині в широких масштабах ведеться будівництво впорядкованого житла, в Донецькій області прокладаються шляхи з твердим покриттям. У нинішній п'ятирічці тут завершаться спорудження внутрігосподарських доріг. Активно працюють у цьому напрямі партійні, радянські, сільськогосподарські органи Черкаської, Тернопільської, Івано-Франківської, а останнім часом, як підкреслено в постанові ЦК Компартії України «Про здійснювану у Львівській та інших областях республіки роботу по поліпшенню умов праці і побуту сільських трудівників», і Харківської, Полтавської, Сумської та Одеської областей²⁴.

Про зростання на Україні масштабів роботи по поліпшенню умов праці і побуту трудівників села свідчать розміри капіталовкладень у невиробничу сферу. В одинадцятій п'ятирічці порівняно з десятою вони збільшилися в колгоспах в 1,3 раза, в тому числі на житлове будівництво — в 1,6 раза. Зросли також капіталовкладення на спорудження об'єктів соціально-культурного і комунального призначення²⁵.

Отже, на етапі розвинутого соціалізму парторганізації республіки стали масштабніше і більш предметно займатися поліпшенням умов праці і побуту сільських трудівників, які справляють вплив на всю життєдіяльність людини, її працьовитість, стан здоров'я, тривалість активного трудового процесу. Великою є їх роль у зростанні продуктивності праці, підвищенні її творчого характеру, скороченні міграції сільського населення, ліквідації дефіциту трудових ресурсів, який поки що існує на окремих ділянках виробництва, створенні стабільних трудових колективів, зближенні фізичної праці з розумовою.

Разом з тим слід зазначити, що не скрізь приділяється належна увага поліпшенню умов праці та побуту колгоспників і робітників радгоспів. У цілому в господарствах ще повільно знижується питома вага важкої фізичної, ручної праці. Правління колгоспів, адміністрація радгоспів, первинні партійні організації не завжди дбають про створення трудівникам сприятливих виробничо-побутових і побутових умов. Усе це негативно позначається на результатах економічної діяльності деяких колгоспів і радгоспів. Досить широке використання в них ручної, малокваліфікованої праці є виявом певного протиріччя

²² Вільна Україна, 1984, 13 листоп.

²³ Рад. Україна, 1984, 13 листоп.

²⁴ Рад. Україна, 1984, 2 жовт.

²⁵ Сільські вісті, 1983, 9 серп.

між матеріально-технічною й організаційною сторонами виробництва та його соціалістичним соціально-економічним характером, зумовленим суспільною власністю. Це протиріччя належить розв'язати на етапі зрілого соціалізму.

Серйозною проблемою залишається сезонний характер виробництва в ряді галузей сільського господарства (в рослинництві, овочівництві, садівництві та ін.). Це зумовлює нерівномірне завантаження колгоспників і робітників радгоспів у різні пори року і є однією з причин міграційного процесу на селі.

Останнім часом деякі партійні організації республіки добилися певних успіхів у розв'язанні даної проблеми. Так, на Львівщині з цією метою створюються підсобні підприємства, які працюють на основі кооперації колгоспів і фабрик та заводів і випускають вироби для промисловості. У 1983 р. в області їх діяло 64, що дало можливість зайняти 2360 чол. Вони випустили продукції на суму понад 20 млн. крб. Крім того, кожний їх працівник відпрацював на сільськогосподарських роботах 54 людино-дні²⁶. Партійні організації України дбають про розширення мережі таких підприємств, що сприятиме кращій зайнятості робочої сили на селі.

В комплексі соціально-економічних проблем, що їх розв'язує партія на сучасному етапі, важливе місце належить зближенню, а в перспективі й злиттю двох форм соціалістичної власності — колгоспно-кооперативної і державної (загальнонародної), які тісно зв'язані між собою й утворюють єдину соціалістичну власність на засоби виробництва. Їм властива соціальна однотипність та економічна спільність. Разом з тим колгоспно-кооперативна і загальнонародна форми власності мають істотні відмінності. Для першої характерний менш високий рівень розвитку продуктивних сил і зумовлений ним більш низький рівень усупільнення засобів виробництва й праці. Саме цим диктується необхідність її вдосконалення, дальшого розвитку в ній загальнонародних рис.

Провідною в нашій країні є державна власність. На її долю в 1977 р. припадало 90% виробничих фондів країни²⁷. Соціалістичний характер обох форм власності служить основою їх дальшого розвитку і в майбутньому злиття. Процес їх зближення відбувається шляхом підвищення зрілості колгоспно-кооперативної власності. Конкретні напрями його чітко визначені в партійних документах. Це — індустріалізація сільського господарства; дальша його концентрація і централізація; міжгосподарська кооперація; поглиблення агропромислової інтеграції; зниження економічної ролі підсобного господарства колгоспників.

Індустріалізацію соціалістичного сільського господарства на сучасному етапі партія визначила як одне з корінних своїх завдань. Її здійснення викликає кількісні та якісні зміни в колгоспній власності. В процесі індустріалізації колгоспного виробництва, зміцнення його матеріально-технічної бази відбувається зростання неподільних фондів, які відображають соціалістичну природу колгоспної власності та її економічну основу. (Уже в 1969 р. їх питома вага у загальній сумі колгоспних фондів становила 98—99%. Пайові внески селян втратили економічне й соціальне значення і в новому Статуті колгоспу вже не відображені). Характерно, що темпи зростання неподільних фондів в середньому на одного колгоспника республіки у восьмій і дев'ятій п'ятирічках були значно вищими, ніж у радгоспах, — відповідно, 278 і 218%²⁸. Нині цей процес продовжується.

²⁶ Рад. Україна, 1984, 13 листоп.

²⁷ Сдобнов С. И. Указ. соч., с. 93.

²⁸ Народное хозяйство Украинской ССР. Юбил. стат. ежегодник. К., 1977, с. 163.

Матеріальним відображенням зростання неподільних фондів колгоспів стало збільшення в них кількості засобів виробництва. Соціальним наслідком неухильного розвитку неподільних фондів колгоспів і радгоспів є поступове їх зближення з фондами державними, а, отже, зближення колгоспної і державної форм власності.

Колгоспна власність, як і загальнонародна, розвивається і за рахунок підвищення рівня усуспільнення виробництва. Це знаходить вияв, насамперед, у зростанні його концентрації, що становить, за словами В. І. Леніна, «...процес зосередження виробництва в дедалі більших підприємствах...»²⁹.

В сучасних умовах основними формами усуспільнення колгоспного виробництва є поглиблення спеціалізації і зростання його концентрації. Міжгосподарська спеціалізація на базі кооперації знаменує новий рубіж у колгоспному будівництві. Її основні напрями визначені в рішеннях XXIV—XXVI з'їздів КПРС, постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976 р.)³⁰.

Партійні організації республіки приділяли велику увагу проведенню роботи в цьому напрямі. Так, питання про дальший розвиток спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції було обговорено на засіданні парткому колгоспу ім. Горького Нікопольського району на Дніпропетровщині. При парткомі створено спеціальну комісію на чолі з головним економістом, яка розробила відповідні заходи. Втілюючи їх у життя, правління колгоспу перерозподілило землі між бригадами, укрупнило молочно-товарну ферму і ферму молодняка великої рогатої худоби, створило меліоративний загін тощо³¹.

Питання про дальший розвиток спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва перебувало в центрі уваги партійних організацій Вінниччини. Воно неодноразово обговорювалося на пленумах обкому, міськкомів і райкомів партії, зборах партійно-господарського активу, сесіях обласної та районних Рад депутатів трудящих. Для вивчення досвіду роботи партійні й радянські працівники виїжджали в інші області республіки, а також у Молдавську РСР і РРФСР³².

Хід розв'язання питань спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва партійні комітети тісно пов'язували з природно-економічними та соціальними факторами, виробничими традиціями, наявністю кормової бази тощо. Так, на пленумі Дніпропетровського обкому партії (серпень 1976 р.) наголошувалося, що проводити цю роботу можна лише тоді, коли буде створено міцну кормову базу. Пленум вказав на необхідність посилення партійного керівництва спеціалізацією і концентрацією, зокрема зростання ролі в цьому сільських райкомів партії. Практика Криничанського, Нікопольського, Верхньодніпровського райкомів партії свідчить, що там, де перші секретарі, інші відповідальні працівники партійного апарату глибоко вникають у стан справ, пов'язаних з спеціалізацією і концентрацією, цей процес здійснюється значно успішніше. Пленум накреслив конкретні напрями і визначив обсяг робіт по спеціалізації та концентрації

²⁹ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.— Повне зібр. творів, т. 27, с. 292.

³⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 293; Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 223; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 194; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК К., 1983, т. 12, с. 264—278.

³¹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 50, оп. 35, спр. 14, арк. 37.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 54, спр. 3561, арк. 7.

ції, шляхи їх виконання³³. Такі ж заходи було розроблено пленумом Донецького (вересень 1976 р.)³⁴ та інших обкомів партії. На жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК Компартії України затверджено заходи по дальшій спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, розвитку міжгосподарської кооперації в республіці³⁵.

Для виконання програми спеціалізації та концентрації сільського господарства республіки виділялися значні кошти. В 1971—1980 рр. близько 50% капіталовкладень виробничого призначення було витрачено на будівництво тваринницьких ферм і комплексів. В одинадцятій п'ятирічці 50,9% цих капіталовкладень виділено на реконструкцію і розширення діючих підприємств та об'єктів³⁶. Водночас парторганізації проводили велику організаторську і роз'яснювальну роботу. В результаті цього в 1982 р. на Україні діяло близько 4 тис. міжгосподарських агропромислових, виробничих і науково-виробничих підприємств і об'єднань. Всі колгоспи і більшість радгоспів стали їх учасниками. Питома вага міжгосподарських і спеціалізованих підприємств у загальному обсязі виробництва яловичини становила 30%, молока, свинини, фруктів — 50, картоплі, овочів і м'яса птиці — 65—70, яєць — понад 80%. Проте великі можливості спеціалізації та концентрації використовуються поки що неповністю. Ще не для всіх спеціалізованих господарств характерні високий рівень фондоозброєності і належна ефективність виробництва. В ряді областей недостатньо освоєні виробничі потужності комплексів, внаслідок чого втрачається значна кількість тваринницької продукції³⁷. Партійні організації активно працюють над усуненням цих недоліків.

Отже, в результаті значної організаторської та роз'яснювальної діяльності парторганізацій, радянських і господарських органів уже на початку нинішньої п'ятирічки всі колгоспи і більшість радгоспів республіки були спеціалізовані і брали участь у кооперуванні виробництва. Міжгосподарські і спеціалізовані підприємства стали відігравати визначальну роль у виробництві ряду найважливіших сільськогосподарських продуктів. Концентрація і спеціалізація виробництва, проведена в колгоспах і радгоспах, сприяла поглибленню суспільного поділу праці, розширенню економічних зв'язків між господарствами. А це означає, що зріс рівень усупільнення колгоспно-кооперативної власності, підвищилась її соціальна зрілість. Поступове вирівнювання рівня усупільнення в колгоспах і радгоспах, його зближення з відповідним рівнем у промисловості сприяє усуненню однієї з причин існування двох форм соціалістичної власності, створенню єдиної загальнонародної власності.

Одним з головних напрямів розвитку колгоспної власності та її зближення із загальнонародною є поглиблення агропромислової інтеграції, розширення державно-колгоспної кооперації. Об'єднання засобів колгоспів і держави відбувається в різних формах — створенні спільних підприємств по переробці сільськогосподарської продукції, будівництві тваринницьких комплексів, іригаційних і меліоративних споруд, доріг, виробництві будівельних матеріалів тощо.

Існує й така форма, коли радгоспи і промислові підприємства входять до міжколгоспних об'єднань, надаючи їм змішаного характеру. У 1980 р. на Україні функціонували 277 таких агропромислових об'єднань. Наприклад, Кам'янець-Подільське агропромислове об'єднання (Хмельницька область) включало 32 колгоспи, 2 радгоспи, радгосп-технікум і учбовий радгосп, за якими закріплено 98,3 тис. га землі, а

³³ Там же, спр. 3621, арк. 21, 30, 99.

³⁴ Там же, спр. 3649, арк. 108—148.

³⁵ Комуніст України, 1976, № 11, с. 34—43.

³⁶ Сільські вісті, 1983, 9 серп.

³⁷ Сільські вісті, 1982, 20 трав.

також 11 підприємств по переробці сільськогосподарської сировини: плодоконсервний, цукровий, спиртовий, молочний, пивний, кукурудзо-калібровочний заводи, харчокомбінат і м'ясокомбінат³⁸.

У республіці великого поширення набуло кооперування засобів колгоспів, радгоспів та інших організацій для спільного будівництва шкіл, лікарень, будинків культури, санаторіїв, інших об'єктів соціально-культурного призначення.

Як бачимо, агропромислова інтеграція сприяє створенню господарських формувань, в яких поєднуються сільськогосподарське і промислове виробництво, кооперативна власність з державною. За характером відносин власності ці формування мають елементи обох її форм. При цьому посилюється вплив державної власності на кооперативну. За своєю соціально-економічною природою власність державно-колгоспних об'єднань є однією з перехідних форм єдиної загальнонародної власності.

Обидві форми соціалістичної власності існують поряд з особистою власністю членів нашого суспільства і взаємодіють з нею. Нині, коли громадське господарство ще не в змозі повністю задовольнити потреби трудівників села в продукції землеробства і тваринництва, існування особистого підсобного господарства є об'єктивною необхідністю. Воно виступає як різновид особистої власності громадян і є важливим джерелом доходів колгоспної сім'ї. В 1983 р. ці доходи становили в країні 26,3% від загальних³⁹. Значною є роль особистих підсобних господарств у виробництві деяких сільськогосподарських продуктів і забезпеченні ними населення міст. Зокрема, в 1976 р. на Україні вони дали 32,7% валового виробництва м'яса, 26,5% молока, 43,3% яєць, велику кількість інших продуктів⁴⁰.

Відносно висока питома вага особистого підсобного господарства у виробництві валової продукції при порівняно незначній долі земельних угідь, зайнятих під присадибні ділянки, пояснюється не якимись його вигаданими перевагами, а тісним зв'язком з громадським господарством. Останнім часом партія і уряд вжили заходів для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах.

Разом з тим практика свідчить, що подекуди присадибні ділянки перетворювалися їх власниками на джерело наживи, збагачення, користолюбства, що завдавало певних збитків громадському господарству. Такі факти, зокрема, мали місце в колгоспі «Перемога» Ізмаїльського району на Одещині. Після втручання партійних і радянських органів подібні зловживання з боку окремих осіб були викриті⁴¹. Отже, розвиток особистого підсобного господарства потребує діючого адміністративного, правового контролю.

В майбутньому присадибні ділянки на селі, очевидно, збережуться. Однак зменшаться їх розмір, а також зміняться функції. Соціальні наслідки зменшення економічної ролі особистого підсобного господарства полягатимуть у тому, що воно позитивно впливатиме на дальший розвиток колгоспно-кооперативної власності і зближення її з державною, а колгоспного селянства — з робітничим класом.

На всіх етапах соціалістичного будівництва КПРС приділяла особливу увагу підвищенню матеріального добробуту і культурного рівня радянського народу, в тому числі селянства. При цьому вона ке-

³⁸ Борисенко Н. Н. Аграрная политика КПСС и социально-экономические преобразования на селе. — Идейно-воспитательная работа на селе в современных условиях. К., 1980, с. 9; Паршихин П., Радченко В. Аграрная политика КПРС на современном этапе. К., 1976, с. 49.

³⁹ Народное хозяйство СССР в 1983 году. Стат. ежегодник. М., 1984, с. 416.

⁴⁰ Преображенский А. Роль особистого підсобного господарства в сучасних умовах. — Економіка Радянської України, 1979, № 7, с. 74.

⁴¹ Правда України, 1980, 30 янв.

рувалася положенням класиків марксизму-ленізму про те, що всебічний і гармонійний розвиток людини можливий лише в умовах звільнення її від матеріальних нестатків. К. Маркс вказував, що підпорядкування виробництва завданням задоволення життєвих потреб трудящих можливе лише за соціалізму⁴². Мета соціалістичного виробництва, писав В. І. Ленін, полягає в забезпеченні «...повного добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»⁴³.

Матеріальні потреби людей безпосередньо залежать від їх життєдіяльності та соціальних умов. Рівень добробуту населення визначається трьома взаємозв'язаними факторами: наявністю потреб у певних матеріальних благах, відповідних благ і необхідним рівнем доходів для їх придбання.

Протягом тривалого часу можливості Радянської держави щодо задоволення матеріальних потреб трудящих внаслідок відомих історичних причин були обмеженими. Із зростанням економічного потенціалу країни вони збільшувалися. В матеріалах XXIV з'їзду партії зазначалося, що ці можливості «...серйозно розширилися, і це дає партії підставу поставити питання про те, щоб ще більше націлити господарське будівництво на поліпшення життя народу»⁴⁴.

Дбаючи про підвищення добробуту всіх трудящих, Комуністична партія одночасно вирішувала таке важливе соціальне питання, як зближення життєвого рівня селян і робітників. Конкретні заходи щодо цього були накреслені в рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС⁴⁵. Найважливіше значення серед них мало впровадження у сільськогосподарське виробництво нової системи матеріальних і моральних стимулів. В її основу покладено принцип оплати праці колгоспників, який забезпечував більш правильне поєднання їх інтересів з інтересами суспільства. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 травня 1966 р. «Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку суспільного виробництва» передбачалося запровадження з 1 липня 1966 р. гарантованої оплати праці колгоспників (грошима і натурою), виходячи з тарифних ставок відповідних категорій робітників радгоспів. Встановлювався принципово новий порядок формування фонду оплати праці колгоспників. При розподілі доходів у колгоспах насамперед виділялися кошти на оплату праці їх членів⁴⁶. Коли ж колгосп не мав достатніх грошових фондів для забезпечення гарантованої оплати праці, держава надавала йому кредити.

Застосування в колгоспах прямої грошової оплати на відміну від трудовдя сприяло ліквідації істотних відмінностей у розподільних відносинах робітників і колгоспників. Підвищувалися матеріальна заінтересованість останніх у розвитку суспільного господарства, їх добробут. Якщо в 1965 р. оплата праці в колгоспах країни становила в середньому 51,3 крб., або 53% зарплати робітників і службовців, то у 1981 р. вона підвищилася до 122,1 крб. (70% зарплати робітників і службовців). Співвідношення в оплаті праці в колгоспах і зарплати у радгоспах зросло за ці ж роки з 68,8% до 79,6%⁴⁷. На Україні оплата праці колгоспників з 1965 по 1980 р. збільшилась у два з лиш-

⁴² Див.: Маркс К. Капітал, т. 3.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 192.

⁴³ Ленін В. І. Зауваження на другий проєкт програми Плеханова.— Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

⁴⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 47.

⁴⁵ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 229; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 307; Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 243; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 210.

⁴⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981, т. 9, с. 98—100.

⁴⁷ Уманський Л. А. Рост народного благосостояния в СССР. Цифры и факты. М., 1983, с. 25—27.

ком рази⁴⁸. Отже, відбулося значне зближення рівнів оплати праці колгоспників і зарплати робітників та службовців республіки. Ця тенденція характерна і для нинішньої п'ятирічки. За її перші два роки в республіці середньомісячна зарплата робітників і службовців зросла на 4,7%, а оплата праці колгоспників — на 8,3%⁴⁹.

Оплата праці за її обсягом та якістю, розподіл по праці виступають при соціалізмі головними факторами підвищення добробуту трудящих. Тому партія всіляко розвиває цей найважливіший стимул виробництва. Нині відбувається постійне збільшення питомої ваги оплати по праці в структурі доходів робітників і колгоспників. Як свідчать статистичні дані, у 1983 р. 72,5% доходів сім'ї робітника становила зарплата. В бюджеті сім'ї колгоспника вона досягла 44,2% (в 1960 р. — 35,3%)⁵⁰.

Із зростанням доходів колгоспників від громадського господарства відповідно знижувалася доля особистого підсобного господарства в їх бюджеті. Якщо в 1965 р. питома вага підсобного господарства в сукупних доходах сімей колгоспників становила 36,5%, то в 1983 р. — 26,3%⁵¹.

Таким чином, після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС відбувалося неухильне зростання оплати праці колгоспників, темпи якого були вищими від темпів збільшення зарплати робітників і службовців. В результаті цього рівень і структура доходів сімей колгоспників значно наблизилися до відповідних показників сімей робітників і службовців.

У зближенні рівнів життя колгоспників і робітників важливу роль відіграють суспільні фонди споживання — один із засобів розподілу матеріальних благ при соціалізмі. В першій половині 60-х років їх питома вага в доходах сімей колгоспників у цілому була значно меншою, ніж у робітників. Таке становище зумовлювалося відсутністю єдиної системи пенсійного забезпечення колгоспників, їх соціального страхування, оплачуваних відпусток, відпусток жінкам-колгоспницям по вагітності і пологах, недостатнім розвитком на селі мережі дитячих дошкільних закладів.

Для виправлення становища в цій справі партія вжила ряд заходів. Зокрема, з 1 січня 1965 р. введено пенсійне забезпечення колгоспників за рахунок коштів централізованого фонду соціального забезпечення. З 1 липня 1971 р. для колгоспників та членів їх сімей пенсії нараховуються, як і для робітників, службовців та членів їх сімей, підвищено мінімальний розмір пенсій по старості (для колгоспників — до 20 крб. на місяць, тобто в 1,7 раза), по інвалідності і на випадок втрати годувальника⁵². Цим самим було завершено створення єдиної системи пенсійного забезпечення всіх непрацездатних членів радянського суспільства.

Зростання добробуту трудящих Радянської країни безпосередньо пов'язане з ступенем їх забезпечення різними товарами і послугами. У досліджуваній період партія багато зробила для збільшення випуску товарів народного споживання, а також виробництва сільськогосподарських продуктів. Зростання обсягу сільськогосподарської продукції систематично випереджало темпи зростання чисельності насе-

⁴⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник К., 1981, с. 248.

⁴⁹ Погребняк Я. П. Ленінське піклування про людину — найвища мета КПРС. — УІЖ, 1983, № 4, с. 7—8.

⁵⁰ Народное хозяйство СССР в 1983 году. Стат. ежегодник, с. 415—416.

⁵¹ Там же, с. 416; Народное хозяйство СССР в 1982 году. Стат. ежегодник. М., 1983, с. 386.

⁵² Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе. М., 1975, т. 2, с. 341.

лення⁵³. Відчутних результатів у цьому досягли працівники сільського господарства України. Незважаючи на несприятливі кліматичні умови (особливо в 1979—1981 рр.), валові збори зерна, цукрових буряків, овочів, плодово-ягідної продукції в республіці у 1966—1980 рр. збільшилися в 1,5—1,8 раза, виробництво м'яса в розрахунку на 100 га угідь — з 77 до 124 ц, молока — з 341 до 517 ц⁵⁴.

У 1966—1970 рр. випуск предметів народного споживання в республіці зріс більш як на 50% проти 40% за попередні п'ять років, у дев'ятій п'ятирічці — майже на третину, а в десятій — на 17%, у тому числі товарів культурно-побутового призначення — на 38%. В одинадцятій п'ятирічці даний процес продовжується. Важливу роль у цьому відіграє прискорення темпів зростання продукції галузей промисловості групи «Б». У 1981—1985 рр., як передбачено Основними напрямками економічного і соціального розвитку країни, вони будуть дещо випереджати темпи зростання продукції галузей промисловості групи «А»⁵⁵. Яскравим доказом піклування партії про зростання добробуту трудящих є прийняття Продовольчої програми і розробка комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання.

Вся історія реального соціалізму свідчить, що, незважаючи на важливе значення матеріальних благ, здобуття їх не є єдиною метою членів суспільства. Адже справжній добробут трудящих — це органічна єдність матеріального і духовного, яка відображає розумні потреби людини. Виховання таких потреб у членів суспільства, особливо молоді, є нині одним з важливих завдань партійних організацій.

Таким чином, за період, що минув після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, парторганізації республіки під керівництвом ЦК КПРС і ЦК Компартії України провели широкомасштабну роботу по соціально-економічному розвитку села. В результаті значно поліпшились умови праці трудівників ланів і ферм, продовжувалися процеси зближення колгоспно-кооперативної і державної форм власності та вирівнювання умов життя колгоспників і робітників. Усе це сприяло зближенню аграрної й індустріальної, фізичної та розумової праці, подолання істотних відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством, поступовому становленню безкласового суспільства. «...Становлення безкласової структури суспільства в головному її основному, — зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, — відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»⁵⁶.

А. Е. Гаврилюк

ПАРТИЙНОЕ РУКОВОДСТВО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ СЕЛА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье рассматривается деятельность парторганизаций Украины после мартовского (1965 г.) Пленума ЦК КПСС по решению таких социально-экономических проблем на селе, как улучшение условий труда и быта тружеников села, сближение двух форм социалистической собственности, выравнивание материальных уровней жизни колхозников и рабочих. Показано значение решения этих проблем для дальнейшего подъема аграрного сектора экономики, социального развития советского общества.

⁵³ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982, с. 8.

⁵⁴ Рад. Україна, 1982, 25 черв.

⁵⁵ XXIV з'їзд Комуністичної партії України. К., 1972, с. 31; XXV з'їзд Комуністичної партії України. К., 1976, с. 30; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 106.

⁵⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

Методологія та методика історичних досліджень

М. Г. ІЩЕНКО (Київ)

ЗНАЧЕННЯ ПУБЛІЦИСТИКИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Чим активніше досліджуються питання про особливості використання матеріалів періодики як джерела сучасної вітчизняної історії, тим приглушенишим стає тон полемічності в обговоренні різноманітних аспектів цієї проблеми. В останні десятиріччя у підручниках і навчальних посібниках для історичних спеціальностей університетів та інститутів преса і публіцистика все частіше розглядаються в історіографічному плані¹. Однак ця тема потребує дальшого висвітлення, зокрема з точки зору розгляду публіцистики (періодичної й неперіодичної) як історичного джерела, де безпосередньо відтворюються історичні явища, тобто літератури, в якій вони узагальнюються, оцінюються та коментуються.

Розкриття інформативного потенціалу публіцистики особливо важливе для вивчення сучасного періоду вітчизняної історії, оскільки документальні матеріали, які стосуються його, ще недостатньо опрацьовані архівними установами або ж не відкриті в їх фондах. І коли виходити з того, що «сучасна історія практично являє собою наукову цілину»², а публіцистичні твори в нашій періодиці містять у собі цінні дані про події та факти, які відбулися, то є підстави використовувати ці публікації і як вірогідні джерела історичної науки. Так, В. І. Ленін — перший дослідник сучасної історії СРСР, сміливо характеризує бурхливі події повоєнного періоду, нерідко використовував періодичну пресу. Доручаючи видатному марксистові В. В. Адоратському написати нарис історії революції, Володимир Ілліч поряд з принциповими настановами щодо змісту майбутньої праці дав поради і про джерела фактичного матеріалу, виділивши, зокрема, комплекти газет «Известия» і «Правда»³.

Комуністична партія Радянського Союзу неухильно спрямовує органи преси країни на всебічне висвітлення ходу соціалістичного будівництва. «Багата практика нашої преси, — відзначав у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС «Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії» К. У. Черненко, — переконує, що її робота ефективна лише тоді, коли увага концентрується на головних напрямках творчої діяльності народу, коли порушуються злободенні питання та до їх обговорення широко залучаються самі трудящі»⁴.

В сучасних умовах, коли партія здійснює величезну виховну роботу, спрямовану на формування гармонійно розвиненої особи, патріота-інтернаціоналіста, незмірно зростає роль знань в галузі історії. У зв'язку з цим історична тема займає належне їй місце в художній літературі, живопису, кінематографії та музиці. «Особливо вдумливого, справді класового підходу вимагає художнє втілення історії боротьби радянського народу за соціалізм, — підкреслював К. У. Черненко на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР, присвяченому її 50-річчю. — І щоб не розійтися з правдою, художник повин-

¹ Див.: Источниковедение истории СССР. — М., 1981. — 496 с.

² Санцевич А. В. Методика исторического исследования. — К., 1984. с. 128.

³ Див.: Ленін В. І. Лист В. В. Адоратському. 6 квітня 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 51, с. 176.

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 42.

нен міцно стояти на ґрунті фактів, не підміняти емоціями і довільною грою уяви знання закономірностей та реального ходу суспільного розвитку»⁵. Було відзначено також той відрадний факт, що радянські творчі працівники почали частіше звертатися до публіцистики, бо це дає їм можливість сміливо і вчасно вторгтися у найзлободеннішу проблематику, в конкретні економічні й соціальні питання⁶. Така практика широко застосовується не лише діячами літератури і мистецтва, а й істориками, які досліджують сучасний період соціалістичного будівництва.

Послідовне використання принципу марксистсько-ленінського наукового історизму і зміцнення творчої співдружності істориків, діячів літератури та мистецтва постає як першочергове методологічне завдання науковців. У цьому плані становить значний інтерес стаття В. Т. Пашуто «Науковий історизм і співдружність муз»⁷. «Історія така неймовірно складна,— слушно підкреслює в ній автор,— що навіть на мить страшно уявити собі історика, позбавленого дружби муз. Це був би жалюгідний «учений сухар», подібний до тих, про яких писав Ф. Мерінг, говорячи про співдружність Маркса з музами...»⁸. Виходячи з того, що вимога історизму — це неодмінна запорука об'єктивності у відображенні суспільних процесів, науковці розглядають його як в аспектах власне історії, так і стосовно творів періодики, зокрема публіцистичної літератури.

Практикою історичної науки доведено, що немає такого джерела, спираючись на яке можна було б всебічно і повно висвітлити ту чи іншу подію в усій її багатоманітності й суперечливості⁹. Отже, через ці обставини історик змушений звертатися до численних документальних даних, які допомагають йому всебічно відтворити історичну епоху, розгледіти сутнісне в нашаруваннях суб'єктивного, що неодмінно міститься в них, особливо, коли йдеться про писемні (не кажучи вже про усні) інтерпретації подій. «Пізнання об'єктивної істини,— зазначає А. В. Санцевич,— це адекватний опис істориком історичних подій, що відбулися»¹⁰. Виходячи з марксистської діалектики, яка стверджує, що критерієм істини є суспільно-історична практика, у проєкції на сучасну історію науковцві необхідно зосереджувати свою увагу безпосередньо на такій діяльності людей, які жили і живуть у досліджуваній період. Вони можуть бути й сучасниками дослідника-історика.

І все ж при написанні наукового твору про певний період історії він не може покладатися лише на свої враження (якщо вони навіть зафіксовані ним особисто в системі фактів, цифр та інших документальних форм). Оскільки в лабораторії вченого порівняння й зіставлення є неодмінними прийомами, він повинен звертатися до зафіксованих іншими особами вражень про ті чи інші події. Таким джерелом є твори періодичної преси, зокрема публіцистика.

Вивчаючи події, свідками яких є сучасники історика, останній може інтерв'ювати тих з них, що найяскравіше уособлюють творців суспільного процесу. Поряд з цим нерідко застосовуються також анкети, щоденникові записи, виступи в трудових колективах, «За круглим столом» редакцій та ін. Таким чином, дослідник сучасної історії має можливість безпосередньо від читачів почути відгуки про опубліковані в періодиці матеріали щодо суспільної діяльності його сучасників. Це сприяє розширенню кола джерел для порівняння та зістав-

⁵ Рад. Україна, 1984, 26 верес.

⁶ Там же.

⁷ Коммунист, 1984, № 5, с. 82—92.

⁸ Там же, с. 92.

⁹ Див.: Санцевич А. В. Указ. соч., с. 47.

¹⁰ Там же, с. 46.

лення певних даних і, цілком закономірно, зумовлює поглиблення самого змісту дослідження.

З точки зору теорії інформації не лише факти, які повідомляються в газетах, журналах, по радіо й телебаченню, а й судження про них є інформацією. Журналісти, зазначає головний редактор газети «Правда» В. Афанасьєв, «...говорять про дійсність, відображають, показують її в конкретній течії, мовою реальних осіб та фактів»¹¹. Відомо, що інформативну здатність мають не лише ті матеріали, які є такими за своїм жанром. Газетна замітка, роман, кінофільм, портрет і фотографія також містять у собі певну, хоча й різну за характером, внутрішньою структурою, складністю, цінністю та призначенням інформацію. «Філософи і психологи,— писав К. Р. Мгрелідзе,— непрохідною прірвою відділяли так зване образне мислення від мислення необразного, мислення в поняттях... Ми стверджуємо, що тієї прірви між наочним, образним і необразним мисленням, між наочним уявленням і поняттям не існує»¹². Не заглиблюючись у дискусію про те, чи є межа між образним і понятійним способом мислення, слід констатувати, що вона в передачі інформації, як свідчить аналіз журналістських публікацій, не простежується контрастно. Навіть у тому випадку, коли візьмемо певні фрагменти не з нарисів, які є жанром публіцистичним (і журналістським, і художньо-літературним), а із звичайних інформаційних кореспонденцій, образне органічно поєднується з понятійним, статистичним та ін. Писемна інформація трансформувалася з усної, а в основі обох цих видів оповіщення лежить мовний елемент. Мова стала засобом передачі історичного досвіду. Майстерніша, більш образна розповідь оповідача про досвід у всі часи западала в пам'ять сучасників міцно, ґрунтовно. «Найвищих результатів,— підкреслює А. Гуліга,— добивається історик, який однаково володіє мистецтвом образного осягнення світу і майстерністю теоретичного аналізу, сплавляючи їх в органічне ціле»¹³.

У журналістиці найпоширенішою є «пряма» передача фактів — інформування про все найсуттєвіше, що відбувалося чи відбувається (зокрема, в радіо- і телепередачах). Досить поширеним є також коментування (або тлумачення) фактів, подій та явищ. Ці види повідомлення становлять два профільні способи відображення об'єктивної реальності засобами масової інформації та пропаганди. На практиці розрізняють такі різновиди коментування: офіційне, до якого найчастіше звертаються інформаційні агентства; фахове, що містить у собі виробниче, технологічне тлумачення фактів; наукове, яке розкриває місце і значення тих чи інших новин у науковому аспекті; публіцистичне — соціологічне, політичне тлумачення фактів, подій і явищ в авторському оприйнятті, що передбачає певну емоційність в їх розгляді. В останньому виді коментування не виключається, а навіть заохочується образна трансформація матеріалів, які повідомляються.

Отже, публіцистика саме і є формою передачі соціальної інформації, здійснюваної автором як індивідуальністю. Для того, щоб користуватися в історико-науковій діяльності цим видом літератури, необхідно зважати на її особливості. Розгляд цих особливостей творів публіцистики,— не лише як історичної літератури, а й як джерела для історичних досліджень — і є метою пропонованої статті.

Публіцистика включає в себе елементи інформації, агітації й пропаганди. У творі цього жанру мистецтво відображення дійсності поєднується з її соціологічним аналізом. Фактографічні дані та їх тлумачення, відомості й думки в такому творі нерозривні і обо-

¹¹ Лит. газ., 1984, 26 сент.

¹² Мгрелідзе К. Основные проблемы социологии мышления.— Тбилиси, 1965, с. 231—232.

¹³ Гуліга А. Искусство истории.— М., 1980, с. 154.

в'язкові. «Публіцистика,— підкреслює В. В. Ученова,— такий вид масової політичної пропаганди, де інформативна змістовність поєднується з емоційною виразністю, де точність у передачі реальних подій поєднується з політичною гостротою коментуючої думки і вираженістю авторського ставлення до того, що відбувається»¹⁴.

Немає публіцистики без інформації — оперативної, актуальної, цілеспрямованої,— так само як немає нейтральної позаполітичної інформації про соціальні процеси. Здавалося б, ідеться про журналістику, що традиційно розглядається істориками як джерельна база сучасної історії*. Та публіцистика і журналістика — різні історичні явища. Адже письмове, а потім і друковане політичне слово існувало значно раніше, ніж виникли газети, журнали, радіо й телебачення. Проте, якщо журналістика являє собою сукупність соціальних інститутів, засобів і професій, що забезпечує систематичне постачання населенню масової інформації та пропаганди, то публіцистика — це визначена різновидність текстів, що поширюються каналами журналістики, а також побутують і поза ними¹⁵. На нашу думку, з'ясування й уточнення цієї специфіки важливі для розгляду періодики з точки зору джерельної бази сучасної історії.

Відмітною, визначальною рисою публіцистики є оперативне висвітлення поточних подій. Її мета — належне спрямування політичної самосвідомості суспільства. В цьому спорідненість публіцистики з суспільними науками, філософією, художньою літературою. Журналістика включає в себе всю діяльність преси як соціального інституту. Публіцистика ж становить відповідно матеріалізовану суспільно-політичну думку й оперативне своєрідне втілення поточної політичної практики на сторінках періодичних видань¹⁶. «Сфери впливу» обох цих галузей політичного інформування переплелися здавна: масові популярні твори — відозви, прокламації, памфлети, послання, що виникли задовго до формування періодичної преси,— сприяли підготовці її майбутньої аудиторії, бо викликали потребу трудящих у регулярній політичній інформації.

Публіцистика, як і журналістика, служить традиційним засобом політичного інформування, що засвідчується в цитованій тут монографії В. В. Ученової «Публицистика и политика» та у працях інших авторів¹⁷. Оскільки у визначенні першої, до якої належать «масові популярні політичні тексти, що впливають на актуальні суспільно-політичні проблеми оперативним документальним відображенням, яке базується на їх ідейно-політичному осмисленні й емоційно висловленій оцінці»¹⁸, акцентується увага саме на фактичному відтворенні нею дійсності, то вона (публіцистика) споріднена з історичною літературою. Аналіз праць з публіцистикознавства свідчить про одностайність дослідників у тому, що документальність фактів, які містяться у цих працях, дає підстави віднести цю галузь літературної творчості до історичного джерелознавства¹⁹.

¹⁴ Ученова В. В. Публицистика и политика.— М., 1979, с. 213.

* Про деякі аспекти проблеми йшлося в статті автора цих рядків «Значення радянської преси для вивчення періоду розвинутого соціалізму» (УІЖ, 1984, № 1, с. 15—26).

¹⁵ Ученова В. В. Указ. соч., с. 8.

¹⁶ Див.: Там же, с. 73.

¹⁷ Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості.— К., 1973.— 271 с.; Здоровега В. И. Слово тоже есть дело.— М., 1979.— 174 с.; Валько И. В. Публицистика и развитие социалистического образа жизни.— К., 1980.— 142 с.; Коргод Г. І. Партийна публіцистика як історичне джерело.— УІЖ, 1981, № 10, с. 135—139; та ін.

¹⁸ Ученова В. В. Указ. соч., с. 225.

¹⁹ Западов А. Мысль и слово.— М., 1970.— 358 с.; Прохоров С. П. Публицист и действительность.— М., 1973.— 316 с.; Здоровега В. И. Указ. соч.; Жидков В. П. В ответе за каждое слово.— М., 1979.— 164 с.; Горюхов В. М. Слагаемые мастерства.— М., 1982.— 159 с.

Істотною стороною змісту публіцистичного твору, як і аналітико-інформаційного, є загальна ідея, основана на фактах і явищах дійсності. Публіцистика передбачає не тільки повідомлення про той чи інший факт, а і його політичне коментування, що досягається поєднанням понятійного і образного. К. Маркс, будучи редактором «Рейнської газети», писав, що «...факт не виключає думки, як і думка не виключає факту»²⁰. І далі: «...Газетний кореспондент може вважати себе тільки частинкою дуже складного організму, в якому він вільно вибирає собі певну функцію. Один, скажемо, більше змалює безпосереднє, почерпнувши з спілкування з народом, враження, справлене його тяжким становищем; другий — історик — займеться історією становища, що створилось; емоціональна людина дасть опис самої нужди; економіст розгляне засоби, необхідні для знищення її, — причому розв'язання цього єдиного питання може знов-таки даватися з різних боків: то в місцевому масштабі, то у відношенні до держави в цілому і т. п.»²¹ Публіцист, як політичний інтерпретатор, може бути і надто, і помірковано емоційною людиною, але в усіх випадках у його працях емоційне не повинно заступати раціонального. Образне в публіцистиці не замінює реального, документального, на чому ґрунтується будь-який не лише науковий, а й художньо-реалістичний твір.

Документалізм — це адекватне відтворення того, що відбулося в дійсності, відображення тієї чи іншої події, вірогідна фіксація предметів і фактів суспільного життя. Документалізм і документ — поняття схожі, але не тотожні. Перше — це відображення на основі документів певного явища чи факту; друге — точна фіксація явища або факту. І все ж у складанні будь-якого документа присутній суб'єкт. В публіцистиці історичний процес відображається шляхом відтворення фактів, подій, явищ, які оцінюються й аналізуються з певних класових позицій, виходячи з відповідних світоглядних і методологічних засад²².

Якщо у пропаганді (усній і писемній) взагалі аргументованість основана на ґрунтовно підбраному фактичному матеріалі, то у публіцистичному творі реальний факт є необхідним структурним компонентом. «Публіцистичність — це здатність автора до роздумів і узагальнень, які базуються на неспростовних фактах»²³.

Зрозуміло, що публіцист не фотографує дійсності, а добирає факти і явища для її зображення, класифікуючи їх на типові, виняткові, одиничні, масові та ін. Тому хоч би яким він був ерудованим, його знання повинні постійно збагачуватися, насамперед у сфері суспільних наук. Слушно зауважують також практики і теоретики в галузі преси, що справжні журналісти та публіцисти завжди багаті не лише власним розумом, але й розумом тих людей, з якими вони спілкуються, йдучи до них за фактами і спостереженнями.

Під документальними даними ми розуміємо зафіксовані письмово або з допомогою інших знаків (звукових, зримих) ті чи інші факти, події й епізоди реального життя. Тож публіцист, як і науковець, перш, ніж приступити до відтворення історичного процесу, має установити вірогідність матеріалів, на яких він будуватиме розповідь.

Публіцистика відображає актуальні для сучасності суспільні явища в їх цілісності. Маючи спільні з історичною наукою, мистецтвом, філософією, етикою та іншими формами людської діяльності цілі, публіцистика не тотожна із жодною з них, не підміняє їх. Вона є відносно самостійним засобом відтворення дійсності та впливу на су-

²⁰ Маркс К. Заборона «Leipziger Allgemeine Zeitung». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 164.

²¹ Маркс К. Виправдання мозельського кореспондента. — Там же, с. 178.

²² Валько І. В. Указ. соч., с. 8.

²³ Кривицький А. Книга в строю, или что такое публицистика. — Лит. газ., 1977, 19 окт.

спільні процеси, у своїх судженнях і висновках спирається на науку й керується знанням законів історичного розвитку. Об'єктом публіцистики, так само як і суспільствознавчих наук, є реальна дійсність в усій її складності та взаємозв'язках. Предмет публіцистики — насамперед суспільні відносини між людьми, соціально-політичний аспект виробничих, економічних, наукових, морально-етичних, правових, літературних та інших явищ життя²⁴.

Оцінка подій і явищ з позицій високих громадянських ідеалів — найважливіша риса прогресивної, марксистсько-ленінської публіцистики. Озброєна науковими засобами соціального аналізу, вона успішно користується ними і спирається на них. Її оперативні відгуки на поточні події містять у собі властивості довгострокових політичних прогнозів.

Синтетичний характер публіцистичних матеріалів — наявність у них фактографічної основи та ідеологічної аргументації явищ і фактів — вимагає від історика розрізняти в них два види інформації: безпосередню, тобто неприховану, й опосередковану, тобто приховану²⁵. До першого виду належать власне факти, імена, події, назви, подані без коментарів; до другого — концепція, ідейна позиція автора, політична лінія тих суспільних сил, що їх він представляє. Опосередкована інформація вимагає не менш ретельної перевірки, зіставлення, обґрунтування, ніж безпосередня. Адже, як слушно зазначав В. П. Ключевський, «історичні факти — не самі лише люди. Ідеї, погляди, почуття, враження — також факти і дуже важливі»²⁶. Тому вчений у листі до А. Ф. Коні підкреслював пізнавальне значення для дослідників не лише документальних фактів, а й прихованої інформації, яку містять у собі узагальнені образи. «Бажав би я бачити сміливця, — підкреслював він, — історика цієї, тобто нашої, епохи, який би зважився обійтися без Тургенєва, Достоевського і т. д., не в розділі про літературу, а у відділі про суспільні типи...»²⁷. Це — щодо власне художньої літератури, в якій типове відтворюється в образах. Публіцистика ж типізує не лише засобами зображення, а й добором типових для свого часу вірогідних фактів і конкретних людей.

Історико-пізнавальне значення публіцистики полягає в тому, що вона дає оперативну, найчастіше первинну оцінку певних фактів, подій і явищ, виходячи з об'єктивної реальності сучасності як історичного процесу. Звичайно, публіцист, як і історик, не завжди відкриває нове для людства. Навіть порушуючи нову для більшості читачів проблему, автор публіцистичного твору не може обійтися без опису буденних явищ, в надрах яких народжувалося чи народжується щось нове. Вже сам цей опис корисний для історика як свідчення очевидця.

Публіцистичний метод — додержання єдності змісту і форми у відображенні суспільних процесів — використовується не лише в оперативних інформаційних матеріалах про поточні події, а й у науковій літературі. «Сутнісною основою» цього методу, підкреслює В. Горохов, є історико-матеріалістична методологія, яка виражається з принципів комуністичної партійності. «В методі публіцистики, — зазначає він, — досягається єдність двох протилежностей — способів підходу до дійсності, властивих теорії, марксистсько-ленінській ідеології, з одного боку, і повсякденній свідомості, суспільній психології — з другого»²⁸.

²⁴ Здоровага В. И. Указ. соч., с. 29—31.

²⁵ Корогод Г. І. Партійна публіцистика як історичне джерело. — УІЖ, 1981, № 10, с. 136; Здоровага В. И. Слово тоже есть дело. — М., 1979, с. 170; Валько И. В. Указ. соч., с. 9.

²⁶ Цит. за: Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения. — М., 1977 с. 69.

²⁷ Ключевский В. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. — М., 1968, с. 209.

²⁸ Горохов В. И. Закономерности публицистического творчества. — М., 1975, с. 71—72.

І в таких глибоко наукових творах, як «Капітал» К. Маркса, «Діалектика природи» Ф. Енгельса, «Матеріалізм та емпіріокритицизм» В. І. Леніна, існують певні публіцистичні елементи, які поглиблюють науковий зміст цих праць. «...Мало в якому науковому трактаті,— писав Володимир Ілліч про «Капітал» Маркса,— ви знайдете стилі «серця», стільки палких і пристрастних полемічних вихваток проти представників відсталих поглядів, проти представників тих суспільних класів, які, за переконанням автора, гальмують суспільний розвиток»²⁹. «Величезна більшість публіцистів,— підкреслював А. В. Луначарський,— ніскільки не порушуючи прекрасних наукових своїх побудов, є в той же час художниками»³⁰. Як приклад він наводив насамперед творчість К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, О. Герцена.

З метою впливу на аудиторію публіцист використовує різні види образності — словесні образи, образи-персонажі, які схожі з історичними портретами, порівняння та зіставлення. Подається матеріал й у вигляді цілісного елементарного опису, властивого суто історичній літературі. Під цим видом відображення реальності дослідники-публіцисти розуміють інформаційну розповідь, що протокольно засвідчує перебіг подій. Такий опис «завжди конкретний, більш або менш зримий, здатний викликати відповідне уявлення, але все ж він не підноситься до художньої або власне публіцистичної образності»³¹. Це й закономірно, оскільки розповідь писемна народилася з усної ужиткової мови, якій властива адекватність слова і реального предмета, факту, події. Однак повідомленню історика, історичному описові саме й властива така адекватність. Отже, цілісний елементарний опис, яким широко користуються публіцисти, споріднений з історичним описом.

У більшості творів публіцистики майже кожен персонаж є типом і водночас конкретною постаттю. За висловом Ф. Енгельса, «...кожна особа — тип, але разом з тим і цілком певна особистість...»³². Публіцистичний образ відзначається винятковою місткістю: в ньому передаються здебільшого не одна, а кілька ідей. Інформації в такому образі-персонажі більше, ніж у його життєвому прототипі. Це пояснюється залученням додатково публіцистом соціальної інформації. Адже він, як і історик, відбираючи матеріал для оповіщення, вивчає й аналізує його у комплексі відповідних аспектів. Навіть інтуїція, яку не відкидають публіцисти, відтворюючи той чи інший процес у логічній розповіді, неодмінно спирається на факти. Адже матір'ю інтуїції, як образно висловився Л. Колосов, завжди була інформація³³.

Як і наука, публіцистика покликана довести істину, тому вона користується тими ж методами відбору та вивчення матеріалу, що й соціологія. Це — і просте, і наукове спостереження, різноаспектне анкетування, інтерв'ю, бесіди, статистичний аналіз тощо.

Аналіз публіцистичної літератури^{34–35} дає підстави розглядати її твори як такі, де оперативно досліджуються й узагальнюються з партійних позицій актуальні факти, явища та події з метою впливу на громадську думку, суспільну свідомість і виховання відповідної соціально-практичної орієнтації читачів та слухачів, до яких ці твори звернено. Їх визначальною ознакою є своєрідне, органічне поєднання логічно-абстрактного і конкретно-образного мислення. Мета твору пуб-

²⁹ Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Повне зібр. творів, т. 2, с. 522—523.

³⁰ Луначарський А. В. Силуэты. — М., 1965, с. 250.

³¹ Здоровега В. І. Указ. соч., с. 109.

³² Енгельс Ф. Лист Мінні Каутській. 26 листопада 1885 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 314.

³³ Колосов Л. Две тысячи дней в Италии. — Журналист, 1968, № 9, с. 61.

^{34–35} Згадані вище праці Здоровеги В. І., Прилюка Д. М., Прохорова С. П., Ученової В. В., Горохова В. М., а також Журбіної Є. І. («Теория и практика художественно-публицистических жанров». — М., 1969. — 398 с.) й ін.

ліциста досягається, звичайно ж, не емоціями, а фактами. Публіцистика — це метод соціального бачення й оцінки життя, що включає в себе відображення його змісту у формі образів і понять. Визначальну сутність публіцистичного твору становлять глибоко аргументовані знання з певної галузі людської діяльності. Публіцист робить висновки й узагальнення на основі наукового аналізу закономірностей суспільного розвитку, отже, не може уникнути методу відображення реальних подій, притаманного науці. Тож, якщо йдеться про публіцистику як джерело для історичного дослідження епохи, мається на увазі насамперед науково точне відтворення в ній історичних фактів та явищ. Може втратитися з часом — і втрачається — оперативний привід, заради якого задумано публіцистичний твір, але факти, думки, аналіз явищ, образи, принципи підходу до їх зображення залишаються назавжди незмінними. Ось цією своєю основою публіцистика і служить історії.

Публіцистичними можуть бути як замітки й репортажі — жанри інформаційні, так і кореспонденції та статті — жанри аналітичні, коментаторські. Суто публіцистичними є нариси, памфлети і фейлетони. Всі ці жанри властиві для публіцистики як виду творчості й роду літератури³⁶. Їх можна умовно назвати «пограничними» у двох видах творчості — пресі та художній літературі. Така особливість жанрів нарису, памфлета й фейлетону накладає певний відбиток на їх характер. Здавалося б, тут доречно згадати думку В. Г. Белінського про те, що «мистецтво, в міру наближення до тієї чи іншої своєї межі, поступово втрачає щось від своєї сутності і вбирає в себе від сутності того, з чим межує, тож замість розмежувальної риски є галуззю, яка примиряє обидві сторони»³⁷. У нашому випадку «пограничність» нарису, памфлета й фейлетону з художньою літературою не вивільняє їх від законів документалістики, тобто зобов'язує їх авторів керуватися принципами журналістики. Навіть, коли йде мова про нарис не як журналістський жанр, а літературно-художній, слід розглядати його як твір не вигаданий, а соціально адресований до відповідного факту або явища.

Успіх публіцистичних творів, наприклад, В. Овечкіна можна пояснити насамперед тим, що літературні завдання він поєднував з соціальними, висуваючи на перше місце саме суспільну проблематику. А це, у свою чергу, вимагало глибокого знання дійсності й дослідницького підходу до предмета зображення під кутом зору марксистсько-ленінського вчення про шляхи подолання суперечностей в ході соціалістичного будівництва. Тому, як справедливо підкреслює Б. Агапов, кожен твір В. Овечкіна сприймався «як керівництво до дії багатьох тисяч людей... Не метафора, не образ і навіть не портрет людини були особливо дорогі його душі, а справа, яку він вважав необхідною»³⁸.

Нарис як «розвідка образом»³⁹ є водночас і розвідка історією, оскільки в ньому відтворюються злободенні факти та явища. Це — в традиції жанру. Так, нариси Г. Успенського і Ф. Решетникова передали нам характер минулої епохи, літописцями якої вони були. У «Підлипівцях» Ф. Решетникова, як слушно зауважує Є. І. Журбіна, «ми бачимо ретельно, з натури змальовану картину, придатну для етнографа або для історика, картину бурлацтва — одного з класичних видів поневолення селянства в післяреформену епоху»⁴⁰.

³⁶ Прилюк Д. М. Назв. праця, с. 178.

³⁷ Белінський В. Г. Полное собрание сочинений в 13-ти т. — М., 1956, т. 10, с. 318.

³⁸ Вопр. літератури, 1973, № 2, с. 75—76.

³⁹ Журбіна Е. И. Повесть с двумя сюжетами. — М., 1979, с. 209.

⁴⁰ Там же, с. 214.

Специфіка художнього нарисового жанру в тому, що вона бере початок у публіцистичній насиченості образів і утверджує себе на шляхах соціологічного дослідження. Описово-розповідне зображення, «окреслення» (рос.— «очерчивание») означає не що інше, як створення правдивого й цілісного уявлення про явище з відтворенням у ньому істотного, головного. Отже, уже і в окресленні міститься також оцінка даного явища. Окреслити можна лише те, що побачив автор, розповісти ж можна й почуте, в тому числі казку, легенду, тобто і вигадане, і домислене.

Не випадково термін «нарис» побутує як нормативна форма в науковій літературі, зокрема з історії. Називаючи свою працю «нарисом», історик, соціолог немовби заявляє, що, не претендуючи на вичерпність і повноту матеріалу, використаного для даного дослідження, автор прагнув створити цілісне уявлення про предмет останнього.

Визначальна риса нарису — вірогідність, документальність — ставить його в один ряд з соціологічним видом літератури, тобто з історичною працею. Типізація в ньому починається вже з самого відбору матеріалу для зображення. Так, в особі тракториста Кості Єршова з нарису В. Овечкіна «На передньому краї» показано не стільки негативний персонаж, скільки свєрідний характер, який був зумовлений негативним явищем, породженим зрівнялівкою в оплаті праці сільських механізаторів у 50-і роки.

У нарисах В. Овечкіна «На передньому краї», «Районні будні» виступають не конкретні люди і навіть не їх прототиби; вони написані на узагальненому життєвому матеріалі. Цю їх соціальну типовість і може використати історик, зображаючи негативні явища, що мали місце в кінці 40-х — на початку 50-х років у сільському господарстві країни й були викоренені партією.

Таким чином, авторська позиція, концепція публіцистичних творів досить часто є яскравим прикладом так званої прихованої суспільної інформації. Тож цілком закономірно, що такі твори можуть бути використані й використовуються дослідниками як джерела для вивчення історичних процесів періоду, який відображається.

Коли ж ідеться про нарис, в яких подаються точні адреси людей і адміністративних районів та населених пунктів, автори зобов'язані керуватися не лише законами соціальної правди, а й елементарними прийомами документалізму. В даному разі прийомами художнього письма та образотворення слід користуватися в рамках журналістської етики. Виходячи з цього, образність у публіцистиці треба розуміти як стильовий прийом, а не стиль. Тут треба чітко розрізняти, де вигадка, а де логічно вмотивований домисел. Поняття «домисел» і «вимисел» містять у собі визначення двох типів художньої творчості. Література, основана на «домислі», прагне максимально наблизитися до життєвої правди, дати ілюзію відтворення справжньої дійсності, художньо узагальненої й осмисленої. Ці твори тяжіють до документальності. Література художня, яку нерідко називають літературою «вимислу», хоч і поводить ся з документами довільніше, іноді зміщуючи події та факти, однак своєю правдивістю, історичною конкретністю й наочною переконливістю у відображенні характеру епохи вона справедливо вважається художнім літописом будівництва соціалізму.

Відповідно до принципів добору й використання матеріалу у творі історик розглядають різні форми художньої та художньо-документальної літератури. Що ж до публіцистичних творів, то «вимисел» у них зовсім виключається, елементи ж «домислу» допустимі в межах логічно обгрунтованої документальними фактами ситуації. Публіцистика користується у створенні картин дійсності насамперед інформацією про нові факти та їх тлумачення. В цьому вона наближається до соціологічної науки. Оскільки публіцистика документальна, це перед-

бачає в її жанрах справжні імена героїв, точні адреси їх діяльності, повну адекватність описаного, зображеного з тим, що відбулося чи відбувається.

Комуністична партія неухильно дбає про дедалі більшу дохідливість і переконливість радянської преси. «Уміння правдиво показати характери, нові риси нашої дійсності через конкретних людей, емоційні та переконливі живі образи, послідовність і партійна принципиальність у висвітленні питань — це повинно визначати публікації будь-якої газети»⁴¹, — так спрямовує діяльність преси орган Центрального Комітету КПРС — газета «Правда». Важливу роль у здійсненні поставлених перед радянською пресою завдань відіграє публіцистика. Представники цього жанру літератури все частіше звертаються до портретних нарисів, у яких постає радянська людина як сформована соціалістичним способом життя гармонійно розвинена особистість: новатор, колективіст, інтернаціоналіст. «...У виробничій діяльності мільйонів робітників і колгоспників все тісніше переплітається фізична і розумова праця. Багато з них — раціоналізатори і винахідники, автори статей і книг, державні і громадські діячі. Це в повному розумінні висококультурні, інтелігентні люди»⁴², — такі риси наших людей, як відмітні в період зрілого соціалістичного суспільства, виділено в характеристиці соціальних рис радянського народу у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії. Пишучи історію розвинутого соціалізму, дослідник може обмежитися й самою лише цією характеристикою, адже висновки партійних форумів, документів КПРС завжди ґрунтуються на глибокому аналізі практики. І все ж специфіка наукового дослідження, що передбачає розгляд суспільних процесів через призму діяльності людей як рушіїв історії, спонукає вченого звертатися до соціального портрета, що найтиповіше відтворює особистість у конкретному часі.

Незаперечно, що й тут на допомогу історикам приходить публіцистика, яка в ряді своїх форм і жанрів також використовує метод типізування. Зокрема, таким близьким до історичного є нарис публіцистичний. Це і зрозуміло, оскільки газета, журнал, не маючи можливості відтворити портрети гідних того всіх сучасників, відбирає для дослідження найтиповіші постаті. Як приклад можна навести опублікований у газеті «Радянська Україна» нарис А. Журавського «Золота стрічка»⁴³. В ньому йдеться про відомого з 70-х років на Житомирщині ланкового механізованої льонарської ланки Б. Є. Савельєва. Навіть посушливого літа 1981 р. вона виростила по 10 ц льоноволокна на кожному з 160 закріплених за нею гектарів, одержавши по 2090 крб. прибутку з гектара льону. Б. Є. Савельєв на час публікації нарису очолював ланку майже 20 років. У 1981 р. врожай збирали льонокомбайном марки ЛК-4Т, а починали працювати на машинах ЛК-4М, ЛК-7. На очах у цього ланкового вдосконалювалася льонозбиральна техніка, головне — з його активною участю. Помічаючи вади в конструкціях, механізатор писав про це в журнал «Лен и конопля», брав участь у розмові «За круглим столом» редакції цього органу, сперечався з їх творцями, зокрема допоміг конкретними практичними порадами конструктору М. М. Бикову у вдосконаленні машин. За великий внесок у розвиток льонарства Б. Є. Савельєва, ланка якого протягом багатьох років збирала до 16 ц льоноволокна з гектара, було удостоєно Державної премії УРСР. Він — автор брошури «Машинна технологія збирання льону», ряду статей у журналах і газетах. Б. Є. Савельєв неодноразово вносив пропозиції щодо поліпшення конструкції льонокомбайна, з ним радилися фахівці, коли гостро постало питан-

⁴¹ Активная позиция газеты. — Правда, 1982, 20 янв.

⁴² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 64.

⁴³ Рад. Україна, 1981, 27 груд.

ня про вдосконалення підбирача трестів. Він — не просто колгоспник-механізатор, а технолог льонівиробництва. І сьогодні Б. Є. Савельєв не поодинокий серед колгоспних механізаторів.

Нарис про нього газета подала під рубрикою «Ми — радянський народ». І це не випадково, адже в особі цього персонажа передано ще одну визначальну рису наших людей — їх інтернаціоналізм. Б. Є. Савельєв народився і виріс у Ленінграді. Під час Великої Вітчизняної війни вся його сім'я боролася проти фашистських загарбників, за свою багатонаціональну Вітчизну.

Письменник В. Ліпатов започаткував у газеті «Правда» нові публіцистичні жанри — нарис-інтерв'ю і нарис-монолог. Високо оцінюючи їх, О. Г. Менделєєв слушно зауважує, що в них перед читачами постають яскраві, неповторні, багатогранні особистості⁴⁴. Це — узагальнений образ сучасного трудівника. Соціальні портрети, типи або цілі відповідні картини є вищим ступенем публіцистичного узагальнення. Вони можуть бути як безіменними, так і про конкретних осіб, документально точними. У створенні останніх деталізація рис окремих людей і подій залишається на другому плані, на перший — виступає типове. Зокрема, в соціальній картині відтворюються життя класу, прошарку, певної групи суспільства, важлива політична подія чи явище історичного звучання, відображується в цілому стан, тенденція, напрям суспільного розвитку на конкретному етапі⁴⁵. На відміну від наукового пізнання, яке включає в себе виведення — на основі опису й узагальнення фактів — закономірностей, формулювання теорій чи висловлення гіпотез, публіцистичне пізнання обмежується узагальненнями у світлі відомих на сьогодні теорій і діючих у суспільстві законів. Оскільки ж публіцист у своїх узагальненнях керується принципом історизму, за яким кожна соціальна акція чи ситуація має своє минуле, сучасне і майбутнє, то відібрані ним факти й висновки становлять значний інтерес і для історика. І хоч концептуальні висновки публіциста не завжди можуть бути включені в систему наукових знань, вони мають багато спільного з соціальним портретом і можуть бути використані при створенні історичних праць.

Таким чином, радянська публіцистика як форма науково-емоційного відтворення дійсності, в силу діалектики пізнання, що здійснюється у поєднанні понять і образів, органічно проникає в соціологічні науки, оскільки визначальним у цій галузі літератури, як і в них, є зміст, сутність.

Н. Г. Ищенко

ЗНАЧЕНИЕ ПУБЛИЦИСТИКИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Резюме

В статье раскрываются информативные возможности публицистических жанров как разновидности исторических источников, освещены черты и особенности советской публицистики, являющейся эффективным средством отображения социальных процессов развитого социализма.

⁴⁴ Менделеев А. Г. Что за газетным словом? — М., 1979, с. 142.

⁴⁵ Див. детальніше: Прилюк Д. М. Назв. праця, с. 252—265.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ДОБОРУ, РОЗСТАНОВЦІ КАДРІВ ПТУ (1966—1980 рр.)

Г. Х. КЯЗИМОВА (Одеса), Л. В. ПРИВАЛОВА (Одеса)

Однією з важливих умов успішної реалізації економічної політики партії є підвищення загальної освіти і професійної кваліфікації робітничих кадрів, зростання їх ідейно-політичної зрілості. «Щоб радянське суспільство впевнено йшло вперед, до наших великих цілей, — підкреслив на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС К. У. Черненко, — кожне нове покоління повинно підніматись на більш високий рівень освіченості й загальної культури, професійної кваліфікації і громадянської активності»¹.

Одним з головних шляхів підготовки кваліфікованих робітників для народного господарства країни є державна система професійно-технічної освіти. В умовах зрілого соціалізму здійснення підготовки кадрів молодих робітників в учбових закладах цієї системи багато в чому залежить від добору, розстановки і виховання керівних та інженерно-педагогічних кадрів ПТУ. Цим питанням приділив особливу увагу квітневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС, який розглянув і схвалив основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи, вказав на особливу роль, яка належить педагогу, майстру виробничого навчання, визначив конкретні напрями роботи по дальшому підвищенню їх політичної і професійної майстерності, поліпшенню умов праці і побуту, вдосконаленню системи підвищення кваліфікації².

Партійні організації, Державний комітет і обласні управління професійно-технічної освіти, інженерно-педагогічні колективи училищ республіки, виконуючи постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих робітників в навчальних закладах системи професійно-технічної освіти» (квітень 1969 р.), «Про дальше вдосконалення системи професійно-технічної освіти» (липень 1972 року), «Про дальше вдосконалення процесу навчання і виховання учнів системи професійно-технічної освіти» (серпень 1977 р.)³, приділяли значну увагу добору, розстановці і вихованню керівних та інженерно-педагогічних кадрів профтехучилищ.

Це зумовлювалося тим, що на початку восьмої п'ятирічки рівень підготовки керівних та інженерно-педагогічних кадрів системи профтехосвіти ще не відповідав зростим вимогам науково-технічного прогресу. В цілому в профтехучилищах республіки у 1966 р. працювало з вищою освітою 72,7% директорів, 64,3% заступників директорів по учбово-виробничій роботі, 38,9% помічників директорів по культурно-масовій роботі і 12,1% старших майстрів⁴.

Партійні організації республіки вживали дійових заходів по зміцненню профтехучилищ керівними кадрами, підвищенню їх професійної і педагогічної кваліфікації. Так, значну допомогу в цій справі органам

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року.— К., 1984, с. 15.

² Там же, с. 28—29.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981—1983, т. 10, с. 16—24; т. 11, с. 100—106; т. 12, с. 502—509; Правда України, 1981, 29 черв.

⁴ Архів Держкомітету УРСР по професійно-технічній освіті, ф. 20, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

профтехосвіти подали партійні комітети Донецької області. В ПТУ були направлені кваліфіковані спеціалісти, які мали значний організаторський досвід, налагоджено систематичне підвищення кваліфікації цих кадрів через систему різноманітних курсів, заочного навчання у вищих учбових закладах. В результаті на кінець восьмої п'ятирічки у профтехучилищах області з вищою освітою працювало 82,7% директорів, 70% заступників директорів по учбово-виробничій і 68% заступників директорів по учбово-виховній роботі⁵.

Повсякденну увагу добору керівних кадрів для профтехучилищ приділяли Запорізький, Київський, Одеський та інші обкоми партії. Вони вимагали від комуністів-керівників обласних управлінь профтехосвіти, первинних парторганізацій ПТУ направляти на навчання директорів та їх заступників, які не мають вищої освіти, а також комплектувати новостворені училища тільки випускниками вузів. В результаті в 1970 р. у Запорізькій області вищу освіту мали 90% директорів ПТУ, 79% — їх заступники по учбово-виробничій і 91% — заступники по учбово-виховній роботі (у 1966 р., відповідно, 80%, 63% і 48%). В Київській області кількість директорів-випускників вузів збільшилась на 12% у порівнянні з 1966 р. і становила 92%, їх заступників по учбово-виробничій — з 71% до 82%, заступників по учбово-виховній роботі — з 51% до 84%. В цілому по республіці майже 88% директорів і близько 80% заступників директорів по учбово-виробничій роботі і 70% по учбово-виховній роботі на кінець 1970 р. мали вищу освіту. Якщо до учбових закладів профтехосвіти УРСР у 1966 р. було направлено 500, то в 1970 р. — 984 молодих спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою⁶.

Важливу роль у зміцненні профтехучилищ керівними та інженерно-педагогічними кадрами відіграла постанова квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». Пленум вказав на необхідність зміцнення системи профтехосвіти викладацькими кадрами і майстрами виробничого навчання, підкресливши, що справа виховання підростаючої зміни повинна бути довірена тим, хто сам володіє ідейними якостями, постійно підвищує свою професійну та ідеологічну підготовку, є для молоді прикладом в усьому⁷.

Обкоми, міськкоми і райкоми партії, виконуючи рішення квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України, стали більше уваги приділяти міським і сільським профтехучилищам, глибше вникали в їх роботу, подавали допомогу обласним управлінням у доборі, розстановці і вихованні керівних та інженерно-педагогічних кадрів, направляли до училищ кращих спеціалістів промисловості, будівництва і сільського господарства, які мали практичний досвід і організаторські здібності. Так, Донецький обком Компартії України (квітень 1973 р.), проаналізувавши якісний склад інженерно-педагогічних кадрів в профтехучилищах області, обговорив це питання на бюро, вказав на недостатній рівень освіти майстрів виробничого навчання (з 842 чол. тільки 15 мали середню спеціальну освіту), не відповідали професійним вимогам деякі викладачі і вихователі ПТУ. Базові підприємства не приділяли належної уваги комплектуванню ПТУ кращими виробничниками-майстрами. Бюро зобов'язало обласне управління профтехосвіти усунути виявлені недоліки і направити на навчання працівників, які не мають відповід-

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 735, арк. 14; Підраховано авторами за матеріалами архіву Держкомітету УРСР по професійно-технічній освіті за 1966 р., ф. 20, оп. 1, спр. 17, арк. 3.

⁶ Підраховано авторами за матеріалами архіву Держкомітету УРСР по професійно-технічній освіті, ф. 20, оп. 1, спр. 17, арк. 3; спр. 21, арк. 3.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977, т. 2, с. 934—942.

ної освіти, укомплектувати училища за рахунок інженерно-технічного персоналу базових підприємств⁸.

Виконуючи рішення бюро Донецького обкому партії, партійна організація обласного управління профтехосвіти розробила заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних кадрів, організувала при облуправлінні постійно діючий семінар для директорів ПТУ та їх заступників з питань педагогіки, зобов'язала парторганізацію створити з числа кращих педагогів, майстрів резерв для заміщення керівних кадрів, а також встановити контроль за проведенням атестації⁹.

Парторганізація облуправління профтехосвіти вжила заходів до виконання рішення партзборів. Дирекція разом з партбюро ПТУ № 51 значну увагу приділила кадровим питанням, зокрема зміцненню викладацько-педагогічного складу досвідченими викладачами, старшими майстрами, визначила резерв на заміщення, направила на стажування двох старших майстрів. При ПТУ було організовано семінар-практикум з педагогіки для викладачів, що сприяло підвищенню їх кваліфікації, а за виробничниками-майстрами, які прийшли в училища, закріпили досвідчених майстрів-наставників¹⁰.

Питання «Про завдання партійної організації училища по роботі з кадрами в світлі рішень квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України» обговорили в червні 1973 р. партійні збори технічного училища № 51 Донецької області. Як відзначалось на них, в училищі недостатньо здійснювався контроль за комплектуванням кадрів, не велась робота по підготовці резерву. У постанові партзборів наголошувалося на необхідності поліпшення роботи з кадрами, створення необхідного резерву, укомплектування училища кваліфікованими працівниками. Особлива увага зверталась на методичну роботу з кадрами, які перейшли в училища з базових підприємств¹¹.

Значну увагу в цьому напрямі провели партійні організації інших областей. Комуністи Київського обласного управління профтехосвіти на партійних зборах у вересні 1973 р., обговоривши питання «Про завдання партійної організації по дальшому поліпшенню роботи з кадрами в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і постанови квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України», відзначили, що в доборі, розстановці і вихованні керівних кадрів профтехучилищ мали місце істотні недоліки, зокрема, деяка частина з них не мала вищої освіти. Вони внесли пропозицію створити при обласному управлінні резерв керівних працівників училищ, добитися того, щоб усі директори та їхні заступники мали вищу базову освіту, посилити вимогливість під час атестації. Реалізація цих пропозицій сприяла поліпшенню якісного складу керівних та інженерно-педагогічних кадрів профтехучилищ області. Внаслідок проведеної роботи по виконанню постанови квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України в 1974 р. вищу освіту вже мали 94% директорів, 88% їх заступників по учбово-виховній роботі, 92% — заступників по учбово-виробничій роботі¹².

Аналогічну роботу проводили партійні організації учбових закладів профтехосвіти Запорізької, Одеської, Ворошиловградської та інших областей республіки.

Партія вимагає, щоб всі ділянки роботи очолювали люди ідейно загартовані, підготовлені організатори, здібні діяти діловито та ініціативно. Зокрема у постанові ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихо-

⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 97, спр. 52, арк. 22.

⁹ Там же, арк. 20—22.

¹⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 98, спр. 125, арк. 24, 25.

¹¹ Там же, ф. 7875, оп. 1, спр. 6, арк. 16.

¹² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 2399, оп. 4, спр. 19, арк. 59; ф. 3746, оп. 4, спр. 11, арк. 65.

ванню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії» (серпень 1974 р.) підкреслювалось, що одним з найважливіших завдань партійних органів є вдосконалення роботи з кадрами загальноосвітньої і професійно-технічної школи¹³.

Розглядаючи у вересні 1974 р. на партзборах питання «Про завдання парторганізації Держпрофосвіти УРСР в зв'язку з постановою ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії», комуністи відзначали, що в учбових закладах профтехосвіти республіки мала місце плінність кадрів. Тільки у 1973 р. було звільнено 56 директорів, 189 заступників директорів по учбово-виховній роботі, 176 старших майстрів і 1666 викладачів, які не мали відповідної освіти. Збори схвалили план роботи Держкомітету УРСР по професійно-технічній освіті. В ньому передбачалось підвищення кваліфікації директорів училищ, їх заступників, викладачів спеціальних і суспільних дисциплін в філіалі Всесоюзного інституту підвищення кваліфікації працівників профтехосвіти, організація перепідготовки без відриву від виробництва майстрів виробничого навчання на базових підприємствах і в школі майстрів при облуправліннях профтехосвіти, організація при цих облуправліннях рад молодих спеціалістів, створення резерву кадрів на заміщення¹⁴.

Серйозну увагу зміцненню якісного складу викладачів профтехучилищ приділяли обласні партійні організації республіки. Так, збори партійного активу Одеської обласної і міської парторганізацій у листопаді 1974 р., розглянувши кадрове питання, відзначили, що в навчальних закладах профтехосвіти області значна частина викладачів не мала вищої і незакінченої вищої освіти. Збори партактиву зобов'язали парторганізації ПТУ активізувати роботу постійно діючих семінарів для викладачів профтехучилищ, систематично проводити науково-теоретичні і науково-практичні конференції з питань методики навчання в профтехучилищах, посилити контроль за перепідготовкою кадрів при методкабінеті облуправління профтехосвіти і в інституті підвищення кваліфікації вчителів¹⁵.

У розв'язанні поставлених завдань значну допомогу парторганізаціям профтехучилищ подавали партійні органи. Так, пленум Жовтневого райкому партії м. Одеси у грудні 1974 р. обговорив питання про стан з кадрами в системі профтехосвіти. Учасники пленуму відзначили недоліки в цій справі, ознайомилися з досвідом роботи ПТУ-11. В цьому училищі дирекція і парторганізація кадровим питанням приділяли особливу увагу. При прийомі на роботу нових працівників вони віддавали перевагу випускникам ПТУ, турбувалися про створення резерву кадрів. Значну допомогу училищу в підготовці висококваліфікованих майстрів виробничого навчання подавало базове підприємство. Воно направляло в училище кращих робітників. Досвід роботи з кадрами в ПТУ-11 пленум рекомендував перейняти іншим закладам цієї системи¹⁶.

Партзбори Київського обласного управління профтехосвіти, обговоривши постанову ЦК КПРС від 28 серпня 1974 р. і визначивши завдання, що впливають з неї, ухвалили проаналізувати склад керівників профтехучилищ, доукомплектувати його за рахунок резерву на висування, ввести в практику перевірки роботи з керівними кадрами стиль і методи керівництва педагогічними колективами, поліпшити роботу ради молодих спеціалістів, був розроблений план підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних працівників через Інститут підвищення кваліфі-

¹³ КПРС в резолюціях..., т. 11, с. 439.

¹⁴ Про план розвитку системи профтехосвіти Української РСР на 1976—1980 рр.— К., 1976, с. 34, 35.

¹⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 113, спр. 73, арк. 22—23.

¹⁶ Там же, ф. 18, оп. 47, спр. 2, арк. 34—36.

кації, стажировку на базових підприємствах та ін. Передбачалося підвищити кваліфікацію понад 5 тис. чол.¹⁷

Партійні комітети дбали про укомплектування ПТУ викладачами і майстрами високої кваліфікації. Так, Запорізький обком Компартії України зобов'язав парторганізації обласного управління профтехосвіти, базових підприємств всемірно заохочувати ініціативу висококваліфікованих робітників і спеціалістів, які переходили на роботу в профтехучилища викладачами і майстрами виробничого навчання¹⁸.

У досліджуваній період партійні організації Держпрофосвіти УРСР і обласні управління профтехосвіти, дбаючи про якісний склад керівних і інженерно-педагогічних кадрів, особливу увагу приділяли підвищенню педагогічного рівня майстрів виробничого навчання. Це пояснюється тим, що значна частина з них мала недостатню освітню підготовку, не мала учбово-виробничого досвіду роботи в профтехучилищах.

Партійні організації облуправлінь профтехосвіти республіки за роки дев'ятої п'ятирічки добились певних зрушень. У 1976 р. різними формами навчання по підвищенню кваліфікації було охоплено 7650 інженерно-педагогічних кадрів, в ПТУ направлено 2250 молодих спеціалістів, серед них 674 — випускників вузів, 1576 — середніх спеціальних учбових закладів¹⁹. Значну роботу в цьому напрямі провели Харківський, Дніпропетровський, Донецький, Одеський обкоми партії. На Харківщині з цією метою рекомендовано охопити інженерно-педагогічних працівників вечірнім і заочним навчанням у вузах і технікумах, раз у п'ять років направляти викладачів на курси або семінари. Дніпропетровський обком партії з метою підвищення кваліфікації цієї категорії працівників ПТУ розширив роботу методкабінетів ПТУ по вивченню передового педагогічного досвіду. На Одещині набули поширення семінари-практикуми викладачів та інші форми²⁰.

Завдяки цілеспрямованій роботі партійних організацій в республіці у досліджуваній період було досягнуто значних якісних зрушень у справі підготовки керівних та інженерно-педагогічних кадрів ПТУ, в організації їх навчання. Якщо у 1966 р. заочним і вечірнім навчанням було охоплено близько 4 тис. працівників системи профтехосвіти, в 1970 р. — 5200, то в 1980 р. — близько 7 тис. чол. Всього протягом десятої п'ятирічки в республіці підвищили кваліфікацію 40 тис. керівних та інженерно-педагогічних працівників, у тому числі 25 тис. чол. з відривом від виробництва. Нині у шести вузах республіки ведеться підготовка інженерно-педагогічних кадрів для профтехучилищ. На передових підприємствах щороку підвищують кваліфікацію понад 2 тис. майстрів виробничого навчання. Всього за 1976—1980 рр. в республіці підвищили кваліфікацію 47 тис. працівників ПТУ (78,3%). В цілому, якщо процент усіх категорій працівників ПТУ з вищою освітою у 1966 р. становив 47,9, то в 1980 р. — близько 98%, а з загальною і незакінченою середньою освітою працювало відповідно 11,6% і 100%²¹. За роки десятої п'ятирічки на роботу в профтехучилища майстрами виробничого навчання направлено понад 5 тис. кадрових робітників, передовиків і но-

¹⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 3746, оп. 4, спр. 12, арк. 109; спр. 15, арк. 19—20.

¹⁸ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 9, спр. 987, арк. 27.

¹⁹ Про план розвитку системи профтехосвіти Української РСР на 1976—1980 рр., с. 34—35.

²⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 146, спр. 133, арк. 57, 58; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 51, спр. 12, арк. 47—49; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 88, спр. 6, арк. 36; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 103, спр. 23, арк. 21.

²¹ Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР.— К., 1980, с. 199, 207; Комплексний перспективний план економічного і соціального розвитку профтехосвіти Української РСР на 1981—1985 рр.— К., 1983, с. 10; Комсомольское знамя, 1983, 14 декаб.

заторів виробництва. Серед них Герої Соціалістичної Праці металург із Запоріжжя М. Т. Кинебас, монтажниця з Львова Є. Л. Станицька, машиніст електровозу з Києва І. П. Ситников та інші.

Училища профтехосвіти постійно поповнюються випускниками вузів і технікумів. Так, якщо в 1966 р. в ПТУ республіки було направлено 500 молодих спеціалістів, в 1970 р.—984, то в 1980 р.—9800 чол. Так, лише до профтехучилищ Донецької області у роки Х-ої п'ятирічки було направлено понад 500 молодих спеціалістів з вищою освітою, Харківської — 400, Дніпропетровської — близько 600. У роки XI-ої п'ятирічки до навчальних закладів профтехосвіти буде направлено 3 640 молодих спеціалістів²².

Діяльність Компартії України та її місцевих організацій по добору, розстановці і вихованню керівних та інженерно-технічних кадрів у 1966—1980 рр. сприяла створенню боєздатних, міцних педагогічних колективів ПТУ. Нині 60 тис. педагогів працюють з учнями профтехучилищ. Серед інженерно-педагогічних працівників в системі професійно-технічних училищ нині працює 24 Героя Соціалістичної Праці, 4 Героя Радянського Союзу, понад 300 заслужених вчителів, працівників профтехосвіти.

За великі заслуги в справі підготовки і виховання молодого покоління робітничого класу близько 4 тис. працівників ПТУ нагороджені високими урядовими нагородами, понад 300 —присвоєно звання заслужених вчителів і заслужених працівників професійно-технічної освіти Української РСР. Лише за 1976—1980 рр. було відзначено високими нагородами: званням Героя Соціалістичної праці — 1 чол., народного вчителя СРСР — 1 чол., Заслуженого вчителя УРСР — 25 чол., Заслуженого працівника профтехосвіти УРСР — 112 чол., орденами та медалями — 123 чол.²³.

З метою підвищення ідейного рівня керівних і інженерно-педагогічних кадрів ПТУ, виховання їх активними провідниками політики КПРС, партійні організації цих учбових закладів широко використовують систему партійної, економічної та комсомольської освіти, навчання на курсах і семінарах, в університетах марксизму-ленінізму, інші форми ідейно-політичної роботи.

Керуючись рішеннями квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС, Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у своїх постановах «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів» (11 травня 1984 р.) і «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти та професійно-технічної освіти та поліпшенню умов їх праці і побуту» зобов'язали партійні, радянські та господарські органи забезпечити вдосконалення підготовки та підвищення кваліфікації інженерно-технічних кадрів, сприяти дальшому підвищенню їх педагогічної майстерності без відриву від виробництва, як найефективнішої форми підготовки та перепідготовки педагогів та майстрів виробничого навчання, посилити увагу до виховання, політичного і духовного росту керівних та інженерно-педагогічних кадрів ПТУ²⁴.

Таким чином, додержання партійними організаціями ленінських принципів добору, розстановки і виховання інженерно-педагогічних кадрів у системі профтехосвіти, постійне вдосконалення форм і методів цієї роботи, вдосконалення підвищення їх професійної кваліфікації на

²² О задачах органов и учебных заведений профтехобразования Украинской ССР в одиннадцатой пятилетке. К., 1981, с. 18; Комсомольское знамя, 1983, 14 декаб.

²³ Ідеологічна робота: досвід, проблеми.— К., 1983, с. 30; Надійність робітничої зміни.— К., 1983, с. 17.

²⁴ О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сбор. докум. и матер.— М., 1984, с. 56—58; 90—91, 94, 96.

вечірніх відділеннях технікумів, вузів, на курсах, семінарах-нарадах по обміну досвідом роботи у досліджуваний період підвищило навчальний процес в ПТУ, значно поліпшило підготовку кваліфікованих кадрів для всіх галузей народного господарства, кадрів, яким розв'язувати складні завдання, накреслені партією.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ АРМІЙСЬКИХ ПОЛІТОРГАНІВ І ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ПО КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ (1976—1980 рр.)

А. Д. ВОДОП'ЯНОВ (Чернівці)

На різних етапах своєї діяльності КПРС приділяла й нині приділяє велику увагу питанням формування нової людини, керуючись при цьому вказівкою В. І. Леніна про те, що розвиток свідомості трудящих має є базою й головним змістом усієї роботи партії¹. Нині це — історична реальність.

У своїй промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС К. У. Черненко підкреслив: «...Нова людина — це не тільки віддалений ідеал, а й реальність наших днів»². Разом з цим на Пленумі говорилося про те, що в міру просування нашого суспільства вперед постійно зростають не лише можливості для всебічного розвитку особи, а й вимоги до неї, до її ідейно-політичних, моральних та професіональних якостей.

Висуваячи завдання підвищити ідейну зрілість, соціальну активність, загальну культуру радянських людей, КПРС особливу увагу приділяє питанням посилення партійно-політичної роботи в Збройних Силах СРСР, які повинні з честю виконувати відповідальне завдання — бути надійним захисником мирної праці трудящих країни, оплотом миру³. У справі його успішної реалізації неабияку роль відіграє морально-політична підготовка радянських воїнів, виховання їх у дусі патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, формування в них активної життєвої позиції.

ЦК КПРС здійснив ряд заходів, спрямованих на підвищення активності й боєздатності армійських парторганізацій, посилення партійно-політичної роботи в Радянській Армії та Військово-Морському Флоті в зв'язку з ускладненням міжнародної обстановки, корінними змінами в організації й озброєнні військ. Серед них слід відзначити такі: створення політичних відділів замість партійних комітетів у військово-навчальних закладах, штабах та управліннях округів, групах військ, а також в апараті Міністерства оборони СРСР. З цією метою був відроджений інститут заступників командирів рот, батареї, ескадриль з політичної частини⁴.

Здійснені партією та урядом заходи сприяли активізації діяльності політорганів та парторганізацій Збройних Сил СРСР по вихованню особового складу на ідеях марксизму-ленінізму, формуванню у воїнів високих моральних якостей, активної життєвої позиції, яка є своєрідним сплавом багатьох позитивних, гуманних якостей (радянського патріо-

¹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 13, с. 353.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 26.

³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 93.

⁴ Соболев М. Руководящие партийные органы в Вооруженных Силах СССР.— Военно-истор. журнал, 1979, № 5, с. 8—9.

тизму і соціалістичного інтернаціоналізму, колективізму, гуманізму, працелюбства, відданості комуністичним ідеалам).

Певний досвід практичної роботи в цьому напрямі в роки десятої п'ятирічки нагромадили політичні органи та армійські партійні організації Червонопрапорного Київського військового округу. Особливістю досліджуваного нами періоду, по-перше, було те, що протягом нього відбулися такі визначні події в історії нашої країни, як підготовка і святкування 60-річчя Великого Жовтня, 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, прийняття нової Конституції СРСР та конституцій союзних республік. По-друге, в рядах захисників Батьківщини, як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, «стоять уже сини й онуки героїв Великої Вітчизняної війни. Вони не пройшли суворих випробувань, які випали на долю їх батьків і дідів»⁵. По-третє, партія та уряд ані на один день не випускали з поля зору питання зміцнення оборонної могутності країни, її Збройних Сил, підвищення якості бойової підготовки, ідейного загартування особового складу, вдосконалення структури армійських політорганів та парторганізацій. Вони наполегливо втілювали в життя політику партії, спрямовану на зміцнення армії та флоту, підвищення їх мобільності. Їх діяльність по формуванню у воїнів активної життєвої позиції підпорядковувалась виконанню рішень XXV з'їзду КПРС, наступних Пленумів та постанов ЦК, а також наказів та директив Міністра оборони СРСР, начальника Головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту. В окрузі було розроблено перспективні плани та конкретні заходи, зокрема, по підготовці й святкуванню 60-річчя Великого Жовтня, пропаганді й перетворенню в життя рішень травневого (1977 р.), жовтневого (1978 р.) Пленумів ЦК КПРС, постанови ЦК партії «Про дальше вдосконалення ідеологічної, політико-виховної роботи». Ці заходи передбачали проведення (силами парторганізацій частин, рот, батальйонів) науково-практичних, теоретичних та методичних конференцій, ленінських, громадсько-політичних читань, тематичних вечорів та усних журналів для особового складу.

Хід їх виконання регулярно обговорювався на зборах комуністів та партійних активів, засіданнях парткомів і партбюро парторганізацій частин, управлінь, штабів та військових комісаріатів. На зборах парт-активів частин розглядалися питання поліпшення роботи партійних організації по ідейно-політичному вихованню комуністів і всього особового складу у світлі рішень XXV з'їзду КПРС. Первинні парторганізації округу протягом 1976 р. заслухали звіти своїх комуністів про роботу по підвищенню свого ідейно-теоретичного рівня. Кожний член партії, партійний керівник повинен частіше відвідувати підрозділи, виступати перед воїнами.

Особливу увагу політоргани та парторганізації округу приділяли вихованню молодих комуністів. Позитивний досвід роботи по ідейному вихованню членів і кандидатів у члени КПРС, усіх воїнів, формуванню в них активної життєвої позиції нагромадили в партійній організації Н-ської частини. Значна частина їх була обрана до складу керівних комсомольських органів. Вони були членами рад ленінських кімнат, редакційних колегій стінгазет підрозділів, працювали політінформаторами, входили до складу агітаційно-пропагандистських груп. Вони сумлінно виконували свій обов'язок, були відмінниками бойової та політичної підготовки⁶. Особистий приклад комуністів, їх уміння повести за собою інших використовувалися як дієвий засіб формування активної життєвої позиції. Це значною мірою впливало на підвищення бойової

⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 78.

⁶ Ленінское знамя (газета Краснознаменного Киевского военного округа), 1979, 6 апреля.

готовності, політичної пильності воїнів, зміцнення армійської дисципліни.

Політоргани та парторганізації округу активно використовували багатий арсенал засобів, форм і методів ведення політико-виховної роботи. Найважливіше місце серед них належить політичній підготовці особового складу. Виконуючи вказівки партії, вони дбали про поліпшення цієї організаційної форми освіти, навчання всіх категорій військовослужбовців. Не менше значення мало й збагачення, актуалізація змісту й проблематики навчальних тем, глибоке вивчення праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, важливих партійних документів з питань внутрішньої та зовнішньої політики КПРС і Радянського уряду. В навчальні плани політичної підготовки воїнів було включено такі нові теми, як «ХХV з'їзд КПРС про моральне й естетичне виховання радянської людини. Моральне обличчя радянського воїна-патріота, воїна-інтернаціоналіста», «Формування у воїнів активної життєвої позиції — найважливіша умова підвищення пильності, згуртування військових колективів», «Духовна культура радянського воїна й естетика військової служби»⁷.

Політична підготовка воїнів базувалася на диференційованому підході до різних категорій військовослужбовців. Так, керівні командно-політичні й військово-інженерні кадри вивчали методологічні проблеми воєнної теорії та практики у світлі рішень ХХV з'їзду КПРС, зокрема, питання марксистсько-ленінського вчення про війну й мир, радянського військового будівництва, зміцнення оборонної могутності Збройних Сил СРСР. Вони також брали участь у роботі теоретичних конференцій на теми: «Шляхи підвищення ефективності партійно-політичної роботи по дальшому вдосконаленню бойової готовності армії та флоту», «КПРС про шляхи підвищення дієвості комуністичного виховання», «Актуальні питання військового виховання, зміцнення військової дисципліни і згуртування армійських колективів» та т. ін. Прапорщики вивчали «Основи політичного і військового виховання радянських воїнів», актуальні питання політики партії⁸. Значну увагу було приділено й ідейно-політичному загартуванню солдатів і сержантів, підвищенню якості та рівня занять, які проводилися з ними. Тематику останніх були: рішення ХХV з'їзду КПРС, пленумів ЦК, інші партійні документи, нова Конституція СРСР, проблеми комуністичного виховання. Військовослужбовці вивчали також такі учбові курси, як «В. І. Ленін, КПРС про захист соціалістичної Батьківщини», «Два світи — дві системи», «Сержанти та старшини Збройних Сил СРСР», «На варті Батьківщини».

Політоргани та парторганізації округу постійно аналізували вплив політичної освіти на виховання у комуністів необхідних моральних якостей, почуття відповідальності за доручену їм справу. В усіх партійних організаціях регулярно відбувалися збори, на яких аналізувалися питання вдосконалення планування системи політичного навчання воїнів. Вони систематично розглядалися Військовою радою та політорганам округу. У прийнятих ними рішеннях підкреслювалася необхідність підвищення ефективності політичної підготовки, вдосконалення її методики. Первинні парторганізації дедалі більшу увагу приділяли кінцевим результатам політичної роботи, її ефективності. Це сприяло тому, що абсолютна більшість з'єднань і частин показали високу майстерність, добилися певних успіхів у бойовій підготовці. Більш як 60% воїнів округу стали спеціалістами підвищеної класності, сотні — за самовіддану працю по опануванню складної сучасної техніки та озброєння були нагороджені орденами та медалями Союзу РСР⁹. Вони палко підтримали патріотичну ініціативу особового складу гвардійської мотострілець-

⁷ Див.: Учебные планы политической работы с офицерами. М., 1976—1980.

⁸ Див.: там же.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 54, спр. 3770, арк. 116; спр. 4294, арк. 130.

кої таманської Червонопрапорної дивізії ім. М. І. Калініна про розгортання змагання за звання передового з'єднання¹⁰. Це дало можливість помітно збільшити кількість відмінників бойової та політичної підготовки, ударників комуністичної праці, особливо серед комсомольців. Значна частина з них, наприклад, стала переможцями змагання за право підписати на честь 60-річчя ВЛКСМ рапорт комсомольців Збройних Сил СРСР Центральному Комітету КПРС.

В аналогічному документі, надісланому Військовій раді та Політуправлінню округу, підкреслювалося, що славний 60-річний ювілей ВЛКСМ 35% комсомольців передових з'єднань і частин зустріли відмінниками Радянської Армії, 65% — стали спеціалістами підвищеної класності. Більш як 40% підрозділів, які очолювали командири — члени ВЛКСМ, стали відмінними. 85% переможців змагання було нагороджено 3—4 знаками солдатської доблесті¹¹.

Великий виховний вплив мали й зустрічі воїнів з делегатами XXV з'їзду КПРС, XXV з'їзду Комуністичної партії України, депутатами, учасниками пленумів ЦК КПРС та ЦК Компартії України. Так, керівники Компартії України та уряду УРСР відвідали одну з частин округу, побували на тактичному вченні, ознайомилися із життям та побутом особового складу. Під час цієї зустрічі член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький розмовляв з командирами і політпрацівниками, партійними та комсомольськими активістами, розповів про вклад трудящих Української РСР у виконання рішень XXV з'їзду КПРС, підкреслив необхідність дальшого вдосконалення військової майстерності, підвищення бойової готовності, ідейно-політичного рівня воїнів¹².

Такі зустрічі є яскравим свідченням непорушної єдності партії, народу та армії. Не менше виховне значення мають і бесіди із старими більшовиками, ветеранами Великої Вітчизняної війни, передовиками промислового й сільськогосподарського виробництва, вченими, діячами науки, літератури та мистецтва, творчими колективами.

Систематичну і цілеспрямовану політико-виховну роботу по формуванню у воїнів активної життєвої позиції вели також співробітники музею історії Київського військового округу, музеїв з'єднань та кімнат Бойової слави частин. Лише в музеї історії округу зберігається майже 5 тис. експонатів. Тільки в 1976 р. його експозицію переглянули понад 60 тис. чол. Було проведено 297 екскурсій, 46 зустрічей з ветеранами Великої Вітчизняної війни, 8 воєнно-історичних читань тощо. В 1980 р. кількість відвідувачів зросла до 73 тис. чол., у тому числі військово-службовців — майже 40 тис. Відбулося 380 екскурсій, 86 зустрічей, 16 тематичних вечорів тощо¹³.

Політорганам і парторганізаціям округу значну допомогу подавали й культосвітні заклади військових гарнізонів. У Будинках офіцерів, клубах, бібліотеках проводилися тематичні та літературно-музичні ранки, кіноранки на теми: «Воїн Радянської Батьківщини в кіно», «Служу Радянському Союзу», «Сторінки безсмертної слави», працювали лекторії, клуби «Зірка», «Книголюб», «Прометей», «Кругозір», організовувалися ленінські читання тощо. Для участі в них запрошувалися ветерани Великої Вітчизняної війни й партії, переможці соцзмагання між військовими підрозділами, вчені, діячі літератури й мистецтва, делегати партійних з'їздів. На базі клубів та Будинків офіцерів працювали

¹⁰ Ленинское знамя, 1977, 23 ноября.

¹¹ Краснознаменный Киевский. Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа. К., 1979, с. 409.

¹² Там же, с. 402.

¹³ Обзор о работе музеев и комнат Боевой славы Краснознаменного Киевского военного округа по военно-патриотическому воспитанию личного состава. К., 1977, с. 16; Книга посетителей и массовой работы музея Краснознаменного Киевского военного округа за 1980 год, с. 71.

народні університети різноманітного профілю — суспільно-політичних і педагогічних знань, культури та ін.

Певну роль у справі формування життєвої позиції воїнів відігравала й армійська преса. На її сторінках лише протягом 1976—1980 рр. було опубліковано чимало матеріалів з цієї тематики, в яких наводилися конкретні приклади виконання особовим складом свого військового обов'язку.

Воїни виявляли найкращі якості та риси характеру, виконуючи свій патріотичний, священний обов'язок. Про це свідчать їх конкретні справи. Так, автомобілісти щороку подавали активну допомогу трудівникам села у справі збирання врожаю. Лише в 1978 р. вони перевезли понад 1 млн. 800 тис. т зерна та інших сільськогосподарських вантажів¹⁴. Воїни загасили велику пожежу на хлібному полі, врятували колгоспний хліб, а в колективному господарстві «Іскра» Кіровоградської області — пожежу у корівнику¹⁵.

Отже, партійно-політична робота, яку провели політоргани й парт-організації Київського військового округу в роки десятої п'ятирічки, мала на меті формування й поглиблення у воїнів таких якостей, як висока політична пильність, ідейна переконаність, свідомо дисципліна, товариська взаємодопомога, непримиренність до всього, що перешкоджає просуванню соціалістичного суспільства вперед по шляху будівництва комунізму в нашій країні. Вона сприяла формуванню у воїнів округу активної життєвої позиції.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 54, спр. 4794, арк. 131—132.

¹⁵ Плужников А. Ф., Серебряков Г. И. Краснознаменный Киевский. К., 1979, с. 36—37.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗМІЦНЕННЯ ШКІЛЬНИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (1952—1961 рр.)

П. І. БАКУМЕНКО (Київ), О. В. ЛОГВИНЕНКО (Київ)

У зв'язку із зростанням ролі школи в комуністичному будівництві посилюється партійне керівництво народною освітою. Протягом останніх років з'явився ряд праць, присвячених цій темі¹. Однак багатий досвід діяльності партії по організаційному та ідейно-політичному зміцненню первинних партійних організацій шкіл повною мірою ще не вивчено².

¹ Константинов А. С. Роль первичных партийных организаций и обществности в воспитании детей.— В сб.: Воспитание детей — всенародное дело. Кишинев, 1967, с. 310; Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959—1968).— К., 1968, с. 266; Николаев А. Ф. О ленинских принципах партийного руководства народным образованием.— В кн.: В. И. Ленин и научные основы руководства процессами общественного развития при социализме.— Ульяновск, 1972, с. 508; Федулова З. В. Дальнейшее укрепление первичных партийных и комсомольских организаций школ Москвы в годы семилетки (1959—1965).— В сб.: КПСС и школа. М., 1972, с. 191; Шевченко Р. І. Організаційне та ідейно-політичне зміцнення первинних партійних організацій загальноосвітніх шкіл між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 75.— К., 1975, с. 136; Романенко Н. І. Діяльність Компартії України по організаційному та ідейному зміцненню шкільних партійних організацій.— Вісник Харківського університету. Вип. 12.— Харків, 1975, с. 145; Кузьминец А. В. Деятельность Компартии Украины по организационно-политическому укреплению школьных партийных организаций (1961—1970 гг.): Научные труды по истории КПСС, вып. 121.— К., 1982, с. 128.

² Див.: Калакура Я. С. Діяльність первинних партійних організацій України в умовах розвинутого соціалізму.— УІЖ, 1979, № 12, с. 122.

У 50-ті роки загальноосвітня школа вступила в новий етап свого розвитку, визначений ХІХ—ХХІ з'їздами КПРС та Законом про школу (1958 р.). Нові, більш складні завдання, поставлені партією перед працівниками освіти, зокрема, завершення переходу до загальної восьмирічної і поступове запровадження загальної середньої освіти молоді, посилення зв'язку навчання й виховання учнів з життям вимагали поліпшення керівництва шкільними партійними організаціями, яким належала важлива роль у розв'язанні поставлених завдань. Тому партійні комітети посилили увагу до роботи шкільних парторганізацій. Їх діяльність стала частіше розглядатися на засіданнях бюро обкомів, міськкомів та райкомів партії, де розроблялися конкретні заходи щодо поліпшення їх роботи, усунення виявлених недоліків. Міські й районні партійні комітети практикували також заслуховування звітів секретарів первинних парторганізацій шкіл. Наприклад, секретарі первинних парторганізацій шкіл № 8 і № 9 м. Первомайська Миколаївської області звітували про свою роботу перед міськкомом Компартії України³. Партійні комітети узагальнювали і розповсюджували кращий досвід роботи шкільних парторганізацій.

Місцеві партійні комітети і організації проводили наполегливу роботу по добору в партію кращих педагогів, керуючись рішеннями ХХ з'їзду КПРС, якими партійні організації зобов'язувалися «посилити піклування про індивідуальний добір у партію передових людей...»⁴. До лав КПРС приймалися політично зрілі, ідейно підготовлені, висококваліфіковані у професійному відношенні вчителі. Якщо в 1953 р. у загальноосвітніх школах республіки кількість комуністів становила 26 336 чол.⁵, то у 1958 р. — понад 50 тис.⁶, а у 1961 р. — 63,9 тис., тобто 17,9% від загальної кількості учителів⁷.

Таким чином, число комуністів-учителів з 1953 по 1961 рр. у республіці збільшилося майже в 2,5 рази. В школах Вінницької області, наприклад, у квітні 1955 р. працювало 1075 комуністів-учителів, а у січні 1959 р. — 2624 чол.^{8–12} У 1952/53 навчальному році у складі шкільних парторганізацій Одеської області налічувалося 1652 комуністи, а в 1961 р. — 2230. Понад 1000 комуністів-учителів стояли на обліку в місцевих територіальних парторганізаціях¹³. У партійних організаціях установ освіти Харківської області в 1952 р. було 1612 комуністів, а в 1957/58 навчальному році — 3240, що становило 17% від загальної кількості учителів області¹⁴.

Значну роботу по індивідуальному добору кращих учителів до лав Комуністичної партії провели партійні комітети та організації західних областей України. У 1951 р. партійний прошарок серед учителів цих областей не перевищував 4%, а в 1958 р. він зріс більш як у п'ять разів¹⁵.

Про зміцнення первинних парторганізацій шкіл, посилення їх впливу на діяльність педагогічних колективів свідчить розстановка комуністів на важливих ділянках роботи. Так, у Вінницькій області в 1952/53 навчальному році прошарок членів і кандидатів в члени КПРС серед завідуючих початковими школами дорівнював 21%, директорів семп-

³ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 36, спр. 244, арк. 158.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981, т. 7, с. 109.

⁵ Рад. освіта, 1953, 10 жовт.

⁶ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 363, арк. 64.

⁷ Кузьминец А. В. Деятельность Компартии Украины по организационно-политическому укреплению школьных партийных организаций (1961—1970).— Научные труды по истории КПСС. Вып. 121, с. 94.

^{8–12} ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 222, спр. 12, арк. 8; спр. 49, арк. 8.

¹³ Там же, оп. 177, спр. 11, арк. 208; оп. 222, спр. 56, арк. 386.

¹⁴ Там же, оп. 161, спр. 16, арк. 111; оп. 222, спр. 30, арк. 46.

¹⁵ Розквіт народної освіти в західних областях України.— К., 1979, с. 93.

річних шкіл — 60%, середніх — 75%. А в 1955/56 навчальному році їх було відповідно 23, 70, 76%¹⁶.

Партійні комітети постійно піклувалися про розширення мережі шкільних партійних організацій. Ці питання розглядалися на засіданнях бюро обкомів, міськкомів та райкомів партії. Наприклад, бюро Одеського обкому Компартії України у 1954 році обговорило питання «Про керівництво Котовським РК Компартії України народною освітою» і прийняло постанову, якою райком партії зобов'язувався створити первинні партійні організації в загальноосвітніх школах, де була відповідна кількість комуністів-учителів¹⁷. Ці питання розглядалися на засіданнях бюро та секретаріату Київського обкому Компартії України¹⁸, партійних комітетів інших областей та районів республіки.

За період з 1953 по 1959 рр. кількість шкільних партійних організацій в республіці зросла з 2779 до 3800¹⁹. В Ровенській області, зокрема, вона збільшилася з 34 у 1952 р. до 86 у 1961 р.²⁰, в Одеській — з 145 до 234²¹.

Розширення мережі первинних парторганізацій в загальноосвітніх школах, зміцнення партійного прошарку серед учителів республіки відображає загальну тенденцію зростання лав КПРС. Однак не в усіх загальноосвітніх школах, де були для цього умови, діяли первинні парторганізації. Відповідно до Статуту КПРС, прийнятому XIX з'їздом КПРС, вони могли бути створені на підприємствах, в установах, колгоспах і радгоспах при наявності трьох членів партії²².

На організаційному будівництві шкільних парторганізацій негативно позначилися реорганізація парторганів та укрупнення територіально-адміністративних і виробничих підрозділів. У зв'язку з цим мало місце необгрунтоване злиття партійних організацій сільських шкіл з первинними парторганізаціями колгоспів або радгоспів. Наприклад, в школах Чернігівської області у 1961 р. працювали 2485 комуністів, 1730 з яких були об'єднані в 146 шкільних парторганізаціях, а 755 стояли на партійному обліку в місцевих парторганізаціях²³. У Хмельницькій області в червні 1961 р. у навчальних закладах діяли 154 парторганізації, в складі яких налічувалося 1964 комуністи. Водночас 1126 комуністів-учителів були на партійному обліку в партійних організаціях колгоспів і радгоспів²⁴. В Одеській області того ж року в школах та інших установах освіти діяло 237 парторганізацій, які об'єднували 2230 комуністів, а понад 1 тис. учителів-комуністів були членами територіальних первинних парторганізацій²⁵. В 1960 р. у школах Київської області діяло 138 шкільних парторганізацій, в складі яких налічувалося 1272 комуністи, а більш як 2 тис. комуністів стояли на партобліку в парторганізаціях колгоспів і радгоспів²⁶.

Аналіз роботи територіальних партійних організацій свідчить, що вони не приділяли достатньої уваги діяльності комуністів-учителів. Внаслідок цього ослаблявся партійний вплив на шкільні педагогічні колективи. Наприклад, у лютому 1959 р. дев'ять учителів Демидівської середньої школи Димерського району Київської області були об'єднані в парторганізацію місцевого радгоспу. З лютого 1959 р. по квітень

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 1349, арк. 24; спр. 1934, арк. 16.

¹⁷ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 56, спр. 23, арк.

¹⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 4/3, спр. 17, арк.

¹⁹ Радянська освіта, 1953, 10 жовт.; Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 363, арк.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 161, спр. 16, арк. 118; оп. 1 спр. 56, арк. 92.

²¹ Там же, ф. 1, оп. 177, спр. 11, арк. 208; оп. 222, спр. 56, арк. 159.

²² КПРС в резолюціях... — К., 1980, т. 6, с. 377.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 222, спр. 56, арк. 119.

²⁴ Там же, арк. 139.

²⁵ Там же, арк. 386.

²⁶ Там же, спр. 50, арк. 294.

1960 р. на зборах парторганізації цього радгоспу жодного разу не розглядалися питання роботи середньої школи²⁷.

Недоліки в організаційному будівництві парторганізацій загально-освітніх шкіл почали виправлятися, коли в середині 60-х років було взято курс на неухильне дотримання ленінського принципу будівництва партійних організацій та їх керівних органів за територіально-виробничим признаком.

Обласні, міські і районні комітети Компартії України в досліджуваний період приділяли велику увагу навчанню секретарів парторганізацій шкіл. Так, у Дрогобицькій області протягом 1958 р. і січня 1959 р. районні та міські комітети партії провели 186 семінарів, а один був організований Дрогобицьким обкомом Компартії України²⁸. Відповідно до рішення Миколаївського обкому партії 24—26 березня 1960 р. відбувся обласний семінар секретарів шкільних парторганізацій, на якому велику увагу було приділено питанню «Про стан і заходи поліпшення роботи шкільних партійних організацій в світлі рішень XXI з'їзду КПРС і Закону про школу 1958 року»²⁹. На п'ятиденному семінарі секретарів шкільних парторганізацій Кримської області, проведеному в 1957 р. обкомом партії, всебічно розглядалися питання поліпшення партійного керівництва навчально-виховним процесом в школах області³⁰.

На обласному семінарі секретарів парторганізацій шкіл Миколаївської області в 1960 р. обговорювався досвід роботи партійних осередків середньої школи № 2 м. Миколаєва та ново-одеської середньої школи № 1 по запровадженню виробничого навчання, середньої школи № 7 м. Миколаєва і казанківської середньої школи № 1 по керівництву марксистсько-ленінською освітою учителів³¹.

Постійну увагу навчанню секретарів первинних парторганізацій приділяли й інші комітети Компартії України, зокрема, Вінницької, Харківської, Київської, Полтавської областей³².

Партійні комітети, керуючись ленінськими вказівками про те, що нижчий осередок партії «повинен функціонувати особливо жваво, часто, регулярно»³³, вживали заходів для підвищення рівня організаційної роботи в шкільних парторганізаціях. Особлива увага приділялася забезпеченню регулярності партійних зборів, посиленню їх мобілізуючої ролі, чіткій постановці організації виконання партійних рішень. Практика підготовки і проведення партійних зборів регулярно обговорювалася на семінарах секретарів шкільних парторганізацій. Наприклад, на обласних семінарах в Миколаївській області були заслухані доповіді секретарів парторганізацій середніх шкіл № 38 м. Миколаєва, № 1 с. Казанки, № 1 м. Вознесенська і № 1 м. Миколаєва з цього питання³⁴.

На семінарах секретарів у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Полтавській та інших областях республіки широко обговорювалися заходи щодо поліпшення внутріпартійної роботи в шкільних парторганізаціях³⁵.

Обласні комітети Компартії України вимагали від райкомів партії вдосконалення керівництва роботою шкільних парторганізацій, під-

²⁷ Там же, арк. 294—295.

²⁸ Там же, спр. 49, арк. 63.

²⁹ Там же, спр. 50, арк. 77.

³⁰ Там же, спр. 51, арк. 181.

³¹ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 36, спр. 82, арк. 11.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 222, спр. 12, арк. 8—14, 23—24, 101—102, оп. 177, спр. 19, арк. 120—121; оп. 199, спр. 15, арк. 1—2.

³³ Ленін В. І. Лист О. І. Виноградовій.— Повн. збір. творів, т. 47, с. 28.

³⁴ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 28, спр. 107, арк. 16; оп. 36, спр. 82, арк. 11.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 222, спр. 12, арк. 14; оп. 177, спр. 13, арк. 221—223; оп. 199, спр. 15, арк. 1.

вищення рівня їх організаційно-партійної роботи, надання їм практичної і дійової допомоги у цій справі. Так, Львівський обком партії у постанові «Про керівництво Червоноармійським райкомом Компартії України м. Львова шкільними парторганізаціями» зобов'язав міськком і райкоми партії глибше вивчати та аналізувати роботу партійних осередків шкіл, систематично заслуховувати питання про їх роботу на пленумах і бюро. Бюро обкому визначило головні напрями діяльності семінарів секретарів парторганізацій шкіл, акцентувало увагу на внутріпартійній роботі і запропонувало міськкомам і райкомам партії розробити конкретні заходи по поліпшенню роботи шкільних парторганізацій³⁶.

Виконуючи рішення бюро обкому, Шевченківський райком Компартії України м. Львова з метою поліпшення розстановки комуністів і підвищення їх авангардної ролі в колективі рекомендував секретарям парторганізацій і директорам середніх шкіл № 40 і № 58 призначити на посади завідуючих навчальною частиною членів партії, а на партійних зборах заслухати звіти про роботу вчителів-комуністів, частіше відвідувати уроки, зміцнити зв'язок матеріалу, що вивчається, із сучасністю³⁷.

Розглянувши питання «Про роботу партійних організацій середніх шкіл № 11 і № 33», бюро Шевченківського райкому вказало на необхідність заслуховування щомісяця на партзборах звітів про успішність і дисципліну учнів, проведення теоретичних семінарів для вчителів з питань поточної політики. Шевченківський райком партії контролював хід роботи по організаційно-політичному зміцненню парторганізацій середніх шкіл району³⁸.

Севастопольський міськком Компартії України у постанові «Про стан навчально-виховної роботи в середній школі № 1» зобов'язав райкоми партії подавати практичну допомогу шкільним парторганізаціям у справі поліпшення організаційно-партійної роботи³⁹. Регулярно відвідуючи школи, секретарі райкомів допомагали партійному бюро налагоджувати організаційно-партійну і партійно-політичну роботу, сприяли активізації діяльності первинних партійних організацій, встановленню їх шефських зв'язків з партійними організаціями і трудовими колективами промислових підприємств.

Постійне піклування райкому партії дало можливість, наприклад, парторганізації школи № 1 зосередити свою увагу насамперед на зміцненні згуртованості колективу, підвищенні ідейно-теоретичного рівня й кваліфікації вчителів, організації обміну досвідом.

Партійне бюро цієї школи великого значення надавало створенню ділової, творчої атмосфери в колективі, активізації діяльності комсомольської організації, поліпшенню виховної роботи серед школярів. Цілеспрямована діяльність партійних комітетів і парторганізації школи по розстановці й вихованню кадрів вчителів, вдосконаленню організаційно-партійної роботи дала можливість колективу школи № 1 вийти на передові позиції в м. Севастополі.

Заходи, спрямовані на поліпшення організаційно-партійної роботи в школах, давали позитивні результати і в інших областях республіки. Активізувалася діяльність первинних парторганізацій загальноосвітніх шкіл, зріс їх вплив на педагогічні та учнівські колективи.

Добре працювала, наприклад, партійна організація середньої школи № 9 м. Києва, в складі якої налічувалося 19 комуністів. Партбюро цієї організації влаштовувало спільні збори комуністів школи і під-

³⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 810, арк. 13—14.

³⁷ Там же, ф. 6, оп. 9, спр. 27, арк. 324—325; спр. 13, арк. 236—238.

³⁸ Там же, оп. 13, спр. 11, арк. 245—246; спр. 14, арк. 138.

³⁹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 35, оп. 1, спр. 571, арк. 115.

шефних підприємств, зокрема, Київського вагоноремонтного заводу і працівників ЦПФ, на яких обговорювались такі, зокрема, питання: «Про роль родини у вихованні дітей», «Про виховання і навчання дітей працівників ЦПФ». На об'єднаних зборах розроблялися спільні заходи, спрямовані на поліпшення навчання і виховання учнів в родині і в школі, поширення педагогічних знань серед батьків, посилення шефської допомоги школі⁴⁰.

Таким чином, у 1952—1961 рр. з метою організаційно-політичного зміцнення шкільних партійних організацій партійні комітети республіки запроваджували різноманітні форми роботи: удосконалення структури первинних парторганізацій шкіл, залучення кращих вчителів до лав Комуністичної партії, поліпшення якісного складу секретарів партійних організацій та ін. Завдяки цьому парторганізації в школах значно зросли ідейно і організаційно зміцніли, збагатилися досвідом організаторської і політичної роботи, підвищилася їх мобілізуюча роль у виконанні завдань в галузі освіти, поставлених партією в рішеннях XIX—XXI з'їздів КПРС.

⁴⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 2515, оп. 4, спр. 1, арк. 57—58, 64—65.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО РОЗВИТКОМ ПРОФПОЛІТОСВІТИ НА УКРАЇНІ (1926—1937 рр.)

В. П. КУХАРЧИК (Одеса)

На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва КПРС надавала великого значення керівництву громадськими організаціями і насамперед найбільш масовій з них — професійним спілкам. Особливу увагу партія приділяла профполітосвіті робітничого класу. В історико-партійній літературі це питання знайшло певне висвітлення. Перші кроки в його вивченні були зроблені в кінці 20-х років, авторами досліджень були профспілкові працівники¹. Оскільки система профполітосвіти переживала період становлення, то в цих працях порушувалися питання постановочного характеру. Зокрема, в них говорилося про досвід роботи в системі профполітосвіти на Україні, вказувалися досягнення і недоліки, шляхи їх усунення, а також необхідність посилення уваги з боку партійних організацій. В подальший період у деяких дослідженнях лише згадувалося про роботу системи профполітосвіти. Побіжно про це сказано в «Очерках истории профессиональных союзов Украинской ССР»².

У повідомленні зроблена спроба висвітлити партійне керівництво розвитком системи профполітосвіти на Україні в 1926—1937 рр.

Політичну освіту народних мас Комуністична партія завжди вважала важливою справою. Значну допомогу партії в цьому напрямі надавали профспілки. У досліджуваний період відбувався інтенсивний процес формування нового, соціалістичного робітничого класу. За період з жовтня 1926 р. по жовтень 1927 р. із 747 тис. відходників по країні, що влилися в ряди робітників-будівельників, на Україні їх працювало

¹ Кессель Д. Некоторые вопросы просвещения.— Вестник профдвижения Украины, 1927, № 5, с. 19—24; Катковский С. Профпросвещение на Украине в 1927—1928 гг.— Там же, 1928, № 11—12, с. 51—58; Рабичев Н. Культурная революция и задачи профсоюзов в области культработы.— Там же, 1929, № 1, с. 13; Черный В. О. О задачах профсоюзов по преодолению пережитков капитализма.— Ударник, 1932, № 7—8, с. 36, 39—40.

² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— К., 1983, с. 295.

понад 41 тис. На промислових підприємствах неокружних міст республіки в 1926 р. вони становили 45% всіх новоприйнятих робітників³.

Збільшення питомої ваги робітників, зв'язаних із селянським господарством, посилювало неоднорідність пролетаріату, відбивалося на його згуртованості і класовій організованості. Це ускладнювало і проведення індустріалізації. В цих умовах проблема виховання робітничого класу в дусі соціалізму, закріплення його на виробництві і навчання кваліфікації набрала особливої гостроти. У 1926 р. була створена система профспілкової політичної освіти. Вона була у віданні фабрично-заводських комітетів і діяла під керівництвом партійних організацій. Основним завданням профполітосвіти було виховання нових кадрів робітників і ознайомлення їх з правами і обов'язками члена профспілки, підвищення загальнотеоретичної підготовки низового і більш досвідченого профактиву⁴.

На нашу думку, в досліджуваний період система профполітосвіти пройшла два етапи, які відрізнялися кількісним охопленням робітничого класу, формами роботи і змістом. Перший етап — 1926 р. — осінь 1929 р. характеризувався розвитком профосвіти, профнавчання; другий — осінь 1929—1937 рр. — профполітосвіти, профполітнавчання.

Розгортання системи профосвіти під керівництвом Всеукраїнської Ради Професійних Спілок (ВУРПС) почалося на Україні в 1926 р. Система ця була двоступеневою: перша — школи профграмоти, друга — гуртки, вечірні курси. Школи профграмоти були розраховані в основному на слабо підготовлених політично членів профспілок, які становили в середньому близько 60—70%, а також незначної частини низового профспілкового активу. У гуртках навчалися політично більш грамотні робітники і члени профактиву. Вечірні курси організовувалися для низових профспілкових працівників (членів ФЗМК та його комісій).

Працювала система за єдиною програмою, єдиним посібником. Програма гуртків була розрахована на висвітлення окремих питань профспілкового руху, вечірніх курсів — на поглиблене вивчення однієї з галузей практичної діяльності галузевих профспілок. Так, програма 2-місячних курсів для культпрацівників включала такі питання: культробота в світлі поточних завдань і рішень XIV партз'їзду, соціалістичне будівництво і завдання профспілок, зростання активності і культурних запитів пролетаріату та завдання профкультроботи, методи і форми роботи з дорослими, масова профпропаганда та ін.⁵

Програма шкіл профграмоти була розрахована на 6-місячний строк навчання. У 1926 р. вийшов посібник для шкіл профграмоти О. Розенфельда «Азбука профдвиження» (Одеса, 1926. — 336 с.). Враховуючи категорію слухачів, книга була побудована за принципом бесід автора з читачами. У ній розглядалися такі теми: «Профспілки, клас, партія», «Як будується профспілка», «Союз і маса», «Колективний договір», «Навіщо і як профспілки проводять економроботу», «Профспілки за рубежом», «Ленінізм і профрух», «Ленін про спілки і партію», «Ленін про підвищення продуктивності праці», «Дискусія про профспілки», «Боротьба за єдність профруху» та ін. Посібник передбачав тісний зв'язок питань профспілкового життя із загальнокласовими завданнями робітничого класу, в ньому були контрольні питання, а також список літератури до кожної теми занять для слухачів і пропагандистів.

Комуністична партія тримала в полі зору профнавчання. Так, союзна комісія по масовій роботі у серпні 1926 р., обговоривши допо-

³ Отход сельского населения на заработки в СССР в 1926—1927 гг. Народный комиссариат труда СССР. Стат. отдел.— М., 1929, с. 38—39; Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932).— К., 1963, с. 63.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 394, арк. 28 (г).

⁵ Там же, спр. 198, арк. 78—80; 122—124.

відь ВЦРПС «Про масову культроботу з різними верствами робітників», зобов'язала профспілки приділити значну увагу організації гуртків політграмоти і профруху⁶. Ці питання були в центрі уваги республіканської партійної організації і профспілок⁷. Так перша Всеукраїнська конференція Компартії України (жовтень 1926 р.) зазначала, що профспілки повинні «...продовжувати і далі свою роботу над поглибленням профпропаганди, насичуючи її політичним змістом. У системі партосвіти необхідно приділити увагу питанням профроботи. Одночасно партійні організації повинні звернути більшу увагу на школи профграмоти шляхом забезпечення їх пропагандистами, постановкою методичної допомоги і т. д.»⁸.

Партійні і профспілкові організації надавали особливого значення добору і підготовці пропагандистів для системи профполітосвіти, підвищенню їх ідейно-політичного рівня. У травні—серпні 1927 р. ВУРПС організувала міжсоюзні курси по перепідготовці пропагандистів. Аналогічні курси діяли в Харкові, Одесі, Дніпропетровську (там працювали також курси ВУКа металістів), Києві, Артемівську. Програма їх була розрахована на засвоєння слухачами соціально-економічної політики партії і держави та завдань профспілок в її розв'язанні, чільне місце відводилося проблемам боротьби проти реформізму в профрусі. Курси були розраховані на керівників шкіл профграмоти з числа слухачів робітників-пропагандистів (не менше 70%), а очолювали їх агітаційно-пропагандистські відділи окружкомів партії, при яких діяли спеціальні комісії по набору слухачів. У 1927 р. з 402 слухачів на курсах перепідготовки пропагандистів на Україні робітники становили 82,7%, комуністи — 92,5%⁹.

Парторганізації турбувалися про поліпшення якісного складу пропагандистських кадрів для системи профполітосвіти, зокрема в промислових центрах республіки. Так, у Луганському окрузі в 1927 р. 90% пропагандистів були комуністи, 89% — робітники, з них 61% закінчили курси, інші пройшли підготовку в партійній мережі. В Артемівському окрузі партійний склад пропагандистів становив 85%, у Київському — 91%, курси перепідготовки закінчили 79% пропагандистів¹⁰. Відбулися кількісні зміни у системі профосвіти. Так, по Дніпропетровській окружній раді профспілок кількість слухачів шкіл профосвіти збільшилася в 1927/28 навчальному році порівняно з попереднім роком на 80%, в Луганській — на 52%. А по республіці система профосвіти збільшилась на 18%, а слухачів — на 33%¹¹.

Профспілки України розгорнули організаційно-масову роботу по підготовці до занять в системі профосвіти. Так, президія Одеської окружної ради профспілок у середині того ж року в постанові «Про розгортання агітпропмережі» вказувала на необхідність популяризації і роз'ясненні широким масам про важливість навчання в системі профполітосвіти, забезпечення шкіл і гуртків необхідною літературою, встановлення постійного дня занять та ін.¹² Культнарада Харківського районного комітету спілки металістів у вересні 1926 р. акцентувала увагу низових профспілкових організацій на комплектуванні шкіл і гуртків робітниками по можливості з однаковим рівнем знань, особливо приділяючи увагу добору керівників профшкіл і гуртків з числа під-

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 782, арк. 88.

⁷ Там же, оп. 26, спр. 1, арк. 77 зв.; Коммунист, 1926, 18 июня.

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. I, с. 427.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 888, арк. 7; спр. 198, арк. 129—136; спр. 404, арк. 24.

¹⁰ Там же, спр. 652, арк. 485.

¹¹ Там же, спр. 678, арк. 132, 159.

¹² Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. Р—1148, оп. 1, спр. 129, арк. 96.

готовлених товаришів¹³. В результаті роботи партійних і профспілкових організацій в 20 округах України восени 1926 р. діяло 1462 гуртки і школи профграмоти, в яких навчалося 27 816 слухачів¹⁴.

Партійні й профспілкові організації контролювали роботу шкіл і гуртків, заслуховували звіти їх керівників, вживали заходів для ліквідації виявлених недоліків. Так, у грудні 1926 р. роботу системи профосвіти обговорив агітаційно-пропагандистський відділ Одеського окружного КП(б)У. Він вказав культвідділу ОРПС на недоліки і шляхи їх усунення. Окружна рада профспілок перевірила роботу системи профполітосвіти на цукрозаводі ім. Благоева. Слухачі заводської школи профграмоти, відзначили перевіряючі, добре засвоїли програму, а 8 чол. з них стали кандидатами ВКП(б), разом з тим вона констатувала і про недоліки, допомогла їх усунути¹⁵.

Проте в системі профполітосвіти в ряді місць був відсутній контроль за роботою шкіл і гуртків з боку профспілкових організацій, порушувався принцип добровільності при їх комплектуванні, недостатньо були підготовлені лектори і пропагандисти¹⁶. І Всеукраїнська нарада пропагандистів у вересні 1927 р. накреслила заходи, спрямовані на усунення цих недоліків, зобов'язала профспілкові організації розробити плани єдиної системи профполітосвіти, забезпечити її підготовленими пропагандистами, встановити постійний день роботи, добитися повного її комплектування¹⁷.

Профспілкові організації республіки, виконуючи рішення наради, розгорнули роботу по поліпшенню системи профполітосвіти. Так, президія Сталінського ОРПС у вересні 1927 р. звернулася з листом до низових організацій популяризувати навчання в системі профполітосвіти на загальних зборах, у клубах і червоних кутках, на сторінках стінгазет. Для комплектування системи профполітосвіти вона рекомендувала при шахтбюро, завкомах, робочкомах створювати комісії з 3—5 чол., а також затвердити єдиний день навчання¹⁸.

Значна увага профспілок приділялася вивченню слухачами програмного матеріалу, залученню їх до активних форм навчання. На підсумкових заняттях слухачі давали письмові відповіді на питання з програмного курсу. Ці роботи розглядалися методбюро окружної Ради профспілок. Після закінчення роботи шкіл і гуртків слухачі отримували індивідуальні завдання, які допомагали їх самоосвіті, сприяли дальшому підвищенню політичного рівня^{19–20}.

Проте, партійні організації не завжди приділяли належну увагу роботі системи профполітосвіти про що відзначалося в постанові агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У у червні 1928 р.²¹.

У листопаді того ж року зверталася серйозна увага партійних організацій на необхідність тісного зв'язку в роботі між методбюро ОПК і методбюро ОРПС з метою допомогти профспілкам оволодіти досвідом роботи системи партійної освіти. В резолюції республіканської наради агітпропосвіти в жовтні 1929 р. вказувалося на те, щоб у школах профграмоти були ґрунтовно опрацьовані політичні підсумки 10-річчя Жовтня, а також резолюції і матеріали останнього плену-

¹³ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р—1010, оп. 1, спр. 1220, арк. 18.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 852, арк. 460.

¹⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 860, арк. 129 ООДА, ф. Р—1148, оп. 2, спр. 415, арк. 5.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 11, спр. 488; арк. 34—36.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 404, арк. 223.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 11, спр. 475, арк. 195.

^{19–20} ООДА, ф. Р—1148, оп. 1, спр. 131, арк. 119; ХОДА, ф. Р—1010, оп. 1, спр. 1203, арк. 7, зв.; Донецький обласний державний архів, ф. Р—1, оп. 1, спр. 496 арк. 75, 75 зв. 112, 116.

²¹ Агітація і пропаганда, 1928, № 19, с. 112—113.

му ВЦРПС в зв'язку з розкольніцькими і демагогічними виступами опозиціонерів, членів пленуму²².

Настанови Центрального Комітету КП(б)У про поліпшення профполітосвіти сприяли посиленню партійного керівництва цим процесом. Парторганізації брали участь у підведенні підсумків занять, спрямовували роботу системи профполітосвіти, сприяли організації і вивченню матеріалів партійних і профспілкових з'їздів та ін. Методбюро культвідділів окружних рад профспілок працювали під керівництвом окремих методбюро партійних комітетів, а представники культвідділів окружних рад профспілок на місцях, пропагандисти входили до складу президій партійних методичних бюро. Така система взаємовідносин з партійними організаціями сприяла поліпшенню роботи системи профполітосвіти, оскільки це дало можливість глибоко використати методичний і організаційний досвід партійної освіти.

У роки першої п'ятирічки удосконалювався зміст профполітосвіти. Це зумовлювалося ускладненням завдань соціалістичного будівництва: переходом до перспективного планування розвитку економіки, процесом реконструкції народного господарства, розвитком культурної революції, а також зростанням трудової і політичної активності робітничого класу, його загальноосвітнього і політичного рівня. Так, крім програмних питань у школах і гуртках політграмоти вивчалися матеріали X з'їзду КП(б)У, XV з'їзду ВКП(б), а також такі питання, як підсумки і передумови соціалістичного будівництва; п'ятирічний план і господарська політика партії; чергові завдання профспілок у зв'язку з політикою партії на селі; завдання профспілок у втіленні в життя рішення X з'їзду КП(б)У з питань національної політики і культурного будівництва; нове піднесення робітничого руху на Заході і боротьба за маси; загальні підсумки поразки троцькістської опозиції; міжнародний профрух. В усіх школах політграмоти проводились бесіди, присвячені 10-річчю перемоги Жовтневої революції, вивчалася праця В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», знайомили слухачів з діяльністю профспілок за кордоном та ін.²³

Профполітосвіта сприяла зростанню політичної свідомості робітничого класу, його громадській активності. Так, в профспілках зв'язку на профспілкову роботу було висунуто близько 200 робітників — слухачів з 13 шкіл²⁴, а в профспілках дрібних підприємств — 24 слухачі з 28 робітничих шкіл профграмоти²⁵. Проте в системі профосвіти слабим було відвідування, не вистачало підручників, кваліфікованих пропагандистів, приміщень для занять, не подавалась достатня фінансова допомога з боку профспілок. Негативний вплив на ідейний вплив навчання справляла діяльність правих ухильників в керівництві ВЦРПС на чолі з Томським, які зводили культроботу тільки до організації культурного відпочинку.

В резолюції партійної фракції ВЦРПС про підсумки об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (16—23 квітня 1929 р.) і XVI партійної конференції (23—29 квітня 1929 р.) відзначалося, що діяльність ВЦРПС замість широкої постановки політичної освіти і класового виховання робітничих мас, особливо відсталих верств, вела до втрати загальнокласових завдань пролетаріатом, свідчило про нерозуміння необхідності рішучої боротьби з дрібнобуржуазними впливами серед відсталих робітничих мас²⁶.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 655, арк. 14; оп. 3, спр. 251, арк. 231.

²³ Там же, спр. 402, арк. 212, спр. 404, арк. 1; Лист культвідділу ВУРПС про проробку партійних з'їздів.— Культробітник, 1928, № 3, с. 47; В культвідділі ВУРПС. Про термін закінчення навчального року в школах профграмоти.— Агітація і пропаганда, 1982, № 13—14, с. 142.

²⁴ Конкурс на лучшую школу профграмоты у работников связи.— Вестник профдвижения Украины, 1929, № 1, с. 61.

²⁵ ООДА, ф. Р—745, оп. 1, спр. 1833, арк. 92.

²⁶ Профсоюзы СССР. Докум. и матер. В 4-х томах.— М., 1963, т. II, с. 488.

Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) і XVI партконференція засудили політичні погляди правих, як несумісні з генеральною лінією партії, їх антипартійну діяльність. Пленум зняв з відповідальних постів Бухаріна і Томського. Партія під керівництвом ЦК викрила капітулянтську лінію правих та їх антипартійну діяльність у профспілковому русі. Партія, спираючись на зрослий профспілковий актив, добилась ізоляції тред-юніоністських бюрократичних елементів у профорганах від профспілкових мас і висунення на керівну роботу нових, відданих справі соціалізму працівників²⁷.

Після ідейного розгрому правого ухилу в системі профосвіти відбулися значні зміни, що знайшли відбиття в постанові ЦК ВКП(б) «Про культурно-виховну діяльність профспілок» (квітень 1929 р.), в якій перед профспілками ставилося завдання охопити ідейно-виховною роботою широкі маси робітників, викоренити елементи аполітичності і «культурництва», «...сприяти широкому роз'ясненню масам політичної лінії партії і завдань пролетарської диктатури, а також боротьбі проти відсталих настроїв і проникаючих в робітничі маси чужих ідеологічних впливів...»²⁸. Ці завдання ставилися також у вересневому 1929 р. зверненні Президії ВЦРПС «До всіх профспілкових організацій, робітників і робітниць про повернення профспілок обличчям до виробництва»²⁹.

XVI партійна конференція прийняла «оптимальний» варіант першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. Це був план розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту і витіснення капіталістичних елементів міста і села з метою цілковитої ліквідації їх. Нова обстановка, нові завдання вимагали також перебудови системи профосвіти.

Гігантське будівництво, яке розгорнулося на Україні в 1929—1930 рр., викликало значний приплив до міста робочої сили, в основному за рахунок села. З осені 1929 р. система профосвіти набуває нових якісних змін і перетворюється в масову профполітосвіту, яка була розрахована на охоплення навчанням не лише нових робітників, а всіх членів профспілок. Гуртки організовувалися переважно в цехах і гуртожитках, де проводилися масові бесіди серед нових робітників з питань соціалістичного будівництва і завдань профспілок. Особлива увага партійних і профспілкових організацій зверталась на якість роботи системи профполітосвіти, на підвищення класової свідомості членів профспілок, згуртування кожного члена профспілки навколо своєї профорганізації і генеральної лінії партії, підвищення їх свідомості, активності в соціалістичному будівництві³⁰.

XVI з'їзд ВКП(б) (червень — липень 1930 р.) звернув увагу партійних і профспілкових організацій на необхідність «...пройняти всю культурно-освітню роботу спілок комуністичним змістом, борючись проти найменших спроб відірвати її від завдань соціалістичного будівництва і рішуче переборюючи в ній елементи аполітичності та вузького «культурництва». З'їзд зобов'язав парторганізації і фракції профспілок «...широко розгорнути пропаганду ленінізму в усій системі культурно-політичної роботи профспілок і піднести на належну принципів висоту теоретичну розробку основних найважливіших питань профтуру, даючи рішучу відсіч усяким ревізіоністським і опортуністичним спробам перекрутити ленінське вчення про профспілки»³¹. Таким чином, нові завдання в ідейно-політичному вихованні робітничого класу вима-

²⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1984, с. 352.

²⁸ Правда, 1929, 11 мая.

²⁹ Див.: Профсоюзы СССР. Докум. и матер., т. II, с. 496—499.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 388, арк. 688.

³¹ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК.— К., 1980, т. 4, с. 450.

гали від профспілок значного підвищення як ідейного, так і організаційного рівня системи профполітосвіти. В зв'язку з цим у червні 1930 р. Всеукраїнська культнарада з питань політико-освітньої і культурної роботи профспілок в умовах реконструктивного періоду вказала на необхідність якнайширшої політичної освіти робітничого класу, особливо наголошуючи на завданнях соціалістичного будівництва³².

Восени 1930 р. на Україні була розгорнута система профполітосвіти, яка будувалася на основі ленінського принципу диференційованого врахування різних категорій трудящих. Фабрично-заводські комітети всю роботу в цьому напрямі будували таким чином, що ті робітники, які не були охоплені системою партійної і комсомольської освіти, повинні були відвідувати систему профполітосвіти. Для нового поповнення робітників і для окремих груп на підприємствах організовувалися тримісячні школи профполітосвіти, завданням яких було політично активізувати робітничий клас з тим, щоб підвищити його політичну, виробничу і загальноосвітню грамотність, активізувати участь у комуністичному будівництві. Для більш підготовлених у політичному відношенні робітників і для профспілкового активу створювалися тематичні гуртки підвищеного типу, семінари з поточних питань політики, економіки, вивчення профруху та ін.³³ На грудень 1930 р. тільки по спілці гірників системою профполітосвіти було охоплено 60 тис. робітників³⁴.

Про важливість поставлених перед профспілками України нових завдань у справі політичної освіти робітничого класу відзначалося і на культнаradі при ВУРПС у лютому 1931 р. Вони, сказано в матеріалах наради, повинні, «залучати весь робітничий клас, усі профспілкові маси до розв'язання надзвичайно великих завдань соціалістичного будівництва. І... чим далі, тим більше нам потрібно маси профспілкові, маси робітників озброїти знаннями, знаннями ленінізму, знаннями історії профруху, знаннями того досвіду, який має робітничий клас у профрусі і тих завдань, що стоять перед робітничим класом на сьогоднішній день»³⁵. Особлива увага фабрично-заводських організацій зверталась на необхідність щоденного методичного керівництва системою профполітосвіти, контролю за виконанням умов соцзмагання між організаціями в профполітосвіті і перевірки виконання соцзобов'язань ударників марксистсько-ленінського навчання.

Структура профполітосвіти включала: початкові курси і гуртки профграмоти для нових робітників; профполітшколи і гуртки підвищеного типу для більш підготовлених робітників; короткострокові гуртки і семінари з питань історії партії, профруху, рішень партійних і профспілкових з'їздів, конференцій; короткострокові тематичні гуртки (по 2—3 заняття) для вивчення матеріалів з'їздів і пленумів ЦК партії, ВЦРПС, сесій ЦВК; курси, школи і гуртки підготовки низового активу^{35а}.

І Всеукраїнська культконференція (лютий 1932 р.) розробила ряд заходів, які сприяли дальшій перебудові системи профполітосвіти, тісному зв'язку їх з виробничими завданнями підприємств. Ця система повинна була враховувати рівень знань, умов праці робітників, соціальні, вікові і національні особливості. Профполітосвіта диференціювалася також і за виробничими ознаками. Вона була спрямована на ліквідацію політичної неграмотності серед нових верств робітників, підвищення політичного рівня низового профактиву і ударників, загальнотехнічного рівня членів профспілок, на ознайомлення з організацією і процесом відповідної галузі виробництва, пропаганду основних рішень партії і проф-

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 220, арк. 486.

³³ Там же, спр. 224, арк. 165; спр. 747, арк. 422.

³⁴ Коммунист, 1930, 17 декаб.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1032, арк. 63; спр. 1420, арк. 155—159.

^{35а} Там же, спр. 1420, арк. 155—159.

спілок, висвітлення питань міжнародного життя, завдань Комінтерну і Профінтерну³⁶.

Під керівництвом парторганізацій профспілкові організації розгорнули активну діяльність по організації роботи системи профполітосвіти відповідно нової структури і нових завдань. Значна робота в цьому напрямі була проведена, наприклад, на машинобудівних заводах України. На заводі «Більшовик» (Київ) профспілкова організація добилася 80% охоплення безпартійних робітників системою профполітосвіти, визначила день масового політичного навчання. На Краматорському машинобудівному заводі крім шкіл, організованих при заводі, завком організував у гуртожитках робітників три профполітшколи для 250 ударників. На Будьонівському руднику (Донбас) на травень 1932 року функціонувало 11 профполітшкіл (276 слухачів, серед них 104 ударники), 40 профполітгуртків (213 слухачів) і курси низового профактиву (419 слухачів). До програми шкіл були включені теми по вивченню матеріалів XVII партконференції, V з'їзду профспілок України і IX з'їзду профспілок СРСР. У профспілкових організаціях міста Харкова за літній період 1932 р. різними формами профполітосвіти було охоплено 58 543 робітники³⁷.

Комуністична партія всемірно сприяла вишукуванню нових ефективних форм комуністичного виховання робітничого класу. Партійні організації подавали допомогу профспілкам промислових підприємств в організації теоретичних конференцій робітників. Так, за пропозицією партійного бюро Сталінського металургійного заводу (Донбас) в травні 1930 р. заводський комітет профспілки провів теоретичну конференцію «Завдання робітничого класу напередодні XVI Всесоюзного з'їзду партії»³⁸. Готуючись до конференції робітники самостійно вивчали літературу, вчилися говорити лаконічно, переконливо. Такі конференції сприяли поліпшенню відвідування системи профполітосвіти, активності слухачів на заняттях, поглибленому вивченню матеріалу.

Профспілкові організації використовували різноманітні форми роботи, спрямовані на поліпшення роботи системи профполітосвіти. Так, з ініціативи профспілкової організації Харківського паровозобудівельного заводу восени 1932 р. культвідділ ВУРПС і редакція газети «Всеукраїнський пролетарий» оголосили двомісячний конкурс-огляд на краще підприємство по організації марксистсько-ленінського виховання робітників. Метою конкурсу було «...вивчення використання і запозичення досвіду кращих підприємств у галузі марксистсько-ленінської освіти робітників, кращих шкіл профпропаганди і найкращих пропагандистів для дальшої боротьби по підвищенню якості навчання і вихованню широких робітничих мас у дусі марксизму-ленізму»³⁹. Основні умови конкурсу: максимальне охоплення робітників профполітосвітою; підвищення якості роботи системи; активна участь робітників у громадсько-політичному житті підприємства. Внаслідок цього у гірничорудній промисловості понад 28 тис. гірників були охоплені різними гуртками профполітосвіти. Майже всі робітники ХПЗ були залучені в цю систему. Крім того, в усіх самодіяльних гуртках, лікнепгрупах була введена політгодина, організовано 4 семінари для профактиву і 2 групи пропагандистів, відбулося 2 політдні в усіх цехах заводу і проведено «політбій» між ними. Значно більшу увагу до профполітосвіти почали виявляти партійний комітет і завком профспілки⁴⁰.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 783, арк. 5—6.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 21—29, арк. 66—67; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 783, арк. 27.

³⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 50, оп. 1, спр. 113, арк. 2.

³⁹ Конкурс-огляд.— Культфронт, 1932, № 34—36, с. 26.

⁴⁰ Висока якість навчання — головне у марксистсько-ленінському вихованні робітників.— Там же, с. 27.

Партійні й профспілкові організації постійно вдосконалювали систему профполітосвіти. До осені 1934 р. вона мала таку структуру: короткострокові двомісячні політичні гуртки для безпартійних робітників (переважно для нових членів профспілки); політгодини в мережі шкіл загальноосвітнього навчання для дорослих (школи лікнепу для неписьменних і підвищеного типу); політичні мітинги, політдні питань і відповідей, одноденки з питань поточної політики; читки газет і популярних політичних брошур; політпредмети і окремі політичні теми в системі короткострокових курсів для підготовки низового активу, програма яких складалася із 12 тем (партія, профспілки, Ради; профспілки у нас і у них; завдання другої п'ятирічки і поточного господарського року; що таке колдоговір; про соцстрах; права і обов'язки членів профспілки; соціалістичне змагання і ударництво; заробітна плата та ін.)⁴¹.

Партійні організації здійснювали контроль за роботою і добром пропагандистів для системи профполітосвіти. Так, партійний комітет Сталінського металургійного заводу в листопаді 1935 р. розглянув питання «Про профполітнавчання на заводі», вказав на відсутність належного рівня керівництва цією важливою ділянкою роботи з боку заводу, профторгів цехів і партторгів і зобов'язав «партторгів цехів систематично перевіряти підготовку пропагандистів до занять шкіл... після кожного заняття підбивати підсумки роботи шкіл з метою встановлення якості проведених занять у школах», а також вказав на необхідність «періодично заслуховувати на заводі і ЗПК звіти партторгів, профторгів, пропагандистів і слухачів шкіл профполітмережі про роботу шкіл»⁴². Результатом партійного керівництва було підвищення якості занять в системі профполітосвіти, зростання політичної свідомості, активності слухачів. Так, після закінчення профполітшкіл 30 робітників доменного цеху дніпропетровського заводу ім. Петровського вступили в групи співчуваючих⁴³.

Таким чином, в результаті організаційної та політичної роботи партійних і профспілкових організацій система профполітосвіти в 1926—1937 рр. весь час удосконалювалася, використовуючи досвід роботи системи партійної освіти, зростала кількість слухачів у ній. Якщо в 1926 р. у 20-ти округах України навчалася в системі профполітосвіти 27 816 робітників, то на кінець реконструктивного періоду (за далеко не повними даними) — 110 203⁴⁴. Значна увага приділялася змісту навчання, озброєнню робітників політичними знаннями, вихованню у них класової свідомості, ідейної переконаності. Профполітосвіта сприяла підвищенню суспільно-політичної і виробничої активності робітників, їх мобілізації на вирішення завдань будівництва соціалізму в СРСР.

⁴¹ ХОДА, ф. Р—1606, оп. 1, спр. 265, арк. 42.

⁴² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 50, оп. 1, спр. 318, арк. 112.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 725, арк. 7; Ударник, 1936, 17 юнія.

⁴⁴ Підраховано автором за матер.: ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 695, арк. 204, 211—214; спр. 887, арк. 4—56.

ВИКОРИСТАННЯ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ В ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКАХ ЛИТВИ У 60—70-х РОКАХ ХІХ ст.

Л. П. МУЛЯВІЧЮС (Вільнюс)

В праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін відніс губернії Литви до тих районів, де переважала капіталістична система господарювання у поміщиків. При цьому Володимир Ілліч спирався на опубліковані С. А. Короленком дані, які стосувалися періоду 80-х — по-

чатку 90-х років XIX ст.¹. Отже, на той період капіталістичний найм робочих рук існував у більшій частині маєтків на литовській території.

Проте досі було невідомо, з якого часу там склалося таке становище. З метою з'ясування цього питання автор даного повідомлення робить спробу проаналізувати на основі нових архівних даних процеси, що відбувалися в поміщицьких господарствах Литви у 60—70-х роках минулого століття.

З опублікованих джерел автором використані дані Валуєвської комісії², які найбільш повно проаналізував під час дослідження становища в сільському господарстві Росії після реформи 1861 р. М. М. Дружинін³. Будучи єдиним друкованим джерелом з розглядуваного питання, матеріали комісії, на жаль, мають ряд недоліків, на які вказувалося ще у 70—80-х роках XIX ст.⁴ До них, зокрема, відносяться описовість і фрагментарність даних, що викликає значні труднощі під час їх аналізу. Це особливо стосується невеликих територій, у даному випадку — Литви⁵, до якої належали Ковенська губернія без східної частини Зарасайського (Новоолександрівського) повіту, а також Вільнюський, Тракайський повіти та менше половини Швенченського (Свенцяньського) повіту Віленської губернії.

Більш повними й цінними є архівні відомості про стан сільського господарства, зібрані департаментом землеробства міністерства державного майна. Збереглися майже всі первинні матеріали в оригіналах. Як відомо, спеціальне обстеження стану пореформеного сільського господарства здійснювалося на початку 70-х років з ініціативи міністра державного майна П. О. Валуєва⁶. Однак ще раніше, у 1869 р. від імені його попередника О. О. Зеленого було розіслано «Програму господарсько-статистичних відомостей для доставлення Департаменту землеробства та сільської промисловості». В ній пропонувалося збирати дані як про маєтки, так і про окремі місцевості. При цьому вказувалося на не досить повні відомості про стан сільського господарства в губернаторських звітах⁷. Вдруге відповідні неофіційні дані збиралися на основі адресованих губернатором циркулярів П. О. Валуєва від 15 та 16 травня 1872 р.⁸ і втретє — на основі його ж розпорядження від 29 жовтня 1874 р. управляючим державним майном (у деяких губерніях — після повторного циркуляра від 30 червня 1879 р.)⁹.

Отже, дані про стан сільського господарства збиралися по трьох програмах у різні часи. До складу авторів, які подавали відомості, на-

¹ Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев: Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих в связи со статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях (Сост. Короленко С. А.).—СПб., вып. 5, 1892; Сведения об урожае хлебов и трав и ценах на рабочие руки за летний период 1881 года по ответам, полученным Департаментом земледелия и сельской промышленности от хозяев.—СПб., 1881, с. 48—50.

² Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России (далее — Доклад...).—СПб., 1873, прил. I—VII.

³ Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г.: По данным Валуевской комиссии 1872—1873 гг.—Историч. записки. М., 1972, т. 89.

⁴ Див., напр.: Больше определенности! — Новое время, 1879, 27 июня (9 июля), № 1194; Е. П. К вопросу о капитализме в России.—Дело, 1882, № 11, II отд., с. 14.

⁵ Докладніше про це див.: Доклад..., прил. I: Свод сведений о современном положении сельскохозяйственной промышленности вообще. Отд. I: Виды пользования землею, с. 35—36, 86—88; прил. VII: Описание имений по данным общества взаимного поземельного кредита, с. 457—459, 464—476.

⁶ Нифонтов А. С. Развитие сельского хозяйства России в 60—70-х годах XIX века.—Вопросы истории, 1967, № 6, с. 48.

⁷ Каунасский филиал Центрального державного архиву (далі — ЦДАК) ЛитРСПР, ф. 62, оп. 6, спр. 32, арк. 1: Циркуляр від 28 травня 1869 р. на ім'я управляючого держ. майном Ковенської губ.

⁸ ЦДІА ЛитРСПР, ф. 378, 00, 1872 р., спр. 1912, арк. 2; ф. 388, оп. 1, спр. 550, арк. 2.

⁹ Там же, ф. 525, оп. 21, спр. 46, арк. 36.

лежали генерал-губернатор, губернатори, управляючі державним майном, чиновники по особливих дорученнях, лісничі, мирові посередники й поміщики. Зазначимо, що матеріали департаменту землеробства за 1869 р., які були здані в архів¹⁰, не збереглися, оскільки підлягали схову лише протягом 20 років. Однак відомості, зібрані у 1869—1870 рр., очевидно, були використані Валувською комісією, оскільки у доповіді останньої містяться вказівки про те, що дані від поміщиків та інших осіб надходили ще до початку її діяльності¹¹.

В архівах Литовської РСР зберігся ряд складених по цих програмах записок¹², які стосуються досліджуваної нами території. Зокрема, вдалося виявити 19 таких документів, підготовлених по 1-й і 3-й програмах, що стосуються Ковенської губернії; 51 документ (по цих же програмах) — по Віленській губернії, у тому числі 18 — по литовській її частині, 29 — по білоруській, в ЦДІА СРСР збереглися ще 2 записки по Віленській губернії, одержані вже після припинення роботи комісії¹³. Їх відпуски є також у ЦДІА Литовської РСР.

У цих документах певною мірою знайшли відображення питання про найм робітників та оренду землі. Крім того, автор використав 106 описів стану сільського господарства, складених у 1872—1874 рр. вчителями за програмою північно-західного відділу Російського географічного товариства¹⁴. Ці джерела відрізняються від матеріалів міністерства державного майна тим, що в основному стосуються становища селян, а також містять дані про окремі маєтки. За основну територіальну одиницю в них прийнято волость. Відомості про найм у поміщицьких землеволодіннях наводяться по 99 з 175 волостей Віленської й Ковенської губерній. Зазначимо, що збереглися і вотчинні архіви деяких маєтків. Вони містять цінні відомості про форми найму та заробітну плату. Однак майже в усіх цих маєтках перебудова господарства почалася ще до реформи. Крім того, багато документів початку 70-х років містять огляди економічного становища маєтків у цілому за час, що минув після неї. Про 60-і роки джерел збереглося ще менше.

Поступовий перехід великих землевласників до капіталістичної системи господарювання почався ще до 1861 р. У більш вигідному становищі щодо цього перебували поміщики на півночі й заході Литви, оскільки вони вже мали певний досвід ведення господарства власним інвентарем. До того ж процент безземельних селян там був у 3—4 рази вищий, ніж в східних повітах, а земля — більш родючою.

Характерно, що спеціалісти з сільського господарства видали у той час кілька книг і брошур, у яких піднімалися питання, пов'язані із заміною панщини вільнонайманою працею. Практичні поради щодо ведення господарства за допомогою найманих робочих рук дав, зокрема, А. Буцкевич, який висловив думку про те, що не можна обмежуватися лише поденними робітниками, а слід залучати до роботи постійних, насамперед сімейних¹⁵. А. Т. Снарський недостатню кількість та дороговизну робітників у 1861 р. розглядав як тимчасове явище¹⁶.

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 398, оп. 33, 1869 р., спр. 12074 (поч.— 24 січня 1869 р., закінч.— 17 грудня 1873 р.).

¹¹ Доклад..., с. 4.

¹² Про програми докладніше див.: Мулявичюс Л. П. Материалы Министерства государственных имуществ 1869—1879 гг. как источник сведений о состоянии сельского хозяйства.— Материалы межреспубл. науч. конференции по источниковедению и историографии народов прибалт. респ. Союза ССР. Источниковедение. Вильнюс, 1978, с. 124—129.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 398, оп. 37, 1873 р., спр. 12747, арк. 269—275, 299—306.

¹⁴ Наукова бібліотека Вільнюського ун-ту ім. В. Капсукаса (далі — БВУ), ВР, ф. 34.

¹⁵ Bućkiewicz A. Gawęda rolnicza między litwinami.— Grodno—Wilno, 1861, s. 62—64, 82—85.

¹⁶ Snarski T. Praktyczne gospodarstwo wiejskie do potrzeb miejscowych rolnictwa na Litwie zastosowane, z dodaniem działu o urządzeniu gospodarstwa bezpieczeństwa i stosownym podziale gruntów.— Wilno, 1862, s. 227—229.

Про те, що більшість поміщиків Ковенської губернії незабаром після реформи почала використовувати в основному найману працю, переконливо свідчать уставні грамоти, що затверджувалися до 15 квітня 1863 р. Так, згідно з ними оброчна повинність у Віленській губернії була встановлена для 19,8% селян (36 987 з 186 987 чол.)¹⁷, а в Ковенській — для 70,8% (81 643 з 115 381 чол.)¹⁸. Процент оброчних селян проти 1859 р. (у Віленській — 7,5%, в Ковенській — 28%) зріс у 2,5 рази. Уставні грамоти досить об'єктивно відображають перехід поміщиків до нової системи господарювання, оскільки вибір форми ренти юридично залежав від них. Цей процес відбувався, безумовно, й під впливом селянського руху, спрямованого проти панщини.

Скасування кріпосного права в західноєвропейських країнах вело, як правило, до запровадження там іпотечної системи, утворення агрономічних шкіл, кооперативів для придбання сільськогосподарських машин і знарядь, сім'ян, породистої худоби, добрих тощо. Поміщики Литви звернулися до уряду за дозволом на здійснення таких заходів. Проте царизм не тільки не пішов на це, а й у зв'язку із повстанням 1863 р. у Литві став на шлях економічного тиску на них. Поміщики місцевого походження обкладалися штрафами та контрибуційним процентним збором, не могли користуватися послугами кредитних товариств. До 1871 р. їм не надавалися позики, з 1865 р. вони позбавлялися права купівлі земель. Таке становище було дещо пом'якшене лише на початку 70-х років.

На середину 60-х років у більшості маєтків Литви господарство прийшло в занепад, про що свідчать дані, зібрані за ініціативою Валуєва. У записці «Порівняльний стан продуктивних сил Віленської губ. у 1862 р. і в теперішній час» чиновник Кучаєв 16 жовтня 1867 р. писав, що там були закладені основи для господарювання із застосуванням вільнонайманої праці й реформа не могла мати негативного впливу на нього. Внаслідок повстання селян і наступних обмежувальних заходів з боку урядових властей поміщики залишилися без грошей, що вело до скорочення посівів, збільшення з кожним роком чисельності маєтків, які здавалися в оренду. На його думку, у Вільнюському, Швенченському і Тракайському повітах було лише 9 поміщицьких господарств, що досягли прогресу порівняно до 1862 р. Решта їх була розподілена ним на три групи (з процентним розподілом землі): 1) маєтки, що перебували в такому ж стані, як і у 1862 р.; 2) орендовані маєтки, де господарство занепадало; 3) маєтки, що розорилися (конфісковані, секвестровані й такі, що продавалися за борги). Якщо найбільше (40%) землі мали маєтки першої групи у Вільнюському повіті, то найменше (12%) — в Тракайському. В цих же повітах спостерігався високий процент орендованої землі відповідно 45 і 50%¹⁹.

Про грошові труднощі у поміщиків та скорочення ними посівів повідомляли у 1866 р. повітові справники й начальники жандармських управлінь. Особливо це стосувалося Швенченського повіту²⁰. Зменшення посівних площ мало місце і в Ковенській губернії. Про це свідчить, зокрема, записка «Про стан продуктивних сил у західних губерніях» за 1867 р., де наведено дані щодо скорочення там ріллі на 42 292 і покосів на 16 659 дес.²¹ Головною перешкодою під час перебудови господарств була недостача капіталів і кредитів.

Під впливом загального піднесення селянського руху у 1861 р. з'явилася нова форма боротьби експлуатованих проти своїх визискувачів — бойкот поміщиків, що теж допомагає з'ясувати питання про най-

¹⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1291, оп. 66, спр. 14, арк. 15.

¹⁸ Ковенские губернские ведомости, 1863, № 26, прил.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 908, оп. 1, спр. 279, арк. 181—196.

²⁰ ЦДІА Лит. РСР, ф. 380, оп. 22, 1865, спр. 354, арк. 4; ф. 419, оп. 2, спр. 230, арк. 25.

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 908, оп. 1, спр. 279, арк. 515.

ману працю. Так, в Паневезькому повіті у листопаді 1861 р. 10 сезонних робітників землевласника Клопмана у маєтку Ажуолпамушіс, не чекаючи закінчення строку найму, покинули його й нанялися до іншого поміщика²². Аналогічну картину самовільного залишення роботи наймитами в одному місці та переходу їх до нового господаря можна було спостерігати і в інших місцевостях, зокрема у маєтку Грузджай — Н. Жакаре у 1861—1862 рр.²³

З метою припинення самовільного залишення роботи наймитами у великих землевласників Віленське губернське присутствіє по селянських справах запропонувало ввести «трудоі книжки»²⁴. В 60-х роках деякі поміщики застосовували їх. Проте останні не мали ніякого значення під час переходу селян на інші місця роботи.

Після скасування кріпосного права потреба в найманих робітниках значно збільшилася не тільки у маєтках, а й на транспорті, будівництві залізниць, вирубці лісу та в селянських господарствах. Зокрема, поміщик О. Вагнер (Вільнюський повіт) повідомляв, що місцеві робітники після реформи вважали більш вигідною для себе працю на скипидарних, скляних заводах і на транспорті²⁵. Тому він змушений був виписати з Сілезії працівників, які, однак, виявилися «нездатними до господарства». Відхід селян на промислові підприємства у 60—70-х роках не був типовим явищем для Литви. Значно більше їх йшло на сезонні заробітки. Так, лісничий Швенченського повіту в 1874 р. відзначав, що на земляних роботах працюють близько 5 тис. селян²⁶.

Міграція робочої сили із сіл у маєтки відбувалася повільно. Для наймів селянське середовище було більш звичним, ніж життя в поміщика. Тому заможні селяни у перші роки після реформи успішніше, ніж останні забезпечували себе робочими руками. Становище дещо змінилося після голодного 1868 р., коли наймити працювали переважно лише за хліб. Однак й у 70-х роках мали місце скарги на незадовільне становище з робітниками. Предводитель дворянства Шауляйського повіту писав у 1870 р., що наймити неохоче згоджуються на річний строк і переважно обирають поденний найм²⁷.

Особливо на сході Литви ринок робочої сили ще не був досить розвинутий на початку 70-х років. Це підтверджує ряд свідчень, зокрема лісничого з Швенченського повіту. В 1874 р. він писав, що робітники і члени їх сімей не зовсім охоче йдуть на укладення договорів найму²⁸. Поміщик Гоувальт (Вільнюський повіт) відзначав у 1872 р., що поденні працівники восени й взимку наймаються з числа річних робітників, які служать у заможних селян, однак під час збирання врожаю можна найняти лише кутників, які проживають в останніх. Він навіть висунув ідею про те, щоб солдатам з місцевих військ дозволили працювати по договору на термінових польових роботах²⁹.

В записці за 1874 р. про становище господарства у Вільнюському та Швенченському повітах чиновник по особливих дорученнях писав, що нестачі в робітниках там не відчувається, а ті, що наймаються на рік, походять із сіл³⁰. Пролетаріат у сільській місцевості Литви формувався не лише із селян, а й з міщан, інших жителів міст і містечок та частково з декласованого елементу феодального суспільства. Це, зокрема, підтверджується свідченнями за 1872 р. поміщиків П. Пахомова

²² ЦДАК Лит. РСР, ф. 422, оп. 1, спр. 1, арк. 51—52.

²³ ЦДІА Лит. РСР, ф. 717, оп. 1, спр. 8441, арк. 1—5; спр. 8443, арк. 1—1; спр. 8445, арк. 8; спр. 8448, арк. 1—3.

²⁴ Свод отзывов и замечаний на изданные 1 апреля 1863 года временные правила о найме сельских рабочих и служителей. — СПб., 1870, с. 37.

²⁵ ЦДІА Лит. РСР, ф. 388, оп. 1, спр. 550, арк. 89.

²⁶ Там же, ф. 525, оп. 15, спр. 1066, арк. 27.

²⁷ ЦДАК Лит. РСР, ф. 62, оп. 3, спр. 32, арк. 98.

²⁸ ЦДІА Лит. РСР, ф. 525, оп. 15, спр. 1066, арк. 27.

²⁹ Там же, ф. 391, оп. 6, спр. 2325, арк. 17, 21.

³⁰ Там же, ф. 525, оп. 15, спр. 1066, арк. 34.

та В. Маньковського з Тракайського повіту. Так, останній повідомляв, що маєтки, розташовані поблизу Німана, забезпечуються робітниками, які походять насамперед із Сувалкської губернії, решта — з колишніх однодворців і міщан без наділу. Лісничий того ж повіту в 1875 р. подав дані, згідно з якими серед наймитів були безземельні дворяни, міщани та селяни³¹. Таке становище з наймом, хоч меншою мірою, мало місце й там, де був високий процент безземельних селян.

Поміщики намагалися використати у своїх цілях прагнення таких селян стати домогосподарями. Відразу після реформи багато великих землевласників побудували по всій Литві будиночки на невеличких ділянках землі, яку разом з житлом віддавали за відробітки безземельним селянам, зокрема кутникам. Так, останні (чоловіки та їх дружини) працювали у поміщика Маньковського у 1862 р. 60 днів, за що він платив 11,25 крб.³² Про те, що у литовських землевласників працювало багато кутників, свідчать селянські скарги про будівництво їх жител на спірній землі та описи маєтків, що продавалися в оренду. Останні часто публікувалися у газетах та випускалися окремими відбитками. В них перелічувалися і хати кутників, вказувалася їх кількість на околицях маєтків. У таких же документах, що стосуються економічно міцних господарств, наприклад, маєтку Дотнува³³, згадуються лише будинки для наймитів або робітників, які укладали договір на рік.

Під час підготовки реформи оплата сільськогосподарських робітників* збільшилася майже в два рази. Приблизно таке ж її зростання відбулося й протягом першого перереформеного десятиріччя. Якщо в 1861 р. наймити у Ковенській губернії одержували майже 20 крб., то на початку 70-х років — в середньому 34 крб.³⁴ У Віленській губернії їх оплата збільшилася з 12—25 до 20—50 крб.³⁵ Причому більше грошей одержували наймити в маєтках, розташованих поблизу міст, містечок і залізниць³⁶. Незважаючи на таке зростання, заробітна плата наймитів у Литві була однією з найнижчих у європейській частині Росії. Неодружені робітники фактично мали більший дохід порівняно з сімейними, оскільки вони одержували натуральну плату таку ж, як і останні. Тим, хто мав сім'ю, як правило, відпускала не готова їжа, а продукти. Така форма оплати називалась ординарією, а ті робітники, що її одержували, — ординарщиками. В Ковенській губернії в 60—70-х роках ординарщик, дружина якого у рахунок загальної плати також працювала на поміщика до 30—50 днів на рік, одержував 24—25 крб., а найбільше — 35 крб.³⁷ При цьому грошова частина оплати становила в середньому близько 20% (не більше 35%) від усієї вираженої у грошах суми заробітної плати.

Ординарія найбільше набула поширення в тих маєтках Литви, що знаходилися поблизу Латвії, Пруссії та території, розташованих за річкою Німан. Це можна пояснити насамперед тим, що ординарщики, хоч і вважалися найкращими робітниками, проте коштували дорого. Тому наймати їх мав змогу лише той землевласник, який одержував високий урожай хліба. Більшість поміщицьких господарств на сході краю не відрізнялися такою врожайністю. Зокрема, у перше пореформене де-

³¹ Там же, ф. 388, оп. 1, спр. 550, арк. 104; ф. 391, оп. 6, спр. 2325, арк. 66; ф. 525, оп. 15, спр. 1066, арк. 84.

³² Там же, ф. 391, оп. 6, спр. 2325, арк. 75—76.

³³ Ковенские губернские ведомости, 1868, № 81.

* Тут і далі маються на увазі річні робітники — чоловіки, які одержували крім грошей, харчі й у багатьох випадках одяг.

³⁴ БВУ, ВР, ф. 34, №№ 99—105, 146, 165, 449—451, 460, 467—481 та ін.

³⁵ ЦДІА Лит. РСР, ф. 388, оп. 1, спр. 550, арк. 62, 90, 104; ф. 391, оп. 6, спр. 2325, арк. 65.

³⁶ Там же, ф. 388, оп. 1, спр. 550, арк. 86; ф. 525, оп. 15, спр. 1066, арк. 33; БВУ, ВР, ф. 34, № 151.

³⁷ Бібліотека АН Лит. РСР, ВР, ф. 33, №№ 2, 15, 16; ЦДІА Лит. РСР, ф. 1277, оп. 1, спр. 132, арк. 5—6; спр. 127, арк. 2—4; ф. 717, оп. 1, спр. 9810, 9811; ф. 1177, оп. 1, спр. 2046, арк. 1—2; БВУ, ВР, ф. 34, № 138.

сятиріччя там нерідко траплялися неврожайні роки. В економічно слабких маєтках для оплати наймитів часто витрачався основний капітал (продавалися земля, інвентар тощо). У міцних же була можливість змінювати співвідношення між змінним і основним капіталом на користь останнього, тобто витрачати менше грошей на робітників, а більше — на придбання машин, добив тощо.

Про те, що поміщики Литви дедалі більше використовували працю найманих робітників, уже в перші післяреформені десятиріччя, свідчить багато фактів. Так, із записок 1869—1870 рр. про стан сільського господарства видно, що у Ковенській губернії переважало ведення його саме таким чином. Це підтверджується й даними чиновників по особливих дорученнях по Паневезькому, Укмерзькому, Зарасайському, Шауляйському та Расейнському повітах³⁸.

З описів сільського господарства, що були підготовлені вчителями, автор встановив, що на початку 70-х років з 99 волостей Ковенської та Віленської губерній капіталістична система (зрозуміло, не в «чистому» вигляді) мала місце у 40. У 52 волостях вона була переважаючою й лише у 7 застосовувалася відробіткова система. До останніх належали насамперед східні, де земля була малородюча і звідки багато селян відходило на заробітки. В 39 волостях господарство велося самими поміщиками. У 21 — більша частина їх землі здавалася в оренду. В інших волостях мали місце обидва явища, однак точно встановити, яке з них переважало, неможливо. Орендування землі набуло, зокрема, значного поширення у Паневезькому повіті, що відрізнявся високою культурою землеробства. Здольщина ж найбільше застосовувалася у його центральній частині, де жили вільні селяни, які ще не були переведені на викуп³⁹.

Інші джерела 70-х років, у тому числі записки, в яких наводяться дані про форми найму по Швенченському (1874 р.), Шауляйському, Каунаському, Паневезькому, Укмерзькому (1879) повітах та по Ковенській губернії у цілому, також свідчать про переважання системи найму в поміщицьких господарствах⁴⁰. Щодо Расейнського та двох останніх з названих вище повітів у 1879 р. відзначалося, що там нестачі робітників немає⁴¹.

На наш погляд, в історичній літературі іноді переоцінюється ступінь поширення відробітків у Литві. Так, О. С. Ніфонтов, посилаючись на матеріали Валуєвської комісії, зробив висновок, що «кабальні форми оренди — «половинщина», «за сніп» — особливо характерними були в литовсько-білоруських селах»⁴². Матеріали цієї комісії, як нам здається, не дають підстав для такого твердження. Щоправда, у них зустрічаються відомості про те, що «запільні землі в Свенцяньському повіті завжди віддаються за третій сніп від врожаю...», у «Віленському ж земля майже завжди віддається за відробіток». Однак у даних випадках малися на увазі не всі землі, що орендувалися, а лише «запільні» або такі, що здавалися в короткотермінову оренду. Коли ж йшлося про довгострокову оренду великих ділянок, то стосовно Віленської губернії зазначалося, що іноді землі здаються «из полу», а іноді під час передачі останніх в оренду «...власник виговорює собі, крім орендної плати, ще певну кількість робочої праці...». Щодо Ковенської губернії у матеріалах комісії говорилось тільки про наявність там грошової форми оренди. В розділі «Способи ведення господарства...» відзначено, що

³⁸ ЦДАК Лит. РСР, ф. 62, оп. 6, спр. 32, арк. 74, 76, 27, 65, 98, 21, 159.

³⁹ В «Доповіді» Валуєвської комісії стосовно Паневезького і Шауляйського повітів відзначалося, що половинне господарство було там мало поширене. Див.: Доклад..., прил. I, отд. I, с. 35—36.

⁴⁰ ЦДІА Лит. РСР, ф. 525, оп. 15, спр. 1066, арк. 26—27; оп. 21, спр. 46, арк. 43, 47, 50, 64—67, 73, 86, 92—93.

⁴¹ Там же, арк. 47, 80.

⁴² Ніфонтов А. С. Указ. соч., с. 52.

у цій губернії воно ведеться «...постійними робітниками, яких наймають на цілий рік або на строк з квітня до різдва...». Про переважання капіталістичної системи в господарствах великих землевласників Литви свідчить також опис закладених маєтків. І лише щодо Укмерзького повіту відмічалось, що «у цій місцевості більш розвинутий спосіб господарювання з половини врожаю»⁴³. Таким чином, матеріали Валуевської комісії не дають підстав для твердження про переважання відробіткової системи в Литві. М. М. Дружинін на основі опублікованих даних цієї комісії дійшов висновку, що капіталістичні методи ведення поміщицьких господарств були переважаними в цілому у західних губерніях та на півдні України і що на Лівобережній Україні, крім південної частини Полтавської губернії, найбільш поширеною була відробіткова система⁴⁴.

Іншого погляду дотримується К. Н. Тарновський, який вважає, що в західних губерніях переважали «відробіткові господарства, які використовували працю селян та поміщицький інвентар»⁴⁵. Ми не поділяємо цю точку зору.

У поміщицьких маєтках Литви переважав найм постійних річних робітників. На другому місці був поденний найм, який мав переважно капіталістичні форми, хоча зустрічалися й відробітки. Останні найчастіше виконувалися пішими робітниками. Зустрічалися випадки найму селян з робочою худобою, однак переважно для вивезення дров, гною, каміння, сіна та зерна. На відміну від річних робітників поденним виплачувалися, як правило, гроші (вони перебували на своїх або хазяйських харчах). Застосовувалася й плата натурою: відробітки за дрова, пасовища, землю для садіння картоплі тощо. Ділянки наймитів і кутників займали мізерну частину фільварочної землі. Вони оброблялися переважно поміщицьким інвентарем. У Литві відробіткова система виявлялася в основному у скіпщині (здольщині), яка застосовувалася в економічно німецьких маєтках. Передача землі селянам в оренду відбувалася у переважно капіталістичній формі, однак і в таких випадках, як і при здольщині, частина її землі оброблялася селянським інвентарем.

Таким чином, особливо після 1863 р. у маєтках Литви почав переважати капіталістичний найм робочої сили. Перебудова господарства на новий лад була підготовлена всім попереднім ходом економічного розвитку, однак відбувалася вона в несприятливих умовах — після придушення повстання 1863 р. Тому між новою системою господарства і загальним економічним рівнем маєтків був значний розрив. До нової системи з особливими труднощами пристосовувалися поміщики Східної Литви. Там до кінця 70-х років ринок робочої сили був розвинутий слабо, частіше зустрічалася відробіткова система.

Яким же був стан справ щодо цього, зокрема, на Україні? Відомо, що В. І. Ленін, спираючись на дані 80-х — початку 90-х років, лівобережні та південні її губернії відніс до тих районів, де переважала капіталістична система господарювання у поміщиків, дві лівобережні — до тих місцевостей, де існували поруч і капіталістична, і відробіткова. Лише у Чернігівській губернії, як вважав Володимир Ілліч, панувала відробіткова система.

Однак спеціальних праць, присвячених розглядуваній нами проблемі у той же період щодо України, на жаль, ще немає. Насамперед це можна пояснити недостатньою джерельною базою. Хоча, очевидно, для її розширення є певні підстави. Зокрема, необхідно з'ясувати, чи не зберігаються в архівах Української РСР відповідні матеріали, зібрані по

⁴³ Доклад., прил. I, отд. I, с. 35—36, 86—88; прил. VII, с. 457—459, 464—476.

⁴⁴ Дружинин Н. М. Указ. соч., с. 213—215, 230.

⁴⁵ Тарновский К. Н. Особенности капиталистической эволюции помещичьего и крестьянского хозяйства в России. — Тезисы докладов и сообщений XIII сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1971, с. 164.

вищезгаданих трьох програмах. Історики республіки провели певну роботу у напрямі дослідження питань розвитку сільського господарства у перші десятиріччя після скасування кріпосного права *. Так, М. Н. Лещенко вважає, що на Україні «система вільного найму, розвиваючись протягом 60—70-х років, на початку 80-х років у ряді місцевостей... вже стала переважальною» ⁴⁶.

Є також ряд важливих проблем, пов'язаних з пореформним розвитком села, що їх слід глибше розробити у радянській історіографії взагалі. До них відносяться, зокрема, питання про ознаки (критерії), що визначають ту або іншу систему ведення господарства, а також про характер найму і категорії сільськогосподарських робітників.

Безумовно, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, використовуючи якомога ширшу джерельну базу в своїх дослідженнях, радянські історики розв'язують названі проблеми й тим самим сприяти-муть дальшому розвитку суспільних наук.

* Шоправда, працюючи з цих проблем, як правило, бракує конкретного матеріалу щодо аналізу економічних систем ведення господарства. Див.: напр.: Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. 60—90-і роки XIX ст. — К., 1959, с. 140—148.

⁴⁶ Історія Української РСР.— К., 1978, т. 3, с. 321.

КЛАСИ-СТАНИ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПІЗЬОГО ФЕОДАЛІЗМУ

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Вчення основоположників марксизму-ленізму про зародження та еволюцію класів-станів за феодалізму має першорядне значення для дослідників середньовіччя. Без нього не можна правильно зрозуміти ні характер тогочасних виробничих відносин, ні визначити місце і роль кожного класу-стану в історичному процесі.

Радянські вчені вже видали ряд ґрунтовних праць про класи, стани і класову боротьбу в антагоністичних суспільно-економічних формаціях, показали специфіку становища перших за часів середньовіччя. Проте питання про еволюцію класів-станів на Україні, зокрема на Лівобережжі, в другій половині XVII—XVIII ст. у теоретичному аспекті із залученням конкретного історичного матеріалу висвітлено ще недостатньо. Побіжно його порушували І. О. Гуржій, В. Г. Сарбей, О. С. Компан, а також автори «Історії селянства Української РСР» (т. 1), «Історії робітничого класу Української РСР» (т. 1), багатомовної «Історії Української РСР» (т. 2) ¹. У плані постановки питання важливою є й стаття Ф. П. Шевченка про роль народних мас і класів-станів на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. В ній, зокрема, розкрито соціальні наслідки цієї війни, показано основні структурні зміни, які відбулися в той час серед козацтва, шляхти, духовенства та селянства ².

Відомо, що класи, як і стани, — категорія історична. «Класами, — писав В. І. Ленін, — називаються великі групи людей, які розрізняють-

¹ Гуржій І., Сарбей В. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України.— К., 1960.— 54 с.; Гуржій І. Фрідріх Енгельс про Україну.— К., 1970.— 154 с.; Компан Е. С. Ленін о классах, сословиях и классовой борьбе в феодальном обществе.— В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968, с. 291—301; Історія селянства Української РСР.— К., 1967, т. 1.— 551 с.; Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967, т. 1.— 567 с.; Історія Української РСР.— К., 1979, т. 2.— 615 с.

² Шевченко Ф. П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр.— Середні віки на Україні. К., 1973, вип. 2, с. 44—55.

ся за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні. Класи, це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої, внаслідок відмінності їх місця в певному укладі суспільного господарства»³. Вони виникають у період розкладу первіснообщинного ладу в результаті зростання продуктивних сил і появи суспільного поділу праці й приватної власності на засоби виробництва. Утворення та формування класів неодмінно супроводжуються експлуатацією людини людиною. «В міру того, — зазначав К. Маркс, — як відбувається суспільний розвиток праці і таким чином праця стає джерелом багатства й культури, — розвивається бідність і знедоленість на стороні робітника, багатство і культура на стороні неробітника. Це — закон усієї історії до нинішнього часу»⁴. Виділення всередині первісної общини панівної верхівки і концентрація багатств в її руках, на думку Ф. Енгельса, стали одним з основних шляхів формування класів⁵.

Переконливо довівши, що в основі поділу суспільства на класи лежать матеріальні, насамперед економічні, причини, К. Маркс і Ф. Енгельс тим самим повністю спростували різні ідеалістичні концепції (теорію насильства, біологічну тощо), автори яких безпідставно відшукували причини виникнення та еволюції класів у війнах, дії біологічних законів, характерах людей. Основоположники марксизму-ленізму обґрунтували історичне значення класової боротьби як рушійної сили суспільного розвитку. Зокрема, К. Маркс вказував: «З самого початку цивілізації виробництво починає базуватися на антагонізмі рангів, станів, класів, нарешті, на антагонізмі праці нагромадженої і праці безпосередньої. Без антагонізму нема прогресу. Такий є закон, що йому цивілізація корилась до наших днів»⁶.

Згідно з вченням основоположників марксизму-ленізму поділ суспільства не лише на класи, а й на стани був характерним для докапіталістичних формацій. З приводу цього В. І. Ленін писав: «Стани передбачають собою поділ суспільства на класи, будучи однією з форм класових відмін. Говорячи про класи просто, ми розуміємо завжди безстанові класи капіталістичного суспільства»⁷. В іншій праці він підкреслював, що «поділ суспільства на класи властивий і рабському, і феодальному, і буржуазному суспільствам, але в перших двох існували класи-стани, а в останньому класи безстанові»⁸. Причому наявність станів у середні віки марксизм розглядає як політичне існування станів. У свою чергу, «...їх існування було існуванням держави»⁹.

У феодальній, як і рабовласницькій, державі кожний клас-стан займав особливе юридичне місце в загальній ієрархічній структурі суспільства і мав властиві тільки йому економічні ознаки. «...В рабському і феодальному суспільстві відмінність класів фіксувалась і в *становому* поділі населення, супроводилася встановленням окремого *юридичного* місця в державі для кожного класу. Тому класи рабського

³ Ленін В. І. Великий почин: (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»).— Повне збір. творів, т. 39, с. 14—15.

⁴ Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 17.

⁵ Див.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом.— Там же, т. 20, с. 173—174.

⁶ Маркс К. Злиденність філософії: Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона.— Там же, т. 4, с. 94.

⁷ Ленін В. І. Перли народницького прожектерства.— Повне збір. творів, т. 2, с. 455.

⁸ Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії.— Там же, т. 6, с. 293.

⁹ Маркс К. До критики гегелівської філософії права.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 282.

і феодального (а також і кріпосного) суспільства були також і окремими станами. Навпаки, в капіталістичному, буржуазному суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, станові поділи знищені (принаймні в принципі), і тому класи перестали бути станами»¹⁰.

Отже, головна відмінність класів від станів полягала в тому, що класи різнилися між собою лише за економічним становищем, а наявність станів передбачала ще й законодавче закріплення їх правового статусу.

Вказуючи на значну різницю між окремими класами-станами, основоположники марксизму-ленінізму водночас неодноразово доводили, що вони не могли існувати ізольовано, незалежно один від одного. «Всі стани і класи, — писав Ф. Енгельс, — які появлялись на історичній арені з Х століття, — дворянство, кріпаки, панщинні селяни, вільні селяни, дрібні буржуа, підмайстри, робітники мануфактур, буржуа і пролетарі — існували один біля другого»¹¹. Вони «...становили надзвичайно хаотичну масу з дуже різноманітними потребами, які в усіх напрямках взаємно перехрещувались. Кожний стан стояв поперек дороги другому і був у невпинній, то прихованій, то відкритій боротьбі з усіма іншими»¹².

Всі стани, що існували в Європі за доби феодалізму, поділялися на дві основні групи: вищу (привілейовану) й нижчу (непривілейовану). Перші, як правило, були землевласниками, звільнялися від виконання повинностей і сплати податків, а також тілесних покарань. Судити представників привілейованого стану міг тільки спеціальний суд, статус якого відповідав соціальному становищу тієї чи іншої особи. Непривілейовані стани, навпаки, мали відбувати «послушенство», а тому називалися податними. Поступово, з розвитком капіталістичних відносин у надрах феодального ладу, виникав і формувався експлуататорський прошарок і в середовищі непривілейованих станів — буржуазія. К. Маркс і Ф. Енгельс прямо вказували: «Середньовічний стан городян і стан дрібних селян були попередниками сучасної буржуазії»¹³. Причому в історії виникнення й еволюції буржуазії як класу необхідно, зазначав К. Маркс, розрізняти дві фази: «...В першій фазі вона складається в клас в умовах панування феодалізму і абсолютної монархії; в другій, уже склавшись у клас, вона повалює феодалізм і монархію, щоб із старого суспільства створити суспільство буржуазне»¹⁴.

Керуючись цими положеннями основоположників марксизму-ленінізму, розглянемо становище класів-станів на Лівобережній Україні в період пізнього феодалізму.

В другій половині XVII—XVIII ст. на Лівобережній Україні існували такі стани: шляхта, козацтво, духовенство, селянство та міщанство. Їх юридичне становище визначали жалувані царські грамоти, постанови Сенату, Малоросійського приказу чи Малоросійської колегії, гетьманські універсали, норми магдебурзького права та інші законодавчі акти. Значну роль у процесі дальшого формування цих станів відіграла визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. В ході її сталися істотні соціальні зміни: народні маси знищили велику земельну власність польських магнатів і заможної шляхти, відбувся перерозподіл землеволодінь, селяни і міщани відмовлялися виконувати «послушенство» на користь українських феодалів, помітно зменшилися станові перегород-

¹⁰ Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії.—Повне зібр. творів, т. 6, с. 293.

¹¹ Енгельс Ф. Конституційне питання в Німеччині.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 53.

¹² Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.—Там же, т. 7, с. 340—341.

¹³ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.—Там же, т. 4, с. 432.

¹⁴ Маркс К. Злиденність філософії: Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона.—Там же, с. 177.

ки між козаками, селянами і міщанами, polegшився перехід з однієї соціальної групи до іншої¹⁵.

До середини XVII ст. на Україні найбільшими привілеями користувалася шляхта. Їй належало панівне становище в соціально-економічному та політичному житті. В ході визвольної війни більша частина шляхти втекла в межі Речі Посполитої або була знищена повсталим народом. Владу захопила козацька старшина. І хоч у різних угодах, укладених між Україною та Росією, з одного боку, і Польщею — з другого, в тому числі у «Березневих статтях» 1654 р., говорилося про збереження деяких прав шляхти, фактично вона втратила свій колишній вплив в українському суспільстві. Ті ж шляхтичі, що обіймали різні посади в гетьманській адміністрації, перейшли на статус козацької старшини і поступово злилися з нею¹⁶. Серед них слід назвати родини Адосовських, Болдаковських, Бутовичів та ін. Засновники цих родів були «шляхетне уроджені», а представники наступних поколінь у другій половині XVII—XVIII ст. стали сотниками, полковою та генеральною старшиною, значковими товаришами¹⁷. В тогочасних матеріалах різних ревізій шляхта, як правило, не виділялася в окремий стан. Шляхтичі та старшини нерідко називалися «панам», «дідичами», «знатними військовими товаришами» і т. д. Нечисленна шляхта ніби розчинилася в середовищі козацької верхівки і часто-густо виступала під спільною з нею назвою «старшина». Наприклад, у матеріалах ревізії 1723 р., проведеної в 10 лівобережних полках, розрізнялися такі групи населення: старшина, духовенство, рядове козацтво і посполиті, тобто селяни та міщани. За підрахунками А. Л. Перковського, зробленими в його кандидатській дисертації, в них налічувалися 1054 особисті старшинські двори (у матеріалах ревізії відсутні дані про кількість дворів генеральних старшин і сотників Чернігівського полку), або близько 0,5% їх загальної кількості. Згідно з матеріалами ревізій 1725 і 1743 рр. число особистих старшинських дворів на Лівобережжі не перевищувало 1 тис.¹⁸ У наступні роки їх питома вага істотно не змінилася.

Особливе юридичне місце в соціальній структурі населення України за доби пізнього феодалізму належало козацтву. Поряд з селянством і міщанством це був один з найчисленніших станів. Так, під час прийняття присяги від українського населення на вірність Росії (1654 р.) було зареєстровано 127 338 чол., серед яких — 62 449 козаків, 62 454 міщанина, 188 шляхтичів¹⁹. І хоч не всіх присутніх представники царського уряду внесли до списків, проте ці дані дають певне уявлення про співвідношення козацтва й інших груп населення. Протягом другої половини XVII—XVIII ст. на Лівобережжі у зв'язку з посиленням феодальної експлуатації та переходом козаків у посполиті кількістю перших значно зменшилася. Згідно з «статтями» — угодами українських гетьманів з царським урядом 1654 і 1674 рр. чисельність козацького війська за цей період скоротилася з 60 тис. до 20 тис.²⁰ За «Коломацькими статтями» 1687 р. на Україні могло бути 30 тис. реєстрових козаків²¹.

¹⁵ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960, с. 67–69.

¹⁶ Шевченко Ф. П. Вказ. праця, с. 50.

¹⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908, т. 1. А. — Д., с. 1–2, 63, 122–125.

¹⁸ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 1715 (1898), арк. 1–17; ЦДАДА СРСР, ф. 248, оп. 29, спр. 1862, арк. 2.

¹⁹ Акты Юго-Западной России. — СПб., 1878, т. X, с. 294.

²⁰ Два документа о состоянии малороссийского казачества в половине XVIII ст. — Киевская старина, 1882, № 10, с. 131.

²¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 58048, арк. 6; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858, ч. 1, с. 309.

Козацтво не було однорідним. До нього входило багато різних за економічним та соціально-правовим становищем груп. Неабияке значення мало й те, що під час формування, особливо в період визвольної війни 1648—1654 рр., до козацтва увійшли представники інших станів. У процесі еволюції феодальних відносин на Україні серед козацтва відбувалася поляризація двох його основних таборів: старшини та рядового козацтва.

Верхівка тогочасного суспільства — старшина, захопивши керівні посади (ранги) в гетьманському правлінні, використовувала апарат козацького самоврядування для зосередження в своїх руках великих земельних володінь, експлуатації бідніших верств козацтва, селянства та міщанства, зміцнення власної економічної, політичної та адміністративної влади. Ще в ході визвольної війни у середовищі старшини, що об'єднала всі заможні групи населення (шляхту, духовництво і міський патриціат), встановився ієрархічний поділ на генеральну, полкову та сотенну. Середньовічна ж ієрархія, за словами К. Маркса і Ф. Енгельса, «...є ідеальна форма феодалізму...»²².

З середини XVII ст. внаслідок різних надань, купівлі та загарбання земельних ділянок рядових козаків і посполитих інтенсивно формувалася велика феодальна власність старшини. Так, у гетьмана І. Мазепи під кінець його правління (1687—1708 рр.) було близько 3 тис. залежних селян на Україні і 8 тис. — у різних районах Росії. Гетьманам І. Скоропадському (1708—1722 рр.) належало 19 882 двори посполитих, Д. Апостолю (1727—1734 рр.) — 9103, К. Розумовському (1750—1764 рр.) — 9628²³. Згідно з офіційним документом 1743 р. за 314 козацькими старшинами на Лівобережній Україні було записано 19 547 дворів посполитих²⁴.

Економічне становище старшини зміцнювалося й за рахунок одержання значних прибутків від млинів, гут, буд, гуралень, рудень тощо. У XVIII ст. в її маєтках все частіше використовувалася наймана праця, а також робились окремі спроби організувати господарство на капіталістичних засадах.

Водночас розширювалися й станови привілеї старшини, яка дедалі більше відокремлювалася від рядового козацтва. Вона повністю звільнялася від виконання державних повинностей і сплати поборів, як і шляхта, мала право займатися промислами і торгівлею, мисливством та рибальством. Жалуваними грамотами царів, гетьманськими універсалами, полковничими «листами» за нею юридично закріплювалося спадкове володіння рухомим і нерухомим майном.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. з козацької верхівки виділилося так зване «бунчукове товариство»*. Звання «бунчуковий товариш» удостоювалися головним чином сини генеральних старшин, полковників, а також «найзнатнішого» шляхетства. Під час воєнних дій бунчукові товариші були зобов'язані охороняти символи влади гетьмана — бунчук і корогву. Вони не залежали від полкової та сотенної влади, перебуваючи під покровительством гетьмана.

Серед козацької верхівки виділились і так звані «значкові товариші». Це в основному сини полкових і сотенних старшин, які не обіймали певних адміністративно-військових посад. За дорученням полков-

²² Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 155.

²³ ЦДАДА СРСР, ф. XIII. Справи про Україну, оп. I, спр. 52, арк. 29 зв.—42; спр. 62, арк. 17—51.

²⁴ Підрахунки зроблені автором за документом: «Число крестьянских дворов, находившихся во владении казацкой старшины в половине XVIII в.».— Киевская старина, 1891, № 8, с. 285—296.

* Звання «бунчуковий товариш» було введено наприкінці XVII ст. гетьманом І. Мазепою і скасоване в 1764 р.

ників вони могли очолювати окремі військові загони або призначалися помічниками полкових і сотенних старшин²⁵.

Найбільш заслужені та заможні козаки іноді мали також звання «знатний військовий товариш». Найчастіше воно присвоювалося відставним генеральним старшинам або полковникам, які нерідко продовжували користуватися в полку великим впливом. Менш багаті й заслужені могли одержати звання «знатний товариш» певного полку чи сотні.

Разом з тим слід зазначити, що в різних регіонах країни процес феодалізації козацької старшини проходив неоднаково, мав свої особливості й специфіку. Зокрема, на Правобережній Україні в зв'язку з передислокацією у 1711 р. козацьких полків на Лівобережжя (згідно з Прутським трактатом, підписаним між Росією і Туреччиною) інститут старшини фактично було скасовано²⁶. Козацька правобережна старшина, яка переселилася на лівий берег Дніпра і там злилася з місцевою старшиною, зберегла свої звання та станові привілеї²⁷.

На Слобожанщині Катерина II, проводячи політику зміцнення самодержавства, маніфестом від 28 липня 1765 р. ліквідувала козацьке самоврядування, а старшину зрівняла в правах з російським дворянством. У 1775 р., після зруйнування Запорізької Січі, частину запорізької старшини царський уряд заарештував і відправив на заслання, а решті присвоїв офіцерські звання російської армії²⁸. На Лівобережній Україні в 1785 р. місцеву старшину, на яку поширювалася чинність «Грамоты на права, вольности и преимущества российского дворянства» (від 21 квітня 1785 р.)²⁹, було зрівняно в станових правах з російським дворянством.

Отже, до кінця XVIII ст. повністю завершився процес феодалізації козацької старшини, перетворення її на клас українських поміщиків-кріпосників.

За рядовим козацтвом, як і за старшиною, протягом другої половини XVII—XVIII ст. юридично були закріплені певні права та привілеї, котрі, однак, поступово обмежувалися царським урядом і гетьманським правлінням. Це знайшло своє відображення в «статтях» гетьманів, за якими рядові козаки юридично вважалися незалежними від феодалів. За ними, на відміну від посполитих, законодавчо визнавалося право на спадкове володіння землею. Вже у «Березневих статтях» (1654 р.) вказувалося: «Именей казацких чтоб никто не отнимал, которые землю имеют и с тех земель пожитки чтоб при тех именях добровольно были, так же бы и вдов после казаков осталах дети такие ж вольности имели, как предки и отцы их»³⁰. Згідно із «статтями» 1654—1687 рр. козаки мали право не лише передавати в спадщину рухоме та нерухоме майно (житло, худобу, млини, гаї, городи, пасіки та ін.), а й звільнялися від «загальнонародних», тобто державних, повинностей і поборів, мали право займатися промислами, ремеслами, торгівлею, мисливством і рибальством, користувалися привілеєм пропінатії (вільна торгівля спиртними напоями), підпорядковувалися особливій козацькій юрисдикції. Судити козаків міг тільки військовий суд у особі гетьмана, генеральної старшини, полковників, сотенної адміністрації. Козацькі двори звільнялися від постойв солдатів російської армії і під-

²⁵ Полное собрание законов Российской империи: I-е собрание.— СПб., 1830, т. IX, с. 397 (далі — ПСЗ).

²⁶ Письма и бумаги имп. Петра Великого.— М., 1962, т. XI, вып. 1, с. 325; Архив Юго-Западной России.— К., 1868, ч. III, т. 2, с. 179.

²⁷ Письма и бумаги имп. Петра Великого.— М., 1964, т. XI, вып. 2, с. 150—151, 243.

²⁸ ПСЗ, т. XX, с. 190—192.

²⁹ Там же, т. XXII, с. 344 і далі.

³⁰ Источники малороссийской истории, ч. I, с. 2.

водної повинності³¹. Ці права й привілеї неодноразово підтверджувалися царськими грамотами та гетьманськими універсалами. Основним обов'язком козаків було несення військової служби.

На формування та становище козацтва на Україні, його соціальну свідомість великий вплив справляла Запорізька Січ, де фактично не існувало ні феодальної власності на землю, ні кріпосного права. Як зазначається в дослідженнях радянських істориків, на Запоріжжі панувала не феодальна залежність, а принцип найму³². Говорячи про суспільно-політичний устрій на Запорізькій Січі, К. Маркс називав її «козацькою республікою»³³. Причому, за його словами, «дух козацтва розливався по всій Україні»³⁴.

Дальший розвиток феодальних відносин на Лівобережній Україні зумовив посилення соціального гноблення рядового козацтва. Вже в «статтях» гетьманів І. Скоропадського (1722 р.) та Д. Апостола (1728 р.), хоча на словах і підтверджувався «давній» правовий статус козаків, разом з тим вказувалося, що в їх дворах на постої можуть перебувати російські офіцери і солдати. Самі козаки мали виконувати підводну повинність і платити державні побори³⁵.

Посилення феодального гніту щодо основної маси козацтва неодмінно вело до все більшого його розшарування та виділення заможної групи. Як свідчили матеріали ревізій, проведених на Лівобережній Україні в 30—50-х роках XVIII ст., такі категорії козаків, як «малогрунтови» та «нищетні», в десятки, сотні разів перевищували «можно»-ї «середньогрунтових»³⁶.

Наприкінці XVIII ст. лівобережне козацтво остаточно втратило свої привілеї. За царським указом 1783 р. рядові козаки фактично були переведені на статус державних селян³⁷.

Під час і після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. широкими становими правами та привілеями користувалося православне духовенство. Ідеологічним та юридичним виправданням надання гетьманом Б. Хмельницьким нових благ церкві було те, що вона ними користувалася вже давно, ще з часів руських князів³⁸. За доби пізнього феодалізму духовенство в цілому не становило замкнутого стану. Нерідко нижчі духовні посади парафіяльних священників обіймали «достойні» особи, обрані самими парафіянами³⁹. Дуже часто ними ставали представники заможного козацтва. Інколи який-небудь козак служив у війську і навіть протягом певного відрізка часу займав «уряд» у старшинській адміністрації. Однак потім він залишав цей пост і набував духовного сану. Навпаки, священник міг залишити службу і стати козаком. Дітей священнослужителів, які виявляли бажання «відправляти» військову службу, згідно з царським указом 1734 р. передбачалося переводити на статус значкових товарнів⁴⁰. У джерелах збереглося ма-

³¹ Там же, с. 7—15; Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом о восстановлении разных старшинских прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 г.— Киевская старина, 1883, № 6, с. 331—333.

³² Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— 462 с.; його ж. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775.— К., 1961.— 415 с. та ін.

³³ Див.: Архив К. Маркса и Ф. Энгельса.— М., 1946, т. 8, с. 154.

³⁴ Маркс К. Стенька Разин. Конспект монографии П. И. Костомарова «Бунт Стеньки Разина».— Молодая гвардия, 1926, № 1, с. 107.

³⁵ Источники малороссийской истории.— М., 1859, ч. II, с. 314—316; ПСЗ, т. VIII, с. 75—78.

³⁶ ЦДА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 5266, арк. 3; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 51492, арк. 1—1 зв.; № 57940, арк. 1; ЦДАДА СРСР, ф. 248, оп. 29, спр. 1862, арк. 2—41 зв.

³⁷ Путь О. І. Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.— УІЖ, 1969, № 1, с. 74—82.

³⁸ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941, т. 3, с. 147.

³⁹ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874, кн. 6, с. 46.

⁴⁰ ПСЗ, т. IX, с. 397.

ло фактів про призначення «духовними персонами» посполитих⁴¹. Однак феодалними правами та становими привілеями в повному їх обсязі користувалася тільки верхівка духовенства.

Глибоку класову характеристику середньовічного духовенства дано в праці Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині». В ній, зокрема, зазначалося: «Духovenство розпадалось на два зовсім різні класи. *Аристократичний* клас становила духовна феодална ієрархія: єпископи і архієпископи, абати, пріори та інші прелати. Ці високі сановники церкви або самі були імперськими князями, або як феодали, підлеглі верховній владі інших князів, володіли обширними просторами землі з численним кріпосним і залежним населенням. Вони не тільки експлуатували своїх підданих так само нещадно, як дворянство і князі, але діяли ще безсоромніше. Для того щоб вирвати у підданих останню копійку або збільшити частину спадщини, відписувану церкві, вживалися поряд з грубим насильством всі хитрощі релігії, поряд з страхіттями катування всі страхіття анафем і відмови у відпущенні гріхів, всі інтриги сповідальні»⁴². Разом з тим, вказував далі Ф. Енгельс, «*плебейська* частина духовенства складалася з сільських і міських священників. Вони стояли поза феодалною ієрархією церкви і не мали пайки в її багатствах»⁴³.

Вище духовенство подібно до шляхти та старшини звільнялося від державних повинностей і поборів. Навпаки, гетьмани нерідко виділяли частину податкових зборів монастирям «на ладан» та інші потреби, забороняли втручатися в їх справи. За самовільне вписання монастирських посполитих у козацький реєстр або їх непокірність «святій обителі» дозволялося їх грабувати чи силоміць «до того послушенства притягати», їм загрожували «жестоким військовим смертним караном»⁴⁴. На прохання духовенства на території монастирських маєтків їх власникам надавалося монополне право на винокуріння та торгівлю горілкою⁴⁵.

Для другої половини XVII — першої половини XVIII ст. характерне постійне намагання духовних феодалів вийти з підпорядкування світській владі. Це знаходило вияв, зокрема, в небажанні духовенства розглядати власні судові справи в цивільних судах⁴⁶.

Наприкінці XVIII ст. зміцненню соціально-економічного становища православних монастирів істотно перешкоджало здійснення секуляризації* (в 1786—1788 рр. на Лівобережній і Південній, а в 1793 р. — на Правобережній Україні). Загалом проводячи політику, спрямовану на підкорення духовної влади світській, цим актом царський уряд водночас передбачав значне звуження станових прав і привілеїв духовенства.

Найбільш численним на Україні був клас-стан селянства, що включав різних за економічним і юридичним становищем дрібних виробників, які володіли засобами виробництва і перебували в особистій чи земельній залежності від феодалів. Зокрема, на Лівобережжі в другій половині XVII—XVIII ст. існували такі основні категорії селян: приватні, монастирські, рангові, магістратські (чи ратушні) та вільні військові. Вони відрізнялися між собою за характером виконання повинностей, правом переходу з однієї маєтності до іншої тощо. На відміну від при-

⁴¹ Филарет. Указ. соч., с. 16.

⁴² Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 334—335.

⁴³ Там же, с. 335.

⁴⁴ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729—1730 гг. — В кн.: Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Чернигов, 1901, вып. 1, с. 228—229, 285.

⁴⁵ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 1552 (1731), арк. 1.

⁴⁶ Там же, № 1175 (1284), арк. 1—2; № 1176 (1285), арк. 1.

* Відібрання монастирських володінь з метою їх передачі до загальнодержавної казни.

ватних, монастирських і рангових селяни магістратських, ратушних і вільних військових маєтностей юридично не підкорялися приватним особам.

До стану селянства певною мірою можна віднести і старшинських, монастирських, козацьких і посполитських підсусідків. «Сусідами» або «підсусідками» на Україні найчастіше називалися колишні козаки, селяни та міщани, що втратили своє господарство (все або частину) і переселилися в двори до більш заможних господарів. Нерідко в підсусідки записувалися козаки, селяни та міщани, які зберегли все своє майно. Це траплялось, як правило, тоді, коли козаки бажали уникнути військової служби, а селяни й міщани — залежності від державців.

У конкретній ситуації «нового періоду російської історії», який, за визначенням В. І. Леніна, розпочався приблизно з XVII ст.⁴⁷, посилення феодального гніту, майнова нерівність призводили до глибокого соціального розшарування селянства, еволюції окремих його груп. Водночас спостерігалось масове зубожіння всіх його категорій, з одного боку, і виділення найбільш заможної частини — з другого. Так, у 1742 р. в селах Городня, Гуживка, Галки Прилуцького полку налічувалось всього 83 двори рангових селян, з них не мали власного господарства («весьма нищетних з работизни питающихся») — 23⁴⁸. Вже до середини XVIII ст. у деяких полках зовсім зникла така категорія селянських дворів, як «можні», а число «крайньонищетних» значно перевищувало кількість «малограунтових».

У першій половині XVIII ст. на Україні відбулося різке розмежування між селянами і козаками, ускладнився перехід з одного стану до іншого. Процес поступового закріпачення селян завершився наприкінці XVIII ст. на Лівобережній, Слобідській і Південній Україні юридичним оформленням кріпосного права. За словами К. Маркса, «...одним розчерком пера. Катерина II обернула на кріпаків чотири чи п'ять мільйонів порівняно вільних селян у новопридбаних західних і південних областях»⁴⁹. Говорячи про становище селянина за доби феодалізму, Ф. Енгельс зазначав: «Якщо він був кріпаком, він був цілком під владою свого пана; а якщо він був залежним, то вже одних законних, встановлених за договором повинностей було цілком досить, щоб його придушити, а ці повинності збільшувалися з кожним днем»⁵⁰.

Розорені, зубожілі селяни, що не могли вести власне господарство, часто були змушені залишати рідні оселі та йти в міста найматися на роботу. Там вони поступово поповнювали ряди нового класу — пролетаріату.

Податним станом, як і селянство, було міщанство. За доби феодалізму міщанами називалися практично всі мешканці міст і містечок: ремісники, дрібні торговці, невеликі домовласники тощо. Після возз'єднання України з Росією населення визволеної від польсько-шляхетського панування частини міст користувалося магдебурзьким правом, що передбачало порядок виборів і функціонування органів міського самоуправління, суду, а також регулювало питання торгівлі, спадкування тощо. У великих містах, наприклад Києві, Полтаві, Чернігові, Стародубі, Ніжині, Переяславі та багатьох інших, ремісники об'єднувалися в цехи. Перебуваючи в залежності від землевласників або безпосередньо від держави, міщани сплачували натуральні та грошові подоби, а в більшості міст навіть виконували панщину. Однак протягом тривалого часу соціально-економічний і правовий статус міщан не був чітко визна-

⁴⁷ Див.: Ленін В. І. Що таке «арузі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского Богатства» проти марксистів).— Повне збір. творів, т. 1, с. 143.

⁴⁸ ЦДАДА СРСР, ф. 248, оп. 29, сир. 1850, арк. 648.

⁴⁹ Маркс К. Про звільнення селян в Росії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 651.

⁵⁰ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Там же, т. 7, с. 339.

ченим і тому не регламентувався. У деяких містах він мав свою специфіку, яка часто-густо залежала від сваволі місцевого правління або державців.

Станові права міщанства у Росії, в тому числі й на Україні, визначила й закріпила «Жалувана грамота містам» 1785 р. Згідно з положеннями цього документа встановлювалася спадковість міщанського стану. На відміну від купецтва міщани сплачували подушну подать, відбували рекрутську повинність, за вчинені злочини вони підлягали фізичним покаранням. Значно обмежувалися їх переходи на нове місце проживання.

Отже, спільною ознакою для всіх класів і станів, які існували на Лівобережній Україні за доби пізнього феодалізму, була відсутність у них замкнутості. За образним висловом В. І. Леніна, «стіна не розділяє один клас від одного»⁵¹. Це положення лежить в основі всіх «...суспільних відносин і *перехідних* ступенів від одного класу до другого, від минулого до майбутнього...»⁵².

Головним напрямом внутрішньої політики верхівки панівного класу було намагання якнайшвидше встановити сувору станову ієрархію та обмежити проникнення у вищі адміністративні органи управління представників посполитих і рядових козаків, їх поступове закріпачення. Старшина, що займала верхній щабель у соціальній структурі суспільства, консолідувалась в окремий клас-стан. Цей процес завершився наприкінці XVIII ст. з перетворенням її в дворянство. За соціальним статусом до козацької старшини тісно примикала українська шляхта. Очолюючи, як правило, управління середньої ланки адміністративного апарату, шляхта помітно впливала на формування основних напрямів політики гетьманського правління. Еволюція феодальних відносин на Лівобережжі зумовлювала процес поглиблення соціального розшарування селянства, рядового козацтва, міщанства. В ході свого розвитку класи і стани феодального суспільства, постійно змінюючись, все більше набували нових рис — капіталістичних, що рельєфніше проявилися вже в наступний історичний період.

⁵¹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді професійних спілок 7 квітня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 293.

⁵² Ленін В. І. Карл Маркс: (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму).— Там же, т. 26, с. 53.

С. Б. КАЛИНИЧЕНКО (Київ)

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ СТАХАНОВСЬКОГО РУХУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УРСР (1935—1937 рр.)

На середину 30-х років, коли наша країна вийшла на нові рубежі соціалістичного будівництва, творча ініціатива мас досягла небаченого розмаху. Вона виявилася у якісно новій формі трудового суперництва — стахановському русі. Удари відбійного молотка молодого донецького вибійника О. Г. Стаханова у серпні 1935 р. ніби стали тими іскрами, що дали поштовх всенародному рухові, який з усією повнотою підтвердив ленінське передбачення про те, що «...тільки соціалізм, знищуючи класи і, значить, поневолення мас, вперше відкриває шлях для змагання справді в масовому масштабі»¹.

В радянській історіографії проблеми, пов'язані з розвитком цієї нової форми соціалістичного змагання у промисловості, висвітлені найбільш повно. Проте зародження і розвиток стахановського руху в сільському господарстві країни вивчені ще недостатньо. Зокрема, до найбільш важливих питань теми, що потребують розкриття, належать такі, як особливості цього руху на селі, масштаби його розмаху тощо.

На початку другої п'ятирічки соціалістичні виробничі відносини в сільському господарстві перемогли повністю і остаточно. Завдяки успішному здійсненню соціалістичної індустріалізації в країні було створено міцну базу сільськогосподарського машинобудування. На повну потужність почали працювати Сталінградський, Харківський і Челябінський тракторні заводи. Радянська Україна стала одним з основних центрів виробництва техніки для села. Вона виготовлялася на таких великих підприємствах, як харківський завод «Серп і молот», запорізький «Комунар», кіровоградський «Червона зірка», херсонський ім. Г. І. Петровського та деяких інших. Широка мережа МТС створювала можливості для раціонального використання техніки, розвитку соціалістичного змагання на якісно новій основі, а значить, підняття його на вищий ступінь.

Велика увага приділялася партійними організаціями питанням зростання агротехнічного й культурного рівня колгоспного селянства.

При МТС утворювалися різні курси, на яких підвищували свою кваліфікацію механізатори, бригадири, ланкові. Велику роль у підвищенні агротехнічних знань трудівників полів відіграли й хати-лабораторії.

Зростала політична свідомість колгоспного селянства. На початку 1934 р. в республіці лише в районі діяльності 455 МТС діяли 356 тис. колгоспних активістів². Значну роботу партійні організації проводили серед жінок-колгоспниць, дедалі підносячи їх роль у виробничо-політичному житті села. Отже, у сільському господарстві на середину 30-х років склалися сприятливі умови для виникнення й розвитку стахановського руху.

Об'єктивно виникнення нової форми соціалістичного змагання на селі було підготовлене усім попереднім суспільно-економічним розвитком нашої країни. Виявилася ця форма насамперед у рухові п'яти-сотенниць. Його ініціатором стала М. С. Демченко, ланкова колгоспу

¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 179.

² Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 442.

«Комінтерн» на Київщині, яка, виступаючи в лютому 1935 р. на Другому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, взяла зобов'язання зібрати по 500 ц цукрових буряків з 1 га й закликала буряководів країни підтримати її почин.

Незабаром по всій країні розгорнулося соціалістичне змагання за небачені до того врожаї цінної технічної культури. Значного розмаху воно набуло, зокрема, на Україні. Застосовуючи нові методи праці й передову агротехніку багато учасників цього руху добилися високих урожаїв. Найвищого результату восени 1935 р. досягла ланка Г. Д. Кошової з артілі «Червоний гігант» Великополовецького району Київської області — по 631 ц коренів з гектара. Свого слова дотримала й М. С. Демченко. В складних кліматичних умовах разом із своїми подругами по ланці вона зібрала по 523,7 ц буряків з 1 га. Як зазначалося у газеті «Правда», «Марія Демченко зробила для буряківницьких колгоспів те ж саме, що зробив Стаханов для Донбасу. І метод праці Марії Демченко повинен стати таким же популярним, як стахановський»³. Серед тих, хто добився у тому ж році рекордних врожаїв цінної технічної культури, були ланкові Г. М. Швидка з колгоспу «Більшовик» Чемеровецького району, К. К. Андрощук і Х. П. Байдич з артілі ім. Ворошилова Красилівського району Вінницької області, Г. М. Концибер з колгоспу «Червона зірка» Миргородського району Харківської області, М. В. Гнатенко з колгоспу «Комінтерн» на Київщині та інші п'ятисотенниці.

Організаторами і натхненниками розвитку нової форми соціалістичного змагання були комуністи. Грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б) підбив перші підсумки стахановського руху і висунув завдання поширити досвід новаторів виробництва по всій країні, в усіх галузях народного господарства. В резолюції Пленуму, зокрема, зазначалося: «Щоб поширити стахановський рух по всій нашій країні, ...партійні і профспілкові організації повинні включитися в справу розвитку стахановського руху і спрямувати зусилля стахановців в організоване русло»⁴.

Змагання за високі врожаї буряків постійно перебувало в полі зору парторганізацій та господарських органів України. В республіканській пресі із статтями виступали відомі партійні й державні діячі С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. П. Постишев та інші. Вони зустрічалися з передовиками колгоспних ланів, цікавилися умовами їхньої роботи та побуту. Так, на Вінниччині у травні 1936 р. в Красилівському районі у кількох колгоспах побував голова РНК УСРР П. П. Любченко. Секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев відвідав ряд господарств Монастирищенського району тієї ж області. У 1936 р. за найвищі показники врожайності цукрових буряків Вінниччина була удостоєна перехідного Червоного Прапора ЦВК УСРР⁵.

Вже в наступному, 1936 р. стахановський рух на селі набув ще більшого розмаху. На початку того ж року у ході підготовки до X з'їзду ВЛКСМ і IX з'їзду ЛКСМУ в нього активно включилася молодь. Всього ж у республіці змагання за високі врожаї цінної технічної культури охопило 718 колгоспів, 2458 бригад та 46 961 ланку⁶. У ході трудового суперництва народилася ідея довести рекорд вирощування і збирання коренів до 1 тис. ц з гектара. Ініціатором цього почину стала М. Ф. Пилипенко — ланкова колгоспу «Червона Україна» Лозівського району Харківської області. З своїми подругами вона зібрала

³ Правда, 1935, 20 окт.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 5, с. 228—229.

⁵ Червоний кордон, 1936, 12 трав.; Комуніст, 1937, 6 січ.

⁶ Більшовик України, 1936, № 2, с. 6.

у тому році по 1049 ц буряків з 1 га⁷. А всього рекордний рубіж у 1936 р. змогли подолати 50 ланок⁸.

Характерною рисою стахановського руху на селі було те, що він охопив усі галузі сільськогосподарського виробництва.

Зростання врожаїв буряків вимагало, звичайно, й перебудови роботи по вивезенню їх з полів та доставці на цукрові заводи. Серед водіїв МТС набуло поширення змагання за найшвидше вивезення цінної технічної культури на приймальні пункти. Трудове суперництво транспортників сприяло поліпшенню справи технічного обслуговування машин, прискоренню доставки коренів з полів на переробні заводи. Восени 1936 р. великих успіхів досягли багато водіїв. Зокрема, у Вінницькій області відзначилися Б. Постоловський (Городецька МТС), який виконував завдання на 225%, бригада шоферів з Бабчинецької МТС⁹.

Значний вклад у розвиток стахановського руху в сільському господарстві внесли у той час механізатори — комбайнери й трактористи. Серед останніх набуло поширення змагання за раціональне, високопродуктивне використання машин. Його ініціатором стала П. Ангеліна, бригадир жіночої тракторної бригади Старобешівської МТС Донецької області. Вона, як й М. С. Демченко, виступаючи на Другому Все-союзному з'їзді колгоспників-ударників, зобов'язалася добитися не менше 1200 га виробітку на трактор ХТЗ¹⁰. Цей патріотичний почин знайшов гарячу підтримку серед трактористів республіки як жінок, так й чоловіків. Значних результатів у 1935 р. досягла, зокрема, бригада С. Завгородньої, яка довела виробіток на такому ж тракторі в середньому до 1292 га¹¹. Високих показників добилися й багато інших тракторних бригад, які брали участь у цьому трудовому суперництві.

Ще з березня 1935 р. почалося змагання між тракторними бригадами П. М. Ангеліної та Г. І. Димова з Грейгівської МТС Одеської області. Під час цього трудового суперництва механізатори-стахановці добилися відповідно 1225 і 1477 га виробітку на трактор ХТЗ¹². Високих рубежів того ж року досягли бригади І. Т. Острогляда з Білокуракинської МТС Донецької області, П. К. Непочатого з Якимівської МТС на Дніпропетровщині та інші стахановці-трактористи¹³. Зокрема, значними виробничими успіхами відзначилися у тому році механізатори, які працювали на «сталевих конях» з маркою «ЧТЗ». Ділом відповідаючи на заклик П. Ангеліної, 28 передових бригад, озброєних такою технікою, виробили понад 1 тис. га на трактор¹⁴.

У 1936 р. дальшого розвитку набуло Всесоюзне змагання бригад жінок-механізаторів. Ініціатива П. Ангеліної щодо проведення такого змагання за піднесення культурно-технічного рівня кадрів МТС і досягнення найвищих показників у їхній роботі була схвалена спеціальною постановою ЦК ВЛКСМ та Наркомату землеробства СРСР «Про Всесоюзне змагання тракторних жіночих бригад» (травень 1936 р.)¹⁵. Очолюване партійними і комсомольськими організаціями це змагання перетворилося на масовий рух трактористок за високу продуктивність праці та культуру землеробства і сприяло виявленню значних резервів, закладених у колгоспному і радгоспному виробництві на селі.

⁷ Кундиренко Е. Ф. Тысячница Мария Пилипенко. — Харків, 1939, с. 8.

⁸ Комуніст, 1937, 9 січ.

⁹ Там же, 1936, 3 жовт.

¹⁰ Люди колгоспних ланів: Паша Ангеліна. — К., 1948, с. 26.

¹¹ Рад. Україна, 1937, № 3, с. 29.

¹² Социалистическое строительство на Николаевщине. 1921—1941: Док. и материалы. — Одесса, 1984, с. 173—175.

¹³ Степовик О. С. Трактористи (нарис про І. Т. Острогляда). — К., 1938, с. 34; Битюков М. Д. За стахановські методи роботи на тракторі. — Дніпропетровськ, 1936, с. 4.

¹⁴ Стахановці колгоспних ланів УСРР. — К. — Харків, 1936, с. 49—50.

¹⁵ Комсомольская правда. 1936, 20 мая.

Цим же цілям відповідало й трудове суперництво стахановців-механізаторів, яке у 1936 р. вийшло за рамки окремих бригад і МТС, охопивши області України. Наприклад, початок соціалістичного змагання трактористів Харківщини та Одещини за високі темпи і якість польових робіт, дотримання усіх вимог агротехніки було покладено весною 1936 р. Ідея про його проведення була висунута на обласній комсомольській конференції трактористів-орденоносців Харківської області. Незабаром був підписаний договір про змагання між стахановцями обох областей. Трудовим суперництвом були охоплені й окремі МТС¹⁶.

Отже, стахановський рух серед механізаторів у 1936 р. став масовим. Це сприяло тому, що виробіток на один умовний 15-сильний трактор в республіці в середньому становив 537 га¹⁷.

З ініціативи бригадира Білокуракинської МТС Г. Т. Сухоставського у 1937 р. розгорнулося змагання механізаторів за досягнення виробітку в 2000 га і економію 30 т пального на трактор. Характерно, що цьому починові передували значні виробничі досягнення як самого знатного тракториста-стахановця, так і багатьох його колег. Наприклад, у 1936 р. бригада П. К. Непочатого, взявши зобов'язання виробити на один агрегат 1800 га, зуміла досягти показника 2000 га, зекономивши при цьому 5 т пального¹⁸.

Підтримавши ініціативу Г. Т. Сухоставського, в 1937 р. у змагання включилися тракторні бригади по всіх областях республіки. Завдяки цьому далі зростала продуктивність роботи техніки, вдосконалювалися агротехнічні прийоми обробки землі, міцніла економічна база сільськогосподарської галузі народного господарства.

За досягнення високих показників у роботі змагалися й комбайнери. Так, Г. П. Кочетков з Якимівської МТС Дніпропетровської області у 1935 р. на своєму агрегаті зібрав зернові з площі 907 га, а наступного року зобов'язався зібрати хліб на площі, не меншій, ніж 1,1 тис. га¹⁹. 30 травня 1936 р. через газету «Комуніст» він і його товариші закликали комбайнерів республіки широко розгорнути соціалістичне змагання між окремими агрегатами, МТС, господарствами, районами та областями за високопродуктивну роботу і досягнення найвищих показників на кожному механізмі. Ця ініціатива була підхоплена в усіх зерносіючих областях республіки. Добиваючись того, щоб Дніпропетровщина досягла високих рубежів у соціалістичному змаганні, передові комбайнери області, у тому числі Г. Кочетков і Ф. Вишневий, звернулися через місцеву газету «Зоря» до своїх колег з пропозицією провести з 21 липня стахановську декаду збирання врожаю технікою²⁰. У відповідь на це механізатори цієї області, ставши на трудову вахту, добилися високих показників виробітку на кожний агрегат. Серед 1700 МТС країни, що брали участь у соціалістичному змаганні у 1936 р., першість виборолла Гуляйпільська МТС Дніпропетровської області²¹.

Розгортання цього патріотичного руху відіграло значну роль у справі збільшення врожайності зернових культур. Так, у 1936 р. основною метою стахановців-хліборобів було зібрати по 20—30 ц зерна з гектара. Це було нелегкою справою. Однак, долаючи всі труднощі, трудівники полів республіки завдяки самовідданій праці добивалися високих врожаїв зернових. Так, бригади М. Грабченкова, П. Ігнатова та Ф. Селезньова з колгоспу ім. Г. І. Котовського Чернівецького райо-

¹⁶ Соціалістична Харківщина, 1936, 29 берез.

¹⁷ Рад. Україна, 1937, № 3, с. 29.

¹⁸ Комуніст, 1936, 26 жовт.; Битюков М. Д. Назв. праця, с. 4.

¹⁹ Правда, 1935, 14 дек.; Кочетков Г. П. Як я зібрав комбайном «Сталінець» 907 га.—К.—Харків, 1936, с. 41.

²⁰ Зоря (Дніпропетровськ), 1936, 20 лип.

²¹ Історія Української РСР, т. 6, с. 336.

ну Вінницької області зібрали по 45 ц чистосортної пшениці з 50 га²². Ще вищих показників досягли стахановці з бригади А. Брауна з колгоспу «Прогрес» Червоноармійського району Дніпропетровської області, які зібрали з гектара по 52,5 ц зерна. На наступний рік вони запланували довести цей показник до 60 ц²³. Всього у 1936 р. 576 господарств у республіці зібрали урожай зернових культур від 20 до 30 ц. На всю країну прославилися ланкові-хлібороби М. О. Озерний з колгоспу «Червоний партизан» Верхньодніпровського району на Дніпропетровщині та Г. Ф. Бідненко з артіль ім. Леніна Бориспільського району на Київщині²⁴.

Широко розгорнувся стахановський рух у тваринництві, зокрема, серед доярок. Вони включилися у змагання за високі надої молока. Його ініціаторами виступили К. Д. Акользіна з колгоспу «Узос» Азово-Чорноморського краю і Є. К. Буличова з радгоспу «Боровково» Московської області, які надоїли відповідно по 5139 і 4300 кг молока на одну корову²⁵.

Тваринники республіки активно включилися у трудове суперництво за досягнення високих показників у виробництві молока. В числі ініціаторів цього руху був колектив доярок з колгоспу ім. В. І. Леніна Синельниківського району Дніпропетровської області. Багато з них у 1936 р. надоїли по більш як 3,5 тис. л молока від кожної корови. А передова доярка цього ж господарства Г. Марченко у 1937 р. досягла високого показника — 4833 л²⁶.

У ході змагання в 1936 р. багато доярок добилися надоїв по 4—5 тис. л на одну корову. Серед них слід назвати доярку з колгоспу «Новий світ» Лебединського району Харківської області комсомолку М. Чапчикову, яка надоїла від кожної з своїх тварин в середньому по 4766 л молока. Виступаючи на обласному зльоті передових доярок Харківщини, вона зазначила: «Бути одній передовиком на фермі замало. Треба вчити решту доярок, передати їм свій досвід роботи, навчити їх, як треба працювати по-стахановському. Цьому я багато приділила уваги. Тепер у мене є 7 учнів, які працюють за моїм методом, дають рекордні удої»²⁷. Понад 5 тис. л молока від кожної корови надоїла Л. Гуменюк — доярка з племярадгоспу № 149 на Одещині та інші²⁸. Успіхи стахановців сприяли значному зростанню виробництва молока по всій республіці. Так, у 1936 р. середній надій на одну корову становив вже 1371 л²⁹. У 1937 р. стахановці колгоспних ферм досягли ще кращих результатів.

В колгоспах республіки широко розгорнулася у той час боротьба за збереження і вирощування молодняка. Передові тваринники добилися у цій важливій справі справді стахановських рекордів. Так, телятниця з колгоспу «Заповіт Ілліча» Новоодеського району на Одещині М. В. Кобилян виростила у 1935 р. 86 телят. Кращою свинаркою у Київській області була визнана М. А. Марчук, яка добилася високого показника приплоду — 1700 кг³⁰.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили трудові досягнення передовиків сільськогосподарського виробництва, нагородивши багатьох з них орденами Леніна.

²² Більшовицька правда (Вінниця), 1936, 8 серп.

²³ Зоря (Дніпропетровськ), 1936, 30 серп.

²⁴ Історія Української РСР, т. 6, с. 335—336.

²⁵ Правда, 1935, 19 дек.

²⁶ Зоря (Дніпропетровськ), 1937, 10 січ.; Колгоспниця України, 1936, № 1, с. 17—18.

²⁷ Партробота в колгоспі (Харків), 1935, № 10—11, с. 17; Соціалістичне тваринництво, 1936, № 2, с. 11.

²⁸ Комуніст, 1936, 8, 18 лют.

²⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 7857, оп. 1, спр. 643, арк. 49.

³⁰ Прибузька комуна (Нова Одеса), 1936, 27 лют.; Пролетарська правда (Київ), 1937, 17 січ.

Починаючи з 1936 р. значного поширення набув рух новаторів за вирощування високих урожаїв картоплі, кукурудзи, льону, коноплі та інших технічних культур. Так, великих успіхів у вирощуванні та збиранні крохмалистої добилися трудівники полів Чернігівської області. У 1936 р. колгоспники артілі ім. Жовтневої революції цієї області закликали картоплярів Ямпільського району зібрати по 525 ц картоплі з 1 га. У відповідь на цей заклик у трудове суперництво по вирощуванню високих врожаїв картоплі лише в згаданому районі включилися 435 ланок³¹.

Тоді ж розгорнувся стахановський рух коноплярів і льонарів. Особливо поширився він у господарствах північних і центральних районів України. Значних результатів добилася ланка П. Погорілої з колгоспу «Зоря комунізму» Лубенського району Харківської області. В 1936 р. вона збрала й здала державі 24 ц коноплі з 1 га. Ще вищі досягнення виявилися у ланки Л. Тимошенко (Глухівський район Чернігівської області), яка виростила по 35 ц з гектара цієї культури³². У 1936 р. розгорнулося змагання між коноплярками Чернігівської та Курської областей. Воно сприяло дальшому розгортанню стахановського руху в обох областях³³.

Велике значення для мобілізації працівників сільського господарства на виконання завдань другої п'ятирічки та дальшого розвитку соціалістичного змагання на селі мав січневий (1937 р.) Пленум ЦК КП(б)У. На ньому, зокрема, підкреслювалося, що розмах стахановського руху в колгоспах і радгоспах — «...це найцінніше наше досягнення, яке є запорукою дальших успіхів»³⁴. На Пленумі були підбиті перші підсумки розвитку нової форми соціалістичного змагання в сільському господарстві республіки і зазначено, що вона сприяла організаційно-господарському зміцненню колгоспів, досягненню ними значних виробничих показників. У 1936 р. в порівнянні з попереднім роком валовий збір зерна в республіці зріс на 25,3%, цукрових буряків — на 11%, бавовни — на 70%, льоноволокна — на 15,5%³⁵. Одержало дальший розвиток тваринництво, зокрема, збільшилася кількість великої рогатої худоби. Дальшому розвитку стахановського руху на селі сприяло те, що партія та Радянський уряд постійно приділяли увагу зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства.

З новою силою розгорнувся стахановський рух в сільському господарстві республіки на честь 20-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР. Його ініціатором виступили передові колгоспниці Дніпропетровської області, які 15 квітня 1937 р. звернулися до всіх трудівників села зустріти знаменну подію — 20-річчя Великого Жовтня новими досягненнями в праці³⁶.

Всього на Україні у соціалістичному змаганні на честь знаменного ювілею взяли участь 19,9 тис. колективних господарств (70% всіх колгоспів республіки), 146 МТС, 430 радгоспів, 42,2 тис. бригад. Загальне число передовиків сільського господарства досягло 210 тис. чол.³⁷.

Під час підбиття підсумків соцзмагання на честь 20-річчя Великого Жовтня було викрито й ряд недоліків в організації стахановського руху на селі. Зокрема, відзначалося, що часто увага керівних органів

³¹ Комуніст, 1936, 5 черв.

³² Мороз Я. П., Рєва Н. В. 3 года борьбы за высокий урожай конопли.— М., 1940, с. 6, 21; Комуніст, 1936, 23 жовт.

³³ Більшовик (Чернігів), 1936, 14 квіт.

³⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 869.

³⁵ Там же, с. 854.

³⁶ Зоря (Дніпропетровськ), 1937, 15 квіт.

³⁷ Вісті, 1937, 27 груд.

концентрувалася на тих, хто вирощував нові рекордні врожаї, а про інших, у тому числі про трудівниць-п'ятисотенниць, забували. В деяких місцевостях мали місце факти прямого ігнорування стахановського руху. Недостатньо уваги було приділено розгортанню соціалістичного змагання в галузі тваринництва³⁸.

Незважаючи на окремі недоліки, сільське господарство республіки, завдяки стахановському рухові, досягло нових рубежів. У 1937 р. було одержано 227,7 млн. ц зерна, підвищилися врожайність і валовий збір технічних та овочево-баштанних культур; більш як у 2 рази зріс валовий прибуток на одного працездатного колгоспника тощо³⁹.

Завдяки керівній і спрямовуючій діяльності Комуністичної партії трудове суперництво на селі розвивалося по шляху перетворення руху окремих передовиків на масове соціалістичне змагання трудівників сільського господарства. При цьому постійно вивчався і поширювався передовий досвід новаторів серед найширших мас виробників. Важливу роль у цій справі відігравали наради п'ятисотенниць, стахановців-механізаторів, передових тваринників, майстрів високих врожаїв зернових і технічних культур, зустрічі з ними керівних партійних та державних діячів⁴⁰.

Стахановці полів і ферм не тільки демонстрували зразки високопродуктивної праці, а й брали активну участь в суспільно-політичному житті республіки, країни. Багатьох з них було обрано в сільські, районні, обласні Ради. Кращі з кращих обиралися у Верховні Ради Союзу РСР та Української РСР, зокрема, — М. С. Демченко і П. М. Ангеліна.

Таким чином, у 1935—1937 рр. стахановський рух розгорнувся у сільському господарстві так само широко, як і в промисловості. Велика перетворююча сила соціалістичної індустрії полягала не тільки в тому, що вона озброїла село потужною технікою, а й в тому, що робітничий клас очолив стахановський рух, повів за собою трудівників села, подаючи їм всебічну допомогу і підтримку. Нова форма соціалістичного змагання, що передбачала масову боротьбу за високу культуру землеробства, за найвищу організованість та продуктивність праці у сільськогосподарському виробництві, викликала у трудівників полів і ферм небачене раніше політичне і трудове піднесення. Результати, досягнуті під час розгортання стахановського руху на селі, переконливо довели, які невичерпні можливості закладені в колгоспній системі для виявлення творчої ініціативи трудівників, для розвитку масовості змагання. Надзвичайно важливим було й те, що цей рух сприяв зміцненню колективістської психології селянства, втіленню нової дисципліни праці, формуванню соціалістичного способу життя на селі.

³⁸ Комуніст, 1937, 28 груд.

³⁹ История Украинской ССР. — Киев, 1984, т. 7, с. 417.

⁴⁰ Див. про це докладніше: Комуніст, 1935, 11 листоп., 2, 28 груд.; 1936, 17 лют., 15 берез.

В. І. МАРОЧКО (Київ)

ПРО СТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗАСАД НОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ У КОЛГОСПНОМУ СЕЛІ УРСР (1929—1937 рр.)

Утвердження в нашій країні нового, соціалістичного способу життя є результатом глибоких соціально-економічних, політичних та духовних перетворень, здійснених радянським народом під керівництвом Кому-

ністичної партії. Вивчення основних етапів його становлення й розвитку є актуальним завданням радянських суспільствознавців, у тому числі істориків. Це, насамперед, зумовлюється тим, що їх розробки мають сприяти науковому визначенню шляхів і методів дальшого вдосконалення нового способу життя в умовах розвинутого соціалізму.

Важливим методологічним принципом дослідження даної проблеми є вчення основоположників наукового комунізму про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. «...Спосіб виробництва, — відзначали у своїй праці «Німецька ідеологія» К. Маркс і Ф. Енгельс, — треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний спосіб життя. Яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі. Те, що вони собою являють, збігається, таким чином, з їх виробництвом — збігається як з тим, що вони виробляють, так і з тим, як вони виробляють. Отже, що являють собою індивіди, — це залежить від матеріальних умов їх виробництва»¹. Таким чином, саме спосіб матеріального виробництва визначає основні соціальні та економічні характеристики формування нового способу життя.

Протягом останнього десятиріччя радянські суспільствознавці багато зробили для з'ясування різних питань, що стосуються соціалістичного способу життя. Особливо вагомий вклад у цю справу внесли філософи та економісти. Історичний же аспект проблеми, як свідчить огляд літератури, поки що вивчений недостатньо². Це, зокрема, стосується й колгоспного села періоду перших радянських п'ятирічок.

Обґрунтування необхідності історичного підходу до вивчення процесу становлення й розвитку соціалістичного способу життя на селі міститься в ряді статей³, у дослідженнях історико-партійного характеру⁴. Це питання було неодноразово предметом обговорення на симпозиумах та наукових конференціях⁵. Формуванню елементів соціалістичного способу життя у доколгоспному селі України присвячена кандидатська дисертація⁶.

Дослідники радянського способу життя дотримуються спільної думки про те, що соціально-економічні основи його формування й розвитку становлять суспільна власність на засоби виробництва у державній (загальнонародній) та колгоспно-кооперативній формах, соціалістична організація праці, утвердження нової соціально-класової структури радянського суспільства⁷⁻⁸. Саме соціалізм на противагу капіталізмові за-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 19.

² Касьяненко В. И. Советский образ жизни: проблемы исследования. — М., 1982. — 215 с.; Касьяненко В. И. Историография социалистического образа жизни в СССР. — Вопр. истории. — 1980, № 1, с. 24—32.

³ Кульчицький С. В. Формування елементів соціалістичного способу життя в радянському доколгоспному селі. — УІЖ, 1978, № 3, с. 40—51; Кульчицький С. В. Закономірності формування соціалістичного способу життя у перехідний від капіталізму до соціалізму період. — УІЖ, 1980, № 11, с. 26—36; Поляков Ю. О., Писаренко Е. С. Исторические аспекты изучения советского образа жизни (к постановке вопроса). — Вопр. истории. — 1978, № 6, с. 3—14.

⁴ Касьяненко В. И. Роль КПСС в формировании социалистического образа жизни. — М., 1979. — 277 с.; Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. — К., 1983, с. 308—317.

⁵ Социально-политический и культурный облик деревни в его историческом развитии: XVIII сессия симпозиума по изучению проблем аграрной истории: Тезисы докладов и сообщений. — М., 1980. — 102 с.; Социальная структура советского общества и социалистический образ жизни: Сб. статей. — М., 1978, ч. 1, с. 28—39.

⁶ Лях С. Р. Формирование элементов социалистического образа жизни в доколхозной деревне Украины (1921—1929 гг.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1980, с. 23.

⁷⁻⁸ Капустин Е. И. Социалистический образ жизни. Экономический аспект. — М., 1976, с. 42; Бутенко А. П. Социалистический образ жизни: проблемы и суждения. — М., 1978. — 364 с.; Томчук П. В. Труд как главная сфера социалистического образа жизни. — Львов, 1981, с. 8 та ін.

безпечує можливості для становлення єдиного для всіх людей способу життя.

Головною умовою створення соціально-економічних основ формування нового способу життя на селі була колективізація сільського господарства. Її здійснення передбачало утвердження там соціалістичних виробничих відносин на ґрунті спільної власності на засоби виробництва.

Провідна роль у цьому процесі належала робітничому класові. Його союз з колгоспним селянством являв собою суспільно-політичну силу, завдяки якій на селі утверджувалися соціально-економічні та морально-політичні основи нового, соціалістичного способу життя. Роль пролетаріату в такій країні, як наша, наголошував В. І. Ленін, «...полягає в керівництві переходом ...дрібних господарів до усупільненої, колективної, общинної праці»⁹.

Величезна заслуга робітничого класу полягала у створенні матеріально-технічної бази сільського господарства, революціонізуюче значення якої в соціальному розвитку села неодноразово підкреслював В. І. Ленін. Переробити в корені і з величезною швидкістю психологію дрібного землероба, зазначав він, «...може тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі»¹⁰. У сільське господарство республіки за період з 1928 по 1933 р. було направлено 39 667 тракторів, 7974 автомашин, 11 299 комбайнів¹¹. В результаті у колгоспному виробництві відбулися помітні зрушення. Якщо в 1929 р. в колективних господарствах УСРР робоча худоба становила 94,7% всіх енергоресурсів і лише 5,3% припадало на механічну тягу, то на кінець першої п'ятирічки, відповідно, — 55% та 45%¹². Все це значно посилювало матеріально-технічну базу сільського господарства, сприяло піднесенню продуктивних сил та вдосконаленню виробничих відносин у колгоспному виробництві.

Важливу роль у створенні соціально-економічних основ формування нового способу життя в селі відігравала господарська та фінансово-економічна допомога Радянської держави. Так, для подання грошової підтримки селянам при вступі їх до колгоспів було створено фонд кооперування бідноти і наймитів¹³. У 1929 р. державні фінансові установи виділили для нього більш як 2 млн. крб.¹⁴ Використання лише 1,1 млн. крб. дало змогу кооперувати понад 356 тис. бідняцьких господарств¹⁵. Вже на березень 1930 р. в УСРР до колгоспів було залучено понад 158 тис. наймитів¹⁶.

В роки першої п'ятирічки держава насамперед сприяла колективізації дрібнотоварного селянського виробництва, забезпеченню умов для зміцнення у сільському господарстві соціалістичних виробничих відносин.

Її фінансово-економічна допомога колгоспам здійснювалася шляхом виділення пільгових кредитів та забезпечення їх засобами виробництва. В 1929—1930 рр. органи сільськогосподарського кредиту надали на виробничі потреби соціалістичного сектора сільського господарства рес-

⁹ Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня: Х з'їзд РКП(б) 8—16 берез. 1921 р.— Повне зібр. творів, т. 43, с. 23—24.

¹⁰ Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня: Х з'їзд РКП(б) 8—16 берез. 1921 р.— Там же, с. 53.

¹¹ XII з'їзд КП(б)У: Стеногр. звіт.— Харків, 1934, с. 176.

¹² Сільське господарство УСРР.— К., 1958, с. 206.

¹³ Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского государства. 1927—1935.—М., 1957, с. 204.

¹⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 2841, оп. 1, спр. 256, арк. 185.

¹⁵ Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 855, ч. II, арк. 26.

¹⁶ Там же, ф. 2841, оп. 1, спр. 256, арк. 149.

публіки 103 млн. крб.¹⁷ Колгоспам для посіву в 1929 р. держава виділила 10,4 млн. пудів зерна¹⁸.

Всебічна допомога держави сприяла докорінним змінам у колгоспному русі. Поворот широких бідняцько-середняцьких мас села до колгоспів в основних зернових районах країни відбувся ще в першій половині 1929 р., а в більшості інших районів — на початку 30-х років¹⁹. «Колгоспний рух, — констатував листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б), — перетворився в найширший рух бідняцьких і середняцьких мас і став на шлях швидкого розвитку великих колгоспів і суцільної колективізації цілих районів та округів, що з винятковою силою розкриває закладені в радянському ладі можливості соціалістичного будівництва...»²⁰. Вступ бідняцько-середняцьких мас до колгоспів свідчив про глибокі зміни у ставленні багатомільйонного селянства до соціалістичних перетворень на селі, про посилення ролі і значення в їх житті колективного виробництва.

Велика роль у створенні та зміцненні соціально-економічних основ радянського способу життя в колгоспному селі належала сільським партійним організаціям, Радам селянських депутатів, комнезамам, профспілкам і комсомолу. В авангарді соціалістичних перетворень на селі йшли комуністи. Вони очолювали найважливіші ділянки колгоспного виробництва. В ході колективізації в сільських партійних організаціях відбувалися кількісні та якісні зміни. Якщо на початку 1929 р. в колгоспах працювало 15% сільських комуністів, то вже у квітні 1930 р. — понад 85%²¹. Того ж року колгоспники у складі сільських партійних організацій становили 97,2%²². 11 лютого 1931 р. Центральний Комітет партії затвердив «Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах», у якому визначалися напрями перебудови роботи партійних організацій села за виробничим принципом та їх нова організаційна структура. Основним завданням колгоспного партосередку, згідно з цим документом, було «...зміцнення і дальший розвиток колгоспів шляхом кращої організації виробництва, застосування більш досконалої с.-г. техніки..., організація правильного розподілу доходів у колгоспах на основі стимулювання високої продуктивності праці, збільшення усупільнених фондів і підвищення матеріального та культурно-побутового рівня колгоспників»²³. Проведена перебудова роботи партійних організацій села значно посилила їх роль у зміцненні соціально-економічних основ формування радянського способу життя колгоспного селянства. Головною сферою їх діяльності стало колгоспне виробництво. Якщо на 1 січня 1930 р. в селах України налічувалося 2910 осередків, переважно територіальних, де було 40 тис. комуністів, то на 1 січня 1932 р. 7017 сільських партосередків об'єднували у своєму складі 111,9 тис. чол. До числа цих партосередків входило 5965 виробничих (90 тис. комуністів)²⁴.

У проведенні соціалістичних перетворень на селі партійні організації спиралися на громадські організації, насамперед на комітети незможних селян (КНС), які в 1930 р. охоплювали 60% бідняцько-середняцьких господарств та 20,8% усіх наймитів²⁵. За своїм соціальним скла-

¹⁷ Сдвиги в сільському господарстві СРСР между XV и XVI партийными съездами: Стат. сведения по селскому хозяйству СССР за 1927—30 гг. — М., 1931, с. 86.

¹⁸ Історія колективізації сільського господарства УРСР. — К., 1965, т. 2, с. 81.

¹⁹ Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. — М., 1983, с. 154.

²⁰ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980, т. 4, с. 342.

²¹ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 401.

²² Більшовик України, 1931, № 7, с. 14.

²³ Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления..., с. 363.

²⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 412.

²⁵ Комуніст, 1930, 28 листоп.

дом КНС були переважно бідняцькими організаціями. Наймитсько-бідняцький прошарок у них становив 85—90% їх членів²⁶. Це свідчило про те, що основною соціальною опорою партії в соціалістичній перебудові села були незаможники. Члени КНС своїм особистим прикладом заохочували селян до колективізації. У 1931 р., наприклад, їх господарства становили у складі колгоспів 77,3%²⁷. У багатогранній діяльності КНС діставало свій вияв велике піднесення соціальної активності селянства. Лише за даними 186 комітетів незаможних селян ними в 1929—1931 рр. було створено 421 колгосп, кооперовано 35 тис. селянських господарств, організовано 19 тис. груп сприяння колективізації²⁸. У тісному зв'язку з КНС діяли профспілки та інші громадські організації, зокрема наймитсько-незаможницькі групи в колгоспах. У 1932 р. у складі останніх налічувалося більш як 1,3 млн. чол.²⁹.

Надійним помічником партії у створенні соціально-економічних основ формування радянського способу життя на селі був сільський комсомол. Партія спрямовувала діяльність його осередків на активну участь у здійсненні колективізації сільського господарства, створенні та організаціїно-господарському зміцненні колгоспів. «Комсомольські організації повинні рішуче повернутись лицем до виробничих завдань колгоспів, — зазначалося в рішеннях грудневого (1930 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, — розширити сітку осередків, щоб охопити всі колгоспи, залучивши всю найкращу колгоспну молодь до лав ЛКСМУ, забезпечити підвищення ідейно-політичного рівня сільських комсомольців та активізацію мас молоді села навколо проведення генеральної лінії партії»³⁰. В 1930 р. сільський комсомол налічував у своїх лавах 307 тис. чол., з них 87,9% становила наймитсько-бідняцька, а решта — середняцька молодь³¹.

З самого початку масового колгоспного руху комсомольці активно включилися в нього, повели боротьбу за створення на селі нових суспільних відносин. Комсомольці закликали молодь села вступати до колективних господарств, показували приклад у цьому. В 1929 р. 97% комсомольців Миколаївського округу, наприклад, вступили до колгоспів³². На зборах комсомольського осередку і молоді с. Смілого Смілинського району Сумського округу в 1930 р. було прийнято рішення про створення чотирьох колективних господарств³³. Важливою формою роботи сільського комсомолу у справі зміцнення громадського господарства колгоспів було створення дружин і загонів для охорони врожаю та соціалістичної власності. У жовтні 1933 р. їх у колгоспах України діяло понад 6 тис.³⁴ Вони докладали багато зусиль, щоб зберегти колгоспне майно від пожеж та підступних дій куркульства.

Участь комсомольців і молоді у створенні економічних основ формування нового способу життя на селі виявлялася і в тому, що колгоспне виробництво стало основною сферою їх виробничо-трудової діяльності. За даними 516 МТС серед загальної кількості зайнятого в колгоспному виробництві працездатного населення молоді у 1934 р. становила 64,2%³⁵. Комсомольці й молодь села виявили велике прагнення

²⁶ Комітети незаможних селян України. 1920—1933.— К., 1967. с. 571.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1119, арк. 29.

²⁸ Там же.

²⁹ Комітети незаможних селян України..., с. 574.

³⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 714.

³¹ ЛКСМУ в цифрах.— К., 1936, с. 30.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 477, арк. 20.

³³ З історії комсомольських організацій Сумщини: 36. документів та матеріалів. 1919—1937.— Суми, 1958, с. 243.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 911, арк. 29.

³⁵ Там же, оп. 1, спр. 1126, арк. 32.

до опанування сільськогосподарських професій, особливо пов'язаних з технікою. За даними 380 районів республіки, молоді трактористи серед колгоспних кадрів становили 63,2%, бригадири колгоспних бригад — 28, агрономи — 5,3, а голови колгоспів — 3,5%³⁶. Комсомольці виступали ініціаторами трудових починів, показували зразки самовідданої праці, багато робили для розгортання соціалістичного змагання в колгоспах. Так, на початку 1936 р. більш як 6 тис. комсомольців зобов'язалися виростити 500 центнерів цукрових буряків з кожного гектара³⁷, а за звання майстра високих урожаїв боролися понад 117 тис. комсомольців³⁸.

Органами влади на селі були Ради селянських депутатів. У постанові ЦВК і РНК від 25 січня 1930 р. зазначалося, що вони мають мобілізувати активність широких наймитсько-бідняцьких та середняцьких мас для перебудови всього життя села на соціалістичній основі³⁹. В результаті чергових виборів до Рад у 1935 р. значно поліпшився їх соціальний склад. Частка колгоспників серед депутатів сільрад зросла з 9,7% у 1929 р. до 77,4%⁴⁰. Поряд з проведенням великої організаційно-масової і політичної роботи серед селянства, сільські Ради приділяли значну увагу соціально-культурному розвитку села. Досить сказати, що в середньому по селах республіки видатки на ці потреби становили 77,6% їх бюджетів⁴¹.

Глибина соціально-економічних перетворень на селі зумовлювалася тим, що в основі колгоспного руху, як зазначалося в постанові ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р., лежала «...колективізація засобів виробництва бідняцьких і середняцьких господарств»⁴². Це сприяло швидкому утвердженню на селі великого соціалістичного виробництва, яке справляло визначальний вплив на формування тут нового способу життя. У 1930 р. в УСРР було колективізовано вже 38,3% селянських господарств⁴³. «Соціалістичні відносини в СРСР, — зазначалося в рішенні XVI з'їзду ВКП(б), — що спиралося досі майже виключно на соціалістичну промисловість, віднині починають спиратися також і на швидко зростаючий соціалістичний сектор (велике виробництво у вигляді колгоспів і радгоспів) у сільському господарстві»^{44–45}. Важливе значення для створення і зміцнення соціально-економічних основ формування нового способу життя на селі мав той факт, що на кінець 1930 р. провідне місце серед наявних у той час організаційних форм колгоспів зайняла сільськогосподарська артіль. Відмінності у співвідношенні різних форм колективних господарств (див. таблицю) були зумовлені насамперед рядом соціально-економічних факторів. Справа в тому, що кумуни, артілі, товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи) різнилися між собою рівнем усупільнення основних засобів виробництва. Заможніші верстви села віддавали перевагу найпростішим формам виробничого кооперування, якими були ТСОЗи, де усупільненню підлягали не всі засоби виробництва. Напередодні колективізації та в перші її роки вони стали найбільш масовою формою виробничого кооперування селянських господарств. Кумуни за своїм соціальним складом були переважно наймитсько-бідняцькими. Головним джерелом доходів тут виступало колективне господарство, тимчасом як у ТСОЗах індивідуальне гос-

³⁶ Молода гвардія, 1936, 2 квіт.

³⁷ Комуніст, 1936, 10 січ.

³⁸ Молодий більшовик, 1936, 10 квіт.

³⁹ Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления..., с. 261.

⁴⁰ Більшовик України, 1929, № 14, с. 59; Вісті ЦВКУ, 1935, 11 січ.

⁴¹ УСРР в цифрах.—К., 1936, с. 468 (підррахунки автора).

⁴² КІПС в резолюціях..., т. 4, с. 366.

⁴³ Колгоспи УСРР в 1938 році.—Київ—Харків, 1940, с. 131.

^{44–45} КІПС в резолюціях..., т. 4, с. 430.

подарство забезпечувало селян засобами існування в середньому на 47,9%⁴⁶.

Найбільше відповідала вимогам соціалістичної перебудови села сільськогосподарська артіль. Основу матеріального добробуту колгоспників у ній становила суспільна власність на засоби виробництва.

Динаміка організаційних форм колективних господарств на 1 липня відповідного року (в процентах до загальної кількості колгоспів)*.

Форма колгоспу	1929 р.	1930 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.
Комуна	2,9	4,3	3,7	3,1	2,9
Артіль	22,6	53,2	89,1	96,3	97,1
ТСОЗ	74,5	42,5	7,2	0,6	0,0

* Сельское хозяйство СССР: Ежегодник. 1935 г.— М., 1936, с. 637.

За даними суцільного перепису колгоспів 1929 р., головним джерелом доходів в артілі було громадське господарство, на яке припадало 69,2% їх загальної кількості. Доходи ж від підсобного господарства та інші становили 30,8%⁴⁷. Відповідно до положень «Примірного статуту сільськогосподарської артілі», затвердженого ЦВК і РНК СРСР 1 березня 1930 р., усупільненню в ній підлягали «...вся робоча худоба, сільськогосподарський реманент, вся товарно-продуктивна худоба, всі посівні запаси, кормові засоби в розмірах, необхідних для утримання усупільненої худоби, господарські будівлі, необхідні для ведення артільного господарства, та всі підприємства по переробці»⁴⁸. Артіль виступала, по суті, соціалістичним виробничим колективом на селі. В ній створювалися виробничі та суспільні фонди, на основі яких зростало громадське господарство, забезпечувалися умови для соціального розвитку села. Сільськогосподарське виробництво в колгоспах розвивалося по шляху соціалістичного розширеного відтворення. У 1930—1931 рр. в них в основному визначилися важливі принципи утворення, відновлення та збільшення суспільних фондів споживання й нагромадження⁴⁹. Вартість валової продукції колгоспів республіки становила в 1930 р. 1,7 млрд. крб. У фонд розподілу між колгоспниками було відрховано 58,7%, а на культурно-побутові заходи — 2,2% цієї суми⁵⁰. В середньому на сім'ю розмір валової продукції становив у колгоспі 1156 крб., тимчасом як в індивідуальному господарстві — 659,3 крб., а валового прибутку, відповідно, — 621 крб. і 378,7 крб.⁵¹ Переваги колективного господарювання перед індивідуальним були очевидними. На кінець першої п'ятирічки в УСРР значно зросла питома вага соціалістичного сектора у виробництві сільськогосподарської продукції. Йому належало 82,5% посівних площ, 88% виробництва валової продукції, 91,7% товарної продукції зернових⁵². Все це було переконливим свідченням того, що суспільна власність на засоби виробництва перетворилася в основу соціально-економічних відносин у колгоспному селі.

В міру здійснення колективізації відбувалися значні зрушення в соціально-класовій структурі села УСРР. Якщо в 1929 р. у колгоспах налічувалося 1,3 млн. чол., то вже в 1930 р. — близько 9 млн. чол., або 34%

⁴⁶ Матеріали суцільного перепису колгоспів 1929 року.— Харків, 1932, с. 40.

⁴⁷ Там же, с. 41.

⁴⁸ Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления... с. 283.

⁴⁹ Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток.— К., 1957, с. 144.

⁵⁰ Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства, 1931. № 2, с. 14.

⁵¹ Два роки п'ятирічки УСРР.— Харків, 1931, с. 79.

⁵² XII з'їзд КП(б)У: Стеногр. звіт, с. 176.

сільського населення⁵³. «Віднині, — підкреслювалося в матеріалах XVI з'їзду ВКП(б), — у найважливіших зернових районах СРСР село поділяється на дві основні частини: на колгоспників, які є справжньою і міцною опорою Радянської влади, і на не колгоспників з бідноти і середняків...»⁵⁴.

Важливим соціальним завоюванням, досягнутим в результаті соціалістичного перетворення сільськогосподарського виробництва, було те, що на селі назавжди зникли експлуатація людини людиною та основи, що її породжували. У 1930 р. в районах суцільної колективізації наймана праця майже не використовувалася, а загалом, як соціальне явище, вона перестала існувати на кінець першої п'ятирічки⁵⁵. Вступ у колгоспи докорінно змінив соціальне становище наймитів. Разом з бідняцько-середняцькою масою вони стали соціальною основою формування класу колгоспного селянства.

Дійовим чинником зміцнення соціально-економічних основ нового способу життя в колгоспному селі була колективна праця. Організована на базі колгоспно-кооперативної форми соціалістичної власності, вона переконливо свідчила про трудовий характер радянського способу життя. З організацією колгоспів там розпочалося створення виробничих бригад. Однак спочатку в цій справі було допущено ряд недоліків. Бригади комплектувалися не за виробничим принципом (згідно з наявністю посівних площ, засобів виробництва та робочої сили), а за територіальним⁵⁶. Вони організовувалися переважно лише на час проведення основних сільськогосподарських робіт, а по їх закінченню розформовувалися. Так, у 55 обстежених у 1930 р. колгоспах налічувалося 35 постійних та 455 сезонних бригад⁵⁷. Перехід до комплектування виробничих бригад, що мали постійну кількість працівників, певні знаряддя праці, планові завдання та закріплені за ними сільськогосподарські угіддя, розпочався після виходу в світ постанови ЦК ВКП(б) від 4 лютого 1932 р. «Про чергові заходи по організаційно-господарському зміцненню колгоспів»⁵⁸. У цих бригадах найповнішою мірою виявлявся колективістський характер матеріальних основ нового способу життя в колгоспному селі, найефективніше відбувався процес подолання приватно-власницької психології колишніх селян-одноосібників та формування у них соціалістичної свідомості, утверджувалися найважливіші риси класу колгоспного селянства. Про зростання його соціальної зрілості свідчила, зокрема, поява нового ставлення до праці у громадському господарстві. На кінець реконструктивного періоду колгоспне селянство віддавало праці в ньому в середньому 79,2% свого робочого часу⁵⁹.

Важливим показником свідомого, творчого ставлення колгоспників до праці, їх високої соціальної та трудової активності було розгортання в колективних господарствах соціалістичного змагання. Сам факт його виникнення в колгоспах свідчив про глибокі зміни в характері сільськогосподарського виробництва, величезні переваги соціалістичної організації праці. В 1929 р. соцзмаганням було охоплено 75% колгоспів рес-

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 258, арк. 3; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України.— Харків, 1930, вип. 2, с. 2; Сдвиги в сільському господарстві між XV і XVI партійними з'їздами..., с. 49 (Підрахунки автора).

⁵⁴ КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 430.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 256, арк. 76; Шумилов И. Я. Октябрьская революция и исторические судьбы батрачества.— М., 1967, с. 214.

⁵⁶ Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос.— М., 1974, т. 2, с. 347.

⁵⁷ Соціальний склад, організація праці і наслідки господарювання колгоспів 1930 року.— Харків, 1931, с. 64—65.

⁵⁸ Історія колективізації сільського господарства.— К., 1965, т. 2, с. 591.

⁵⁹ Проблемы истории советского крестьянства: Сб. статей.— М., 1981, с. 125.

публіки⁶⁰. Навесні 1931 р. у 57,5% колективних господарств УСРР налічувалося в середньому по 20 ударників на господарство⁶¹. На кінець першої п'ятирічки питома вага останніх у загальній кількості працездатного населення сіл становила 10,3%, а в 1933 р. їх у сільському господарстві республіки працювало 400 тис.⁶²

Найвищою формою соціалістичного змагання в роки другої п'ятирічки був рух новаторів, що охопив і сільськогосподарське виробництво. Тут його ініціатором виступила ланкова колгоспу «Комінтерн» із с. Старосілля Київської області М. С. Демченко, яка досягла рекордного на той час врожаю цукрових буряків — понад 500 ц з га. Цей почин підхопили і розвинули маси трудівниць колгоспних ланів. Лише на Київщині в 1936 р. у районах бурякосіяння приклад М. С. Демченко наслідували 46 тис. ланок⁶³. Рух новаторів охопив усі ділянки сільськогосподарського виробництва. В 1937 р. у змаганні за гідну зустріч 20-х роковин Великого Жовтня брали участь близько 20 тис. колгоспів та понад 42 тис. їх бригад⁶⁴.

Важливе значення для зміцнення соціально-економічних основ нового способу життя у селі в роки другої п'ятирічки мали розроблені Радянською державою заходи, спрямовані на політичне та господарське зміцнення колгоспів. Велику роль у цій справі відіграли машинно-тракторні станції та радгоспи. Як наголошувалося в матеріалах об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.), вони були «найголовнішою підоймою перебудови сільського господарства на соціалістичний лад і безперервного посилення радянського впливу на колгоспників»⁶⁵. Саме виробниче обслуговування машинно-тракторними станціями колгоспів та всебічна допомога їм з боку радгоспів сприяли зміцненню основ соціалістичного виробництва у колективних господарствах. Якщо в 1929 р. МТС обслуговували лише 10,9% колгоспів та 9,2% їх посівних площ, то на кінець 1937 р. ці показники становили відповідно 97,8% та 98,8%⁶⁶.

Зміцнення фундаменту нового способу життя в колгоспному селі — громадського виробництва — було тісно пов'язане з неухильним зростанням капіталовкладень у сільське господарство. Якщо протягом першої п'ятирічки їх обсяг становив 1402,8 млн. крб., то за період другої — вже 4586,1 млн. крб.⁶⁷ Зростання обсягу капіталовкладень у сільське господарство забезпечувало невинний розвиток громадського виробництва колгоспів, розширене соціалістичне відтворення в них. Значно зросли основні фонди колгоспів. Якщо в 1928 р. вони становили 30,6 млн. крб., то в 1937 р. — 1675,8 млн. крб.⁶⁸ Вартість нагромадження у колгоспах більш як удвічі перевищила вартість тих засобів, які вони одержали від усуспільнення майна своїх членів⁶⁹.

Зміцненню економічних основ соціалістичного виробництва на селі сприяло вручення колгоспам державних актів на вічне користування землею, що передбачалося Статутом сільськогосподарської артілі 1935 р. В нашій республіці закріплення земель за колективними госпо-

⁶⁰ Ленінський план побудови соціалізму та його здійснення на Україні. — К., 1983, с. 157.

⁶¹ Колхозы весной 1931 г. — М. — Л., 1932, с. 113.

⁶² Бабко Ю. В. У боротьбі за соціалізм. — К., 1974, с. 81; Історія селянства. — К., 1967, т. 2, с. 191.

⁶³ Стахановці буряківництва Київщини. — К., 1937, с. 9.

⁶⁴ Комуніст, 1937, 29 груд.

⁶⁵ КПРС в резолюціях... — К., 1980, т. 5, с. 78.

⁶⁶ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами... с. 109; Колгоспи УСРР у 1938 році, с. 131.

⁶⁷ Нариси розвитку народного господарства УСРР. — К., 1949, с. 395.

⁶⁸ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. — К., 1939, с. 256.

⁶⁹ Учет и финансы в колхозах, 1936, № 12, с. 11.

дарствами завершилося наприкінці 1936 р.⁷⁰. В 1937 р. в УРСР було колективізовано 96,1% селянських господарств та 99,7% їх посівних площ⁷¹. В результаті в колгоспному селі республіки, як і країни в цілому, утвердилися соціально-економічні основи нового способу життя. Важливим підсумком виконання другого п'ятирічного плану стало те, що, як зазначалося на XVIII з'їзді ВКП(б), в СРСР були «...остаточно ліквідовані всі експлуаторські класи, повністю знищені причини, які породжують експлуатацію людини людиною і поділ суспільства на експлуаторів та експлуатованих»⁷². У колгоспному селі назавжди зник поділ селянства на такі групи, як пролетарі, напівпролетарі, дрібні виробники та сільська буржуазія, який існував напередодні суцільної колективізації. В 1937 р. 96—97% жителів села становили соціалістичні класи й соціальні групи, що стало результатом глибоких соціально-економічних перетворень у сільському господарстві⁷³. «Трудове селянство, — наголошувалося в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — з класу дрібних власників перетворилося в клас селян-колгоспників, у нову, соціалістичну суспільну силу. Колгоспно-кооперативний лад, радянський спосіб життя, постійний політико-виховний вплив робітничого класу, Комуністичної партії на маси селянства сприяли виробленню в його середовищі навичок колективної праці і колективістської психології, його активному залученню до сучасних індустріальних методів ведення господарства»⁷⁴.

Таким чином, у ході колективізації сільського господарства в колгоспному селі були створені соціально-економічні основи формування соціалістичного способу життя. Вони дістали свій вираз у суспільній власності на засоби виробництва, ліквідації експлуатації людини людиною та в утвердженні нового характеру соціальних відносин на селі.

⁷⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 7486, оп. 10, спр. 514, арк. 38.

⁷¹ Колгоспи УРСР у 1938 році, с. 131.

⁷² КПРС в резолюціях..., т. 5, с. 329.

⁷³ Изменение социальной структуры советского общества 1921 — середина 30-х годов. — М., 1979, с. 261.

⁷⁴ КПРС в резолюціях... — К., 1981, т. 10, с. 157.

Л. Г. МАЛЬЦЕВА (Київ)

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 30—50-і РОКИ XIX ст.

Початковий період діяльності Київського університету припадає на перший етап — дворянський — революційно-визвольного руху в Росії¹, основною подією якого було повстання декабристів, яке викликало дальше зростання класової боротьби у країні. Це зумовило виникнення й активну діяльність таких таємних організацій, як «Союз польського народу», Кирило-Мефодіївське товариство, чимало членів яких належали до складу студентів або викладачів даного вузу.

Популярним у передових суспільних колах Російської держави ідеям декабристів царизм намагався протиставити свої ідейні засади православ'я, самодержавства і «народності». Останнє, за тлумаченням ідеологічних захисників існуючого політичного режиму, означало повсюдне вкорінення нібито споконвіку властивих широким народним ма-

¹ Див.: Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії. — Повне збір. творів, т. 25, с. 90.

сам у Росії таких рис, як націоналізм, патріархальність, єднання з царем. Пропаганду цих засад, які, за словами тодішнього глави міністерства освіти запеклого реакціонера графа С. С. Уварова, мали стати останнім якорем рятунку вітчизни², передбачалося здійснювати через усю систему народної освіти (від початкової до вищої) і через викладання усіх гуманітарних дисциплін (від філології до історії).

На Україні одним із осередків віроповідданського виховання молоді повинен був стати, за задумом царського уряду, Київський університет, який відкрили в 1834 р. Цей акт був зумовлений також розвитком внутрішньої політики самодержавства в західному і південно-західному регіоні імперії. Придушивши повстання у Польщі в 1830—1831 рр., царизм заклав Віленський університет. А в 1832 р. було організовано Київський навчальний округ, і як центр його, згідно з тодішньою обов'язковою структурою системи освіти, царський уряд дозволив відкрити у Києві університет³, поставивши перед ним мету — «служити справі об'єднання польського й російського юнацтва»⁴ (звичайно, з привілейованих верств населення).

Викладання курсу російської історії в університеті повинна була забезпечити кафедра історичних наук. Однак перші два роки його там не читали студентам, бо вивчення даного предмета на обох нововідкритих факультетах — філософському (перше його відділення готувало фахівців-істориків) і юридичному — планувалося тільки для старших курсів — третього і четвертого. Отже, лише з 1836/37 навчального року до розкладу занять цих факультетів було включено лекції з російської історії. Для перевірки знань студентів у кінці кожного семестру проводилися «репетиції»⁵, тобто щось на зразок сьогоднішніх заліків. Таким чином, початок викладання вітчизняної історії в Київському університеті не обмежувався тільки лекційною формою*.

Лекції з російської історії не були популярні серед студентів, бо перші викладачі цього курсу читали його на дуже низькому фаховому рівні, дбаючи лише про одне: виконувати головне виховне завдання самодержавства — знайомити студентів з історичними фактами на основі матеріалу узагальнюючих багатотомних праць дворянсько-монархічної історіографії М. М. Карамзіна та М. Г. Устрялова⁶. Ідеалістичним розумінням суспільних процесів, вихвалянням релігії та монархічної влади були пройняті також і лекційні курси загальної історії⁷.

Курс вітчизняної історії читався протягом 4-х семестрів⁸. Студенти першого відділення і юридичного факультету вивчали його за однією програмою. Навантаження планувалося кожного року по-різному: 2, 3 чи 5 годин — на тиждень⁹. Як правило, курс включав у себе період від Київської Русі до царювання Катерини II. Таке обмеження в хронології викладу подій виходило з настанов міністра Уварова, який підкреслював, що при висвітленні вітчизняної історії необхідно докладно подавати матеріал тільки «до кончини імператриці Катери-

² Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаетова М. Ф. История педагогики. — М., 1982, с. 183.

³ Історія Київського університету. — К., 1959, с. 16—18, 21.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 69, спр. 166, арк. 133.

⁵ Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 142.

* У початковий період діяльності, наприклад, у Казанському і Харківському університетах панувала тільки лекційна форма навчання.

⁶ Історія Київського університету, с. 183; Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 49, арк. 14—15; спр. 51, арк. 16—17; спр. 53, арк. 14—15; спр. 56, арк. 21—22; спр. 59, арк. 22; спр. 62, арк. 5; спр. 64, арк. 12—13.

⁷ Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 12—13.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 24, спр. 364, арк. 3—5.

⁹ Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 49, 51, 53, 56, 59, 62, 64, 73, 85, 94.

ни II», а потім лише «кинути побіжний погляд на події, що наповнили останню епоху історії». Він вважав, що, мовляв, «політична історія останніх тридцяти років переважає і сили викладача й розумову потребу тих, хто навчається»¹⁰.

За пропозицією попечителя Київського навчального округу міністерство народної освіти у 1843 р. дозволило проведення випускних екзаменів студентів двічі: після другого і четвертого курсів¹¹. До переліку предметів, що виносилися на ці екзамени, увійшла й вітчизняна історія як не головний, але обов'язковий предмет. Зростання до неї уваги в навчальному процесі в університетах взагалі й у Київському зокрема пояснювалося також посиленням революційних настроїв як за рубежем, так і в Росії. Царизм намагався використовувати викладання цієї дисципліни для того, щоб відгородити уми молоді від «шкідливих» революційних ідей, пропагуючи «повагу до російського начала», на противагу «впливу іноземного духу»¹². Однак всупереч цьому задуму самодержавства у Київському університеті з'явилися й такі викладачі, які у своїх лекціях виходили за межі офіційно затверджених навчальних програм.

Так, на посаду ад'юнкта був запрошений магістр російської історії М. І. Костомаров (1817—1885 рр.). Вищу освіту він здобув у Харківському університеті. Потім учителював у Київській гімназії, де учні ставилися до нього з любов'ю й повагою¹³. «Микола Іванович Костомаров був найулюбленішим учителем усіх,—писав у своїх спогадах відомий російський художник М. М. Ге.—Не було жодного учня, який би не слухав його розповідей з російської історії. Уроки Миколи Івановича були духовними святами. На його урок всі чекали. Таке ж враження він справляв і в жіночому пансіоні й потім в університеті»¹⁴.

Діяльність Костомарова в Київському університеті була короткочасною (з 4 червня 1846 р. до 29 березня 1847 р.), але дуже інтенсивною. Багато уваги він приділяв розробці курсу лекцій з російської історії, підготував до видання «козацькі» літописи Величка і Грабянки, залучаючи до архівної роботи найздібніших студентів — О. Навроцького, Г. Андрузького, І. Посяду, які разом з своїм професором брали участь також і в таємних засіданнях Кирило-Мефодіївського товариства. Арешт М. І. Костомарова в 1847 р. надовго перервав його педагогічну діяльність. Конспекти університетських лекцій разом з усіма паперами Костомарова були надіслані до III відділення й використані як обвинувальні матеріали проти «неблагонадійного» професора¹⁵. У звіті університету за 1847 р. відомості про його діяльність дуже лаконічні, зокрема вказувалося загальне навантаження по кафедрі та використання стародавніх джерел вітчизняної історії при читанні лекційного курсу¹⁶.

Після М. І. Костомарова місце ад'юнкта на кафедрі російської історії в Київському університеті зайняв П. В. Павлов. Дворянин за походженням, освіту він здобув у приватному пансіоні Дешуданса в Петербурзі, потім там же із срібною медаллю закінчив Головний педагогічний інститут. 1848 р. його було відряджено до Москви, в уні-

¹⁰ Державний історичний музей (Москва) (далі — ДІМ), ф. 17, оп. 1, спр. 41, арк. 51.

¹¹ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения.—СПб., 1886, т. 2, с. 682.

¹² ДІМ, ф. 17, оп. 1, спр. 38, арк. 24.

¹³ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды П. И. Костомарова: Критический очерк.—К., 1984, с. 39.

¹⁴ Ге Н. П. Киевская гимназия в сороковых годах: Сб. в пользу недостаточных студентов университета св. Владимира.—СПб., 1895, с. 59—60.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 261, спр. 10, арк. 1—3.

¹⁶ Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 68, арк. 7.

верситет, де через рік удостоєно ступеня доктора історичних наук¹⁷. Працюючи в Київському університеті, Павлов — людина прогресивно-го світогляду — складав конспекти лекцій, критично використовуючи дослідження істориків різних напрямів: Карамзіна, Устрялова, Еверса, Погодіна, Соловйова, Кавеліна й ін. У спеціальних темах викладач докладно знайомив студентів з джерелами російської історії. Його лекції були дуже популярними серед молоді, бо він обстоював демократичні погляди на історію і необхідність освіти для народу¹⁸. «Навряд, щоб чиї-небудь лекції так сприяли розумовому розвитку, як лекції цього професора,— згадував колишній студент університету, згодом його викладач О. Романович-Славатинський.— Для Києва він був тим, чим Грановський для Москви, Каченовський для Харкова... Він володів рідкісним даром стисло і ясно передавати суть всякої доктрини, всякої філософської системи. Якщо я, наприклад, виніс з університету розуміння Гегеля, то був зобов'язаний не Неволіну або Пилянкевичу, а лекціям Павлова... Під час загальної хвороби мовчання він мав громадську мужність говорити вільне слово»¹⁹.

Останнє зауваження О. Романовича-Славатинського стосувалося того періоду в історії Київського університету, який настав після вибуху буржуазних революцій у ряді країн Західної і Центральної Європи в 1848 р. Царизм негайно цього ж року видав таємний циркуляр «Про посилення нагляду за вихованням у навчальних закладах». В ньому зверталася увага на «дух викладання», особливо в університетах, «на поведінку й напрям думок студентів», перед керівництвом навчальних округів ставилася вимога добиватися «викладання закону божого, з найближчою вказівкою на прямі обов'язки віропідданих», а при викладанні інших предметів не допускати «нічого такого, щоб могло в незрілому ще розумі юнаків похитнути віру або зменшити переконання в необхідності й користі установлень... уряду»²⁰.

Насамперед меті звеличення царського самодержавства мала служити й запроваджувана для студентів творча діяльність над поглибленою розробкою окремих проблем російської історії. Дуже характерною щодо цього була тематика конкурсних студентських праць: «Про значення опричнини і земщини в давній російській історії», «Нарис розвитку місництва», «Історичні заслуги Івана IV», «Про історичне значення царствування Петра Великого» тощо²¹. І все ж у супереч намірам міністерства народної освіти залучення студентів до роботи над конкурсними темами, підвищуючи їх загальний інтерес до вивчення історії, так чи інакше сприяло зростанню критичного ставлення до джерел і літератури, які їм пропонувались у процесі навчання.

У плані підготовки педагогічних кадрів інтерес становлять практичні заняття, програму яких у 1850/51 навчальному році склав професор загальної історії О. І. Ставровський. Ця програма включала в себе курс російської та загальної історії й географії, передбачала ознайомлення з методикою викладання. Зокрема, увага приділялася питанням: про цілі викладання історії та географії; про його методи «щодо віку й тямучості учнів»; як повинні ставитися до свого предмета вчителі, про їх відповідальність за успіхи учнівської молоді та ін. Частина занять спеціально відводилася виробленню у студентів професійних навичок майбутніх педагогів. Але й на цих заняттях пере-

¹⁷ Іконников В. С. Словарь профессоров и преподавателей университета святого Владимира (1839—1884).— К., 1884, с. 533—534.

¹⁸ Іванова Р. П. П. В. Павлов у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. XIX ст.— УІЖ, 1984, № 11, с. 88.

¹⁹ Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832—1884.— Вестник Европы, 1903, кн. 2, с. 619—620.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 90, спр. 114, арк. 1—2.

²¹ Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 88, арк. 23; спр. 94, арк. 26; спр. 97, арк. 25; спр. 101, арк. 22.

важна увага приділялася загальним питанням етично-навчального порядку згідно з ідеологічними цілями царизму, як-от: про ставлення до начальства; про незмінність змісту керівництв і програм²². Отже, головна мета такого навчання — виховання вчителів-чиновників, які чітко знали б межі дозволеного, де б вони не викладали історію.

Слід відзначити, що склад студентів, які здобували освіту на першому відділенні філософського факультету, був дуже нечисленним порівняно з іншими відділеннями. Як відзначав М. Ф. Владимирський-Буданов, на це відділення вступали особи, що обрали для себе скромний шлях учителів²³. Спочатку при вступі туди не враховувався вік і серед абітурієнтів були люди від 14 до 27 років, а з 1837 р. за пропозицією попечителя навчального округу вирішено було приймати осіб лише з 16 років. Найбільше ж царизм стежив за тим, щоб в університети вступали, як правило, особи дворянського походження. Отже, й не дивно, що основна маса студентів належала до дворянства²⁴.

Проте в умовах зростання міського населення, спричиненого розвитком капіталістичних відносин у країні, з кожним роком збільшувалася й кількість різночинців, які прагнули здобути вищу освіту. Через це царський уряд, намагаючись все ж зберегти в основному дворянський склад студентів в університетах, став на шлях насадження у навчальні програми обов'язкового вивчення стародавніх мов, а також запровадив плату за навчання. Для осіб недворянського походження, що закінчили училища й школи, все це, безперечно, становило своєрідний бар'єр у здобутті ними університетської освіти. Наприклад, дані з листів студента історико-філологічного факультету Петербурзького університету М. Чернишевського (в майбутньому — видатного революціонера-демократа) свідчать про те, що там на першому курсі вивченню латинської мови відводилося 6 год. на тиждень, грецької — 8, богослов'ю — 6, загальної історії — 4 год. Вітчизняну історію взагалі не читали²⁵. На випускному курсі (четвертому) картина істотно не мінялася: грецькій словесності й стародавності відводилося відповідно 8 год., римській словесності — 4, загальній історії — 6, вітчизняній — 4 год.²⁶

Аналогічне становище спостерігалось й у Київському університеті. Тут за розкладом для студентів першого відділення філософського факультету на вивчення грецької мови планувалося 9 год., латинської — 11, вітчизняної історії — 4 год.²⁷ Така навчальна програма обмежувала можливість вступу різночинців до вищого навчального закладу. До того ж запровадження в 1840 р. плати за навчання в ньому спричинило дальше скорочення і без того нечисленного складу студентів. У 1845 р., згідно з проектом Уварова, суму плати тут було доведено до 20 крб. Проте Миколі I здався цей захід недостатнім, і з 1849 р. для Київського, Харківського й Казанського університетів її підвищили до 40 крб.²⁸ У зв'язку з цим частина студентів першого відділення змушена була припинити навчання. Так, 1841 р. вибули 3 чол., 1842 — 2, 1843 — 5, 1844/45 — 6, 1846 — 5, 1850 — 5, 1851 — 4, 1852 — 4 студенти²⁹.

²² Там же, спр. 74, арк. 23.

²³ Владимирский-Буданов М. Ф. История университета святого Владимира. — К., 1884, с. 149.

²⁴ Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 16, 87; спр. 50, арк. 185, 193; спр. 52, арк. 41—42; спр. 53, арк. 144, 146; спр. 56, арк. 181—184; спр. 59, арк. 174—177; спр. 62, арк. 80—84; спр. 65, арк. 88—91; спр. 69, арк. 58—62; спр. 74, арк. 100—106.

²⁵ Чернишевский Н. Г. Собр. соч. — М., 1949, т. 14, с. 62.

²⁶ Там же, с. 155.

²⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Указ. соч., с. 239.

²⁸ История Ленинградского университета. 1819—1969: Очерки. — Л., 1969, с. 59.

²⁹ Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 53, 56, 59, 62, 64, 85, 89, 94.

Зрозуміло, ці заходи царизму певним чином відбилися на складі студентства. Проте очікуваного урядом ефекту не вийшло, оскільки запроваджена плата була не під силу не тільки різночинцям, а й деяким дворянам, що навчалися в університеті й за своїм матеріальним становищем не відрізнялися від перших. Саме тому вирішено було стати на шлях різкого скорочення загального числа студентів, що при відповідному відборі та максимальному контролі мало забезпечити повну їх благонадійність. У травні 1849 р. міністерство народної освіти видало розпорядження, за яким число своєкоштных студентів і вільних слухачів для кожного університету обмежувалося 300-ми³⁰. Це розпорядження діяло протягом усього часу царювання Миколи I.

Отже, Київський університет, як й інші вищі навчальні заклади Російської імперії періоду першої половини XIX ст., працював у вкрай несприятливих для розвитку всіх наук (в тому числі — історичної) та їх викладання умовах миколаївської реакції. Однак негативні наслідки останньої більшою чи меншою мірою долалися зусиллями окремих прогресивно настроєних викладачів, представників передової суспільно-політичної думки за межами університету, яка так чи інакше впливала на студентство, особливо різночинське. Передові верстви суспільства, шукаючи дійові засоби для боротьби проти пануючої реакції, зверталися й до історичного досвіду. Саме тоді видатний російський революціонер-демократ О. І. Герцен писав: «В наш час історія поглинула увагу всього людства, і тим сильніше розвивається жадібне поривання до того, що минуло, чим ясніше бачать, що минуле пророкує, що, спрямовуючи погляд назад, ми, як Янус, дивимося вперед»³¹.

Здобуваючи фактичні знання з офіційних курсів історії, які викладалися в університетах, демократично настроєні студенти переосмислювали їх по-своєму і брали на озброєння у боротьбі проти царизму. Згадаймо, що вже в кінці 50-х — на початку 60-х років студентство Харківського і Київського університетів створило таємну антицаристську політичну організацію, а також недільні школи для трудового люду Києва, в яких було зроблено перші спроби викладати історію на основі демократичних ідей, всупереч офіційним підручникам³².

³⁰ Киевский университет: Документы и материалы 1834—1984.— К., 1984, с. 20.

³¹ Герцен А. И. Собр. соч.— М., 1954, т. 2, с. 112—113.

³² История Киева.— К., 1983, т. 2, с. 259.

І. О. БУХОВЕЦЬ (Чернівці)

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ СЕЛЯН ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ (КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX ст.)

Православне духовенство, як і представники інших релігій, завжди захищало інтереси експлуататорських класів, освячувало приватну власність, не тільки підтримувало різні форми гноблення трудящих, а й саме нещадно визискувало їх. Це яскраво можна побачити на прикладі діяльності православної церкви Північної Буковини в кінці XVIII — на початку XX ст.

До окупації Північної Буковини Австрією в кінці XVIII ст. там було 28 монастирів та 239 парафіяльних церков¹, у яких налічувалося 415 священиків, 86 дяків, 466 монахів і 88 монахинь². Церковники воло-

¹ Мордвинов В. Православная церковь в Буковине.— СПб., 1874, с. 20.

² Andrievici M. S. Istorical bicericeii ort. din Bucovina (1775—1893).— Cernăuți, 1893, p. 41.

діли майже 300 великими маєтками, розташованими на найродючіших землях³. Зокрема, їм належали села Жадова, Великий Кучурів, Михальча, Луківці, Глибока, Черепківці, Вовчинець, Замостя, Кіцмань та інші⁴. Найбільшим феодальним власником в краї був монастир Путна, який володів 59 селами з 15 тис. кріпаків⁵.

Після окупації Північної Буковини Австрією в 1774 р. православна церква перейшла на службу до габсбурзьких властей. Духовенство допомагало зміцнювати панування окупантів, вихваляло їх порядки, було союзником та головною ідеологічною опорою реакційного режиму. Зокрема, у проповідях священники постійно нагадували трудящим про їх «обов'язок коритися по совісті як своєму імператорові, так і поставленим від нього властям, а також законам, які від них виходять»⁶.

У 1786 р. Йосиф II видав так званий «Духовний регламент», за яким був створений «православний релігійний фонд» — своєрідний економічний комплекс, основу якого становило секуляризоване нерухоме майно монастирів. До його складу увійшли, зокрема, 267 великих маєтків, в яких працювали 7316 селянських родин (36 580 чол.)⁷, лісові угіддя тощо. Церковники віддавали, як правило, землю в оренду. Багато сіл, що відійшли до цього фонду, потрапили в кабалу до орендаторів. Так, жителі с. Кам'янки Серетського повіту повинні були віддавати одному з них натурою десяту частину врожаю пшениці, кукурудзи, картоплі, а також курку, моток пряжі й віз дров з кожного двора, працювати на ремонті доріг, стерегти ліс. Крім того, тяглові та безкінні селянські господарства відробляли на користь цього визискувача по 12 днів, а халупники * — по 6 днів на рік. Причому денна норма встановлювалася така, що її треба було виконувати протягом кількох днів. У 30-х рр. XIX ст. відробітки становили 60—70⁸, а іноді — 80—100 днів на рік⁹.

Всіляко пригнічувала селян й дирекція релігійного фонду. Так, у 1831 р. у громади с. Кам'янки вона відібрала на користь фонду 75 фальчей ** землі. Дехто із селян намагався протестувати. Однак «незадоволеним» дали по 60—80 ударів буковою палицею. Законом у маєтках фонду, як зазначали жителі цього села, «було абсолютне насильство з частим застосуванням бука»¹⁰. Захоплену землю дирекція здавала потім в оренду колишнім хазяям, підвищуючи, звичайно, ціну¹¹.

Лише від маєтків у Кіцманському повіті релігійний фонд одержав у 1812 р. чистого прибутку 10 тис., а в 1820 р. — вже 22 тис. флоринів¹². У 1824 р. його дирекція замінила громаді с. Брідок Заставнівського повіту натуральний оброк грошовою рентою. Кожний селянин, який мав тягло, повинен був платити 6 гульденів, а безкінний — по 3 гульдени 30 крейцерів¹³, хоча середній щоденний заробіток селянина-наймита становив 10 крейцерів.

³ Мордвінов В. Указ. соч., с. 109.

⁴ Курилов В., Ліщенко М., Романець О. Північна Буковина, її минуле і сучасне. — Ужгород, 1969, с. 29.

⁵ Мордвінов В. Указ. соч., с. 20—21.

⁶ Там же, с. 40.

⁷ Nistor I. Istoria Fondului Bisericesc din Bucovina. — Cernăuți, 1921, p. 26.

⁸ Селяни, які, крім найпростішого житла — халупи, нічого більше не мали.

⁹ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 292, оп. 1, спр. 2384, арк. 30, 73, 80, 81, 88, 91.

¹⁰ Grămadă N. Sătenii și stăpânii în Bucovina între 1775 și 1848. — Cernăuți, 1931, p. 11.

** Фальча — міра площі землі, яка дорівнює 1,4 га.

¹¹ ЧОДА, ф. 292, оп. 1, спр. 1909, арк. 185.

¹² Там же, спр. 1386, арк. 145.

¹³ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 4374, арк. 5.

¹⁴ Там же, арк. 1.

Духовенство й саме широко експлуатувало селян. Наприклад, священник Голіпа з того ж с. Брідок мав велике господарство і примушував працювати в ньому селян-бідняків безплатно¹⁴. І таких фактів по Північній Буковині можна навести безліч.

Жорстока експлуатація селянства з боку духовенства та адміністрації релігійного фонду, злидні й голод були одними з головних причин високої смертності серед трудового люду в краї. Лише у с. Брідок за період 1803—1850 рр. померли 1300 чол., переважно у віці до 30 років¹⁵.

Після скасування кріпацтва у 1848 р. основна частина кращих земель в Північній Буковині залишилася в руках поміщиків та церкви. Як відомо, капіталізм у сільському господарстві Австро-Угорської імперії розвивався «пруським» шляхом. Це означало, що, як підкреслював В. І. Ленін, «...кріпосницьке поміщицьке господарство повільно переростає в буржуазне, юнкерське, засуджуючи селян на десятиліття найбільшій експропріації і кабали...»¹⁶. Внаслідок цього процесу в Північній Буковині у пореформений період невпинно зростало багатство поміщиків та інших експлуататорів, у тому числі й служителів релігійного культу. Разом з тим збільшувався процент безземельних селянських господарств. У згадуваному с. Брідок в 1847 р. наймитувало 60 сімей, а в 1865 р. — вже близько 80, оскільки основна маса кращої землі поблизу села була власністю релігійного фонду¹⁷. В с. Мамаївці Кіцманського повіту 98,4% селянських господарств були безземельними або малоземельними, тобто не могли існувати за рахунок власної землі¹⁸. У с. Селятин Путиського повіту орні землі становили 69 тис. йохів^{***}, з яких майже 75% належало релігійному фондові¹⁹. Кількість селян-халупників зросла там з 147 в 1847 р. до 181 у 1865 р.²⁰ Масова пауперизація селян спостерігалася також у селах Лашківці Кіцманського повіту²¹, Кам'янці Серетського повіту²², Чудеї та Великому Кучурові Сторожинецького повіту²³ і багатьох інших селах, тобто стала типовим явищем.

Важким тягарем лягли на плечі трудового селянства краю викупні платежі після скасування кріпосництва. Лише жителі Кіцманської домонії мусили сплатити релігійному фондові майже 100 тис. флоринів²⁴. Понад 975 тис. флоринів за своє «визволення» повинні були внести жителі с. Великий Кучурів. За підрахунками газети «Буковина», вони могли повністю ліквідувати цей «борг» лише в 1944 р.²⁵ Крім того, селяни краю мали вносити плату за користування пасовищами, які належали клерикалам. Так, у с. Біла Криниця на користь релігійного фонду вони платили по 10 крейцерів за один йох такої землі²⁶, а в Мамаївцях — від 12 до 24 флоринів щорічно²⁷. У звіті крайової ради землеробства Буковини за 1906 р. відзначалося, що «плата за

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. — К., 1969, с. 231.

¹⁵ Там же, с. 230.

¹⁶ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років. — Повне збір. творів, т. 16, с. 201.

¹⁷ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 2808, арк. 100.

¹⁸ Там же, оп. 2, спр. 29703, арк. 118.

^{***} Йох — міра площі землі, яка дорівнює 0,576 га.

¹⁹ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina. — Lemberg, 1872, S. 49.

²⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 2808, арк. 108.

²¹ Там же, арк. 32.

²² Там же, ф. 292, оп. 1, спр. 2384, арк. 149.

²³ Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область, с. 589; Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у II пол. XIX ст. — Львів, 1964, с. 64.

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область, с. 357.

²⁵ Буковина, 1898, 27 трав.

²⁶ ЧОДА, ф. 292, оп. 1, спр. 1559, арк. 47—48.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область, с. 389.

пасовиська, яку вимагає управління лісів, настільки висока., що селяни не можуть скористатися цим уявним благодіянням»²⁸.

І після 1848 р. у Північній Буковині ще багато часу існували феодалні повинності на користь церкви, які були узаконені крайовим управлінням у 1864 р. У виданому ним указі, зокрема, говорилося, що закон про скасування кріпацтва церкви не стосується, а тому селяни й надалі повинні відробляти панщину на користь духовенства²⁹.

На початку ХХ ст. «православному релігійному фондові» належало 50,4% лісових масивів краю³⁰, а разом з орною землею та іншими угіддями це становило 268495 га³¹. Водночас 87,1% селянських господарств Північної Буковини були пролетарськими чи напівпролетарськими³².

Релігійний фонд систематично продовжував здавати більшість своїх земель в оренду великим підприємцям із середовища української, румунської, німецької, польської та єврейської буржуазії. А вони в свою чергу здавали цю землю селянам за більшу суму, ніж платили самі. Лише в шести повітах (Чернівецькому, Кіцманському, Серетському, Гура-Гуморському, Радівецькому та Сучавському) релігійний фонд від зданих на початку ХХ ст. у оренду 8196 га одержав 389 тис. крон. Селянам, які брали цю землю в суборенду, доводилося переплачувати щорічно близько 400 тис. крон³³.

Крім лісів та орної землі, релігійному фондові належали також фабрики й заводи, шосейні дороги і залізниці, курорти, мости, рибні озера. Його володіння на початку ХХ ст. оцінювалися в 16 млн. флоринів і давали щорічно 800 тис. флоринів чистого прибутку³⁴. В міру зростання капіталів «православного релігійного фонду» біднішало населення краю. У 1900 р. понад 70% селян Північної Буковини не могли забезпечити собі прожиткового мінімуму³⁵. «Економічне становище народу страхотливе,— змушена була відзначити навіть клерикальна газета «Православная Буковина».— Все селянство в боргах і не знає, як виплутатися з них і хоча б на короткий час затримати неминуче загальне банкрутство. Буковинські селяни давно вже голодують, їжа їх не може бути названа людською...»³⁶.

Таке становище трудящих селян було результатом жорстокої соціальної політики експлуататорських класів, з якими в єдності виступала й антинародна православна церква Північної Буковини.

²⁸ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1906.— Czernowitz, 1907, S. 35.

²⁹ ЧОДА, ф. 320, оп. 1, спр. 77, арк. 17—18.

³⁰ Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на поч. ХХ ст. (1900—1919).— К., 1960, с. 35.

³¹ Morariu A. Bucovina. 1775—1914.— București, p. 85—99.

³² Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina.— Czernowitz, H. 13, T. III, S. 4—5.

³³ Громадянин, 1910, 1 січ.

³⁴ Степанюк Д. М. Експлуататорська роль православної церкви (на матеріалах буковинської митрополії).— Чернівці, 1971, с. 13.

³⁵ Protokolle Auswanderungs-Conferenzen.— Czernowitz, 1901, S. 13.

³⁶ Православная Буковина, 1905, 21 февр.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

КОНСУЛЬТАЦІЇ З КУРСУ „ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД КПРС“

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА КПРС І БЕЗУСПІШНІСТЬ СПРОБ ВОРОЖОЇ ПРОПАГАНДИ ПЕРЕКРУТИТИ ЇЇ ЗМІСТ

Соціальна політика становить один з найголовніших напрямів діяльності Комуністичної партії. «Ми, — підкреслював К. У. Черненко, — будемо всемірно сприяти поглибленню процесів, що ведуть до становлення безкласового соціалістичного суспільства, дальшого розквіту і зближення націй, добиватися, щоб суспільні відносини скрізь і всюди будувались у суворій відповідності з притаманним соціалізму принципом соціальної справедливості»¹.

Соціальна політика Комуністичної партії на сучасному етапі передбачає послідовну перебудову на колективістських засадах всіх суспільних відносин, утвердження все більш повної єдності і соціальної однорідності суспільства. Це в свою чергу досягається шляхом дальшого розвитку продуктивних сил, підвищенням інтенсивності всіх галузей народного господарства, поліпшенням матеріальних та духовних потреб трудящих, вдосконаленням їх способу життя і підвищення творчої активності, зміцнення єдності інтересів і цілей суспільства та особи.

Соціальна політика КПРС — один з головних об'єктів наскоків буржуазної пропаганди. За визначенням американського «радянолога» Дж. Келгрена, соціальна політика КПРС виступає однією з «цікавих галузей дослідження для західних вчених»². Інтерес ідеологів імперіалізму матеріалізується в безлічі антикомуністичних видань, газетних матеріалах, в яких всіляко перекручуються з позицій антикомунізму і антирадянщини історичні досягнення радянського народу.

Критичний розгляд буржуазних фальсифікацій соціальної політики КПРС доцільно здійснювати за таким планом:

1. Неспроможність «радянологічних» інтерпретацій діяльності Комуністичної партії по розвитку соціальної структури радянського суспільства.

2. Неухильне зростання добробуту трудящих СРСР і міфи «радянологів».

Приступаючи до розгляду *першого* питання, пропагандисту слід зазначити, що головна мета соціальної політики КПРС, підкреслюється в матеріалах XXVI з'їзду КРПС, — досягнення соціальної однорідності радянського суспільства, «створення суспільства, в якому не буде поділу людей на класи»³. Подолання соціально-класових відмінностей — це об'єктивний, але аж ніяк не стихійний процес. Важливу роль в ньому відіграє соціальна політика партії і держави.

Вирішення партією завдання подолання соціально-класових відмінностей аж ніяк не означає, як це намагаються довести буржуазні ідеологи, що в суспільстві розвинутого соціалізму існують якісь «антагоністичні» протиріччя між класами. Намагаючись нав'язати свої фальсифікаторські ідейки громадській думці Заходу, «радянологи» спекулюють на існуючих істотних відмінностях між робітничим класом, кол-

¹ Черненко К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму: Деякі актуальні проблеми теорії, стратегії і тактики КПРС. — К., 1984, с. 9.

² Problems of Communism, vol. XXVIII, 1979, Number 3, p. 68.

³ Матеріали XXVI з'їзду КРПС. — К., 1981, с. 62.

госпним селянством та інтелігенцією, іншими соціальними прошарками, які долаються в процесі руху нашого суспільства до все більш повної соціальної однорідності. Абсолютизуючи об'єктивно існуючі відмінності між класами (у ставленні до знарядь виробництва, культурі, побуті психології), ідеологи імперіалізму, роблять висновок про «класову нерівність» радянського суспільства, про нездатність КПРС подолати її. «Незважаючи на певне нівелювання доходів,— стверджує західнонімецький соціолог В. Текенберг,— не відбувається ніякого вирівнювання соціально-культурних відмінностей... подібно тому як і в західному суспільстві, на місце значних матеріальних відмінностей приходять відмінності в культурі і способі життя»⁴.

Піддаючи критичному розгляду подібні твердження фальсифікаторів, слід насамперед зазначити, що здійснення комуністичного ідеалу робітничого класу — усунення класових відмінностей,— бере свій початок в нашій країні з 1917 р. Великий Жовтень ліквідував причини експлуатації людей, заклав основи встановлення дійсної рівності трудящих. У «Проекті програми Російської соціал-демократичної робітничої партії», що була прийнята II з'їздом РСДРП, наголошувалось: «...революція пролетаріату цілком знищить поділ суспільства на класи, а значить, і всяку соціальну й політичну нерівність, що впливає з цього поділу»⁵.

В ході будівництва соціалізму в СРСР в середині 30-х років були ліквідовані повністю залишки експлуаторських класів, зокрема, куркульство, а дрібна трудова власність селян, кустарів, ремісників перетворена у власність колективів. Цим самим було закладено основи соціальної однорідності суспільства. Нині, в період розвинутого соціалістичного суспільства, існують ще більш широкі можливості для досягнення соціальної рівності. В Конституції СРСР сказано, що вища мета Радянської держави — побудова безкласового комуністичного суспільства. В ст. 19 розкривається зміст діяльності загальнонародної держави по здійсненню цієї мети: «Держава сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічному розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР»⁶.

Вирішальна умова успішного просування радянського суспільства до соціальної однорідності — це неухильний розвиток продуктивних сил нашої країни, зміцнення її економічної могутності. Досить сказати, що обсяг виробництва промислової продукції за 1923—1983 рр. в цілому по країні збільшився в 550 разів, за той же час в Білорусії і Киргизії — більш ніж в 700 разів, в Таджикистані та Казахстані — більш як в 900, а в Молдавії і Вірменії — більш ніж в 1000 разів⁷. Все це є важливим фактором зближення робітничого класу, колгоспного селянства та народної інтелігенції, зміцнення братніх уз дружби між націями і народностями СРСР, ідейно-політичної єдності радянського суспільства. Цей процес відкриває все нові можливості для зближення виробничих, побутових і культурних умов робітників і колгоспників, становлення соціальної однорідності.

Перекручуючи суть соціальної політики КПРС, буржуазні ідеологи головну увагу приділяють фальсифікації провідної ролі робітничого класу в розвитку радянського суспільства. «Одні,— як зазначав секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов,— ототожнюють його з робітниками

⁴ Цит. по кн.: Ткаченко В. Н. Критика буржуазных фальсификаций развития культуры Украинской ССР.— К., 1984, с. 30.

⁵ Ленін В. І. Проект програми Російської соціал-демократичної робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 6, с. 192.

⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 11.

⁷ Тихонов Н. А. Советская экономика: достижения, проблемы, перспективы.— М., 1984, с. 39.

виключно фізичної праці і посиляються на наслідки науково-технічного прогресу, тлумачать про скорочення кількості й впливу пролетаріату, пророкують його швидке зникнення. Інші ж розчиняють робітничий клас в аморфному «історичному блоці», де провідне становище відводиться інтелігенції. Треті штучно конструюють «новий середній клас», видаючи його за зростаючу перспективну, соціальну силу, яку протиставлять робітничому класу»⁸.

Один з найпоширеніших засобів фальсифікацій провідної соціальної ролі робітничого класу — це спроби перевернути саме поняття «робітничий клас» шляхом довільної фіксації його кордонів. Так, антикомуністи довільно включають значну частину робітничого класу у так званий «середній клас», до якого нібито переходить провідна роль в соціалістичному суспільстві. А сам «середній клас» зображується ними як якийсь конгломерат з представників різних класів і прошарків, а також професійних груп. Так, з точки зору американського соціолога Дж. Хаймса, «середній клас» в СРСР складається з таких прошарків: «вища інтелігенція» (політики, інженери, менеджери, вищі військові і бюрократи), рядова інтелігенція (лікарі, адвокати, техніки, бюрократи середніх рангів і т. п.), народні герої (письменники, вчені, космонавти), міські робітники (кваліфіковані рядові), міські «білі комірці» (клерки, бухгалтери, нижчі бюрократи) та заможні селяни (селяни, що працюють на кращих фермах)⁹.

Показуючи безпідставність подібних тверджень фальсифікаторів, слід показати принципову методологічну неспроможність цих «радянологічних» опусів, намагання видати у вигляді головної класовоутворюючої ознаки відмінності в розподілі, ігнорування діалектичного зв'язку між ставленням до засобів виробництва і розподілом, підміна причини наслідком¹⁰. В зв'язку з цим слід підкреслити, що, розкриваючи неспроможність різного роду спроб обґрунтувати поділ суспільства на класи, не орієнтуючись на критерій «прибуток», ще В. І. Ленін відзначав: «Шукати основної відмінної ознаки різних класів суспільства в джерелі доходу — значить висувати на перше місце відносини розподілу, які насправді є результатом відносин виробництва... Основна ознака відмінності між класами — їх місце в суспільному виробництві, а значить, їх відношення до засобів виробництва»¹¹.

Марксистсько-ленінський підхід до аналізу класової структури розвинутого соціалістичного суспільства дає всі підстави стверджувати, що робітничий клас — провідна сила Країни Рад. Це обумовлено цілим рядом факторів, що мають об'єктивний характер. В умовах вдосконалення розвинутого соціалізму робітничий клас залишається основною продуктивною силою, його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин. Та й саме сучасне виробництво, підкреслював М. С. Горбачов, «орієнтоване на ініціативно думаючого робітника, високоорганізованого, дисциплінованого, освіченого, володіючого принципіально новою технологічною культурою»¹².

Об'єктом буржуазних фальсифікацій, поряд з робітничим класом, виступає також колгоспне селянство. Антикомуністи намагаються підірвати союз між двома дружніми класами, протиставити їх один одно-

⁸ Пономарев Б. М. Избранные речи и статьи. — М., 1977, с. 496.

⁹ Цит. по кн.: Виттенберг Е. Я., Дробизhev В. З. Рабочий класс и профсоюзы СССР. Критика буржуазных и ревизионистских концепций. — М., 1980, с. 184.

¹⁰ Див.: Закономерности развития социализма и идеологическая борьба. — М., 1984, с. 126—127.

¹¹ Ленін В. І. Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалісти-революціонери. — Повне збір. творів, т. 7, с. 42.

¹² Горбачев М. С. Живое творчество народа: Доклад на Всесоюзн. науч.-практ. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеологическая работа партии в свете reshений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» 10 декабря 1984 г. — М., 1984, с. 23.

му. В «радянологічних» виданнях посилено пропагуються наклепницькі твердження про нібито вороже ставлення селянства до соціалізму, до робітничого класу¹³.

КПРС завжди надавала і надає великого значення відносинам між робітничим класом і селянством, оскільки вони визначають кінцевий успіх соціалістичної революції і комуністичного перетворення суспільства. Спираючись на ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, наша партія обґрунтувала шляхи залучення селянських мас до процесу побудови соціалістичного суспільства, послідовно здійснює політику, яка відповідає його корінним інтересам.

Здійснення колективізації корінним чином змінило соціальне становище і спосіб життя трудового селянства, створило всі умови для його розвитку на соціалістичній основі. Цей процес в довоєнний період знаходив своє втілення насамперед в реальному усупільненні в колгоспно-кооперативному секторі, організаційно-господарчому зміцненні сільськогосподарських артілей, формуванні нового ставлення до праці.

З побудовою розвинутого соціалістичного суспільства відносини між робітничим класом і колгоспним селянством значно збагатились, обидва класи досягли високого рівня соціалістичної зрілості. Це знаходить своє втілення насамперед в тому, що за своїм соціально-економічним становищем колгоспне селянство все більше наближається до робітничого класу. Здійснюючи лінію на розвиток внутрікласової структури колгоспного селянства, утвердження його внутрішньої однорідності, КПРС у своїй соціальній політиці стимулює зростання кількості і підвищення частки в складі колгоспного селянства працівників, у яких праця близька до індустріальної, тримає курс на зменшення чисельності і питомої ваги працівників, що зайняті некваліфікованою і малокваліфікованою ручною працею, домагається поліпшення культурно-побутових умов життя колгоспників, включаючи підвищення рівня освіти, задоволення матеріальних і культурних потреб селянства¹⁴.

Про це свідчать такі факти. Тракторний парк нині становить 2 млн. 697 тис. (в 1940 р.— 531 тис.), а комбайнів — 794 тис. (в 1940 р.— 182 тис.)¹⁵. Це дозволило механізувати основні польові роботи, поступово переводити колгоспне виробництво на індустріальні технології, що має великі соціальні наслідки. Насамперед — це відповідні зміни в професійній структурі селянства, що втілюється в зростанні соціального прошарку селянства, зайнятого складними видами праці (механізатори, оператори, електрики, слюсарі, техніки і т. п.). Відбувається процес зближення рівня життя колгоспного селянства і робітничого класу. В результаті здійснення за останні роки важливих соціальних заходів зближуються рівні реальних доходів колгоспників з реальними доходами робітників і службовців. Рівень реальних доходів колгоспників і робітників та службовців в розрахунку на члена сім'ї зріс з 70% в 1960 р. до 90% в 1983 р.¹⁶

В умовах розвинутого соціалізму відбувається також процес зближення між робітничим класом і селянством на умовах духовного життя, все міцніше утверджується загальна для всього народу соціалістична ідеологія і психологія. Одже, під впливом соціальної політики КПРС посилюється об'єктивна тенденція зближення робітничого класу і селянства. Нині це визначальна тенденція в розвитку класової структури радянського суспільства.

В своїх пошуках спроб підірвати соціальну єдність радянського суспільства ідеологи антикомунізму звертаються до проблеми місця і

¹³ Nationalities and Nationalism in the USSR: A Soviet Dilemma.— Wash., 1977, p. 10.

¹⁴ Див.: Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма.— М., 1979, с. 296.

¹⁵ Народное хозяйство СССР в 1983 г. Стат. ежегодник.— М., 1984, с. 223.

¹⁶ Там же, с. 409.

ролі інтелігенції в соціалістичному суспільстві. «Радянологи» (З. Кац, Д. Лейн, П. Холландер та ін.), перекидаючи характер класових відносин в соціалістичному суспільстві, намагаються зобразити інтелігенцію якоюсь надкласовою силою, протиставити її іншим класам, насамперед робітничому. Досить поширеними є спроби приписати інтелігенції або керівну роль в соціалістичному суспільстві, або, навпаки, «припинене» становище¹⁷. Реальна дійсність в корені протилежна тій, яку намагаються зобразити «радянологи». Соціалістична інтелігенція це ні правлячий клас, ні група, що «пригнічується», а рівноправна, народна по своєму складу і інтересам соціальна група. Ці якості вона набула в процесі побудови основ соціалізму. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства зміцнів союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, склалась соціально-політична і ідейна єдність радянського суспільства, провідною силою якої виступає робітничий клас.

Важливою ознакою розвинутого соціалізму, показником зростаючої соціальної однорідності радянського суспільства є завершення процесу формування нової історичної спільності — радянського народу. Соціальною основою СРСР становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції.

Завершуючи розгляд цього питання, пропагандист підводить слухачів до висновку, що на базі високого розвитку продуктивних сил і соціалістичних виробничих відносин здійснюється процес стирання граней між класами і формування соціальної однорідності — складається така рівність людей, яка означає їх однакове ставлення до засобів виробництва, рівність у розподілі, гармонію особи і суспільства.

Для детального розгляду цієї теми рекомендуємо пропагандистам і слухачам прочитати: Семенов В. С. Диалектика развития социальной структуры советского общества.—М., 1977, — 215 с.; Руткевич М. Н. Становление социальной однородности. — М., 1982, — 334 с.; Социальная основа общества развитого социализма.—К., 1983,— 174 с. та ін.

Пристаючи до розгляду *другого* питання, пропагандисту слід підкреслити, що ідеологи імперіалізму, буржуазна пропаганда намагаються всіляко принизити досягнення Радянської країни в соціальній сфері. Найчастіше з цією метою використовуються сучасні варіанти так званої концепції «ціни соціалізму», згідно якої КПРС домагається здійснення своїх, нібито «амбіційних» політичних цілей шляхом зниження матеріального і культурного рівня життя трудящих. Всі досягнення СРСР в післявоєнний період, стверджує, наприклад, англійський «радянолог» Д. Чайлдс, були куплені ціною «ще більшої злиденності народу і ізоляції його від зовнішнього світу»¹⁸. Фальсифікатори намагаються приписати КПРС «зневагу» до потреб радянських людей¹⁹.

Подібні наклепи ідеологів імперіалізму нічого спільного не мають з реальною дійсністю. Гуманна мета КПРС: «Все — в ім'я людини, все — для блага людини» завжди визначала і визначає зміст соціально-економічної політики партії. «Конкретне піклування про конкретну людину, її потреби — початок і кінцевий пункт економічної політики партії»²⁰.

Можливості економіки розвинутого соціалізму дають змогу одночасно забезпечити прискорений розвиток продуктивних сил і зростаючі потреби трудящих, комплексно вирішувати це завдання. Про це, на-

¹⁷ Див.: Критика буржуазних извращений реального социализма.— Казань, 1984, с. 66—67; Развитой социализм и кризис «советологии». — М., 1982, с. 165—170.

¹⁸ Цит. по кн.: Малов Ю. К. Критика буржуазных фальсификаторов марксистско-ленинского учения о руководящей роли Коммунистической партии в социалистическом обществе.— М., 1983, с. 151.

¹⁹ Там же.

²⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 59.

приклад, красномовно свідчать такі дані. Якщо в 1965 р. із національного прибутку країни в фонд споживання було направлено 190,5 млрд. крб., в 1970 — 285,5, в 1981 — 473,9 млрд. крб., а в 1984 р. на соціальні потреби направлено весь приріст національного доходу СРСР ²¹.

Значні витрати на зростання добробуту трудящих — вираз постійного піклування Комуністичної партії про людину праці. Вже в перші роки Радянської влади були видані закони про поліпшення умов праці, скорочення робочого тижня. Так, в 1917 р. Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла декрет про восьмигодинний робочий день для всіх трудящих і ще більш скорочений — для робітників, які не досягли вісімнадцяти років. Категорично заборонялось приймати на роботу осіб до чотирнадцяти років.

Жодна капіталістична країна в той час не визнавала за найманими робітниками право на відпустку, а Раднарком РРФСР декретом від 14 липня 1918 р. закріпив право всіх працюючих на отримання щорічної відпустки із збереженням заробітної плати. Були видані закони про матеріальне забезпечення робітників і службовців у випадку тимчасової непрацездатності, хвороби, увіччя, вагітності. І виплати на ці потреби рік у рік збільшуються. Якщо в 1965 р. на це витрачено 3,5 млрд. крб., 1975 р. — 9,2, то в 1983 р. — більш як 13 млрд. крб. ²²

Праця в соціалістичному суспільстві — джерело багатства країни, критерій добробуту народу. Гарантоване право на працю — найвеличніше завоювання соціалізму. Яскравий прояв нового ставлення до праці — соціалістичне змагання. Це творчість мас, патріотичний рух за втілення в життя планів комуністичного будівництва. Готуючи гідну трудову зустріч 40-річчю Перемоги і 50-річчю стахановського руху. XXVII з'їзду КПРС радянські люди активізували змагання за досягнення найвищих кінцевих результатів, додаткове підвищення продуктивності праці та зниження собівартості продукції.

Пропагандист може використати значний ілюстративний матеріал в періодичній пресі, навести приклади з життя області, району, власного підприємства.

Декретом радянського уряду від 26 квітня 1918 р. покладено початок державній системі соціального забезпечення ²³. 1983 р. на соціальне забезпечення і страхування витрачено більш як 55 млрд. крб. проти 14,4 в 1965 р. і 34,6 млрд. — в 1975 р. ²⁴

Радянська держава не тільки забезпечує всіх своїх громадян роботою, а й дає змогу вибрати професію за покликанням. Допмагає в цьому система безплатної освіти. Так, із 116 млн. робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві в 1983 р., більш як 7 млн. освоїли нові професії і спеціальності. А всього в народному господарстві працюють 13,5 млн. спеціалістів з вищою і 18,1 млн. — з середньою спеціальною освітою ²⁵. За рахунок коштів держави і колгоспів здійснюється в СРСР пенсійне забезпечення. Лише в Українській РСР в 1984 р. одержали пенсії 11517 тис. чол. ²⁶

Комуністична партія і Радянська держава проявляють постійне піклування про зростання реальних доходів населення. Так, в порівнянні з 1940 р. вони в 1965 р. зросли майже в 3 рази, в 1975 — 5, а в 1982 р. більше ніж в 6 разів. Більш високими темпами порівняно з доходами всього населення збільшуються доходи в малозабезпечених сім'ях.

²¹ Народное хозяйство СССР. 1922—1982: Юбил. стат. ежегодник ЦСУ СССР. — М., 1982, с. 418; Правда, 1984, 7 ноябр.

²² Див.: Директивы Советской власти, 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. — М., 1957, т. I, с. 29, 58, 226, 316; Рад. Україна, 1984, 7 жовтня.

²³ Див.: Директивы Советской власти. 17 марта — 10 июля 1918 г. — М., 1959, т. II, с. 180—183.

²⁴ Рад. Україна, 1984, 7 жовт.

²⁵ Там же.

²⁶ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году. Стат. ежегод. — Киев, 1984, с. 282.

У 1965 р. 4% населення мали дохід більше 100 крб. на місяць на члена сім'ї, в 1970 р. — 18%, в 1982 р. — більше половини населення²⁷.

У нас безкоштовна медична допомога, яка забезпечується за рахунок суспільних фондів споживання. На утримання одного хворого держава витрачає щодня понад 10 крб. У країні діють більш як 23 тис. лікарняних і 37,7 тис. лікувальних закладів, працює 1100 тис. лікарів. Тепер на 10 тис. населення в СРСР припадає 40 лікарів. Чоловіки і жінки в СРСР мають рівні права. Жінки становлять 51% робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві. Більш як 500 тис. радянських жінок працюють директорами промислових підприємств, будов, радгоспів, керівниками закладів сфери побуту, культури, освіти, охорони здоров'я²⁸.

Реальне забезпечення права на працю в соціалістичному суспільстві контрастує з становищем в капіталістичних країнах, де безробіття стало хронічним явищем. Наприклад, у порівнянні з 50-ми роками безробіття нині зросло в США в 3,4 раза. Тяжку долю безробітного в 1981 р. відчули на собі 23 млн. американців, у 1982 і 1983 р. — 27 млн. Реальна заробітна плата американських трудящих за останні 10 років знизилась на 15%²⁹. Одним із найхарактерніших атрибутів американського способу життя є бідність мільйонів людей, армія яких нині досягає 35 млн. чол. «Вперше з часів «великої депресії» 30-х років в Америці лютує голод, — відзначав сенатор Е. Кеннеді, — близько 3 мільйонів чоловік — бездомні, більше 27 тисяч американців щороку кінчають життя самогубством; 100 тисяч чоловік щороку вмирають передчасно через професійні захворювання. Всього близько 77 мільйонів американців — третина населення країни — страждають від злиднів, хвороб або знущання чи замахів на їх життя»³⁰.

В світі капіталізму мільйони сімей живуть сьогодні в жахливих умовах. В США четверта частина населення мешкає в напівзруйнованих будівлях без опалення, освітлення, водопостачання. Грандіозних масштабів досягла житлова криза в Парижі та його околицях. В столиці Франції 45,4% квартир не мають центрального опалення, 36,2 — ванн і душа, 29,8 — санвузлів, більше половини всього житлового фонду не відповідає сучасним вимогам. Житлова криза в «суспільстві рівних можливостей» загострюється, тоді як сотні тисяч квартир залишаються незаселеними із-за недоступно високої квартплати, вартість за проживання в США завжди забирала 25—30% середнього доходу сім'ї, а останнім часом — більше 40%³¹.

В Радянському Союзі вперше в історії людства Конституцією закріплено за громадянином право на житло. Нині в нашій країні близько 80% міського населення мешкає в окремих квартирах, при цьому квартплата залишається незмінною з 1928 р. і становить, включаючи комунальні послуги, в середньому 3% прибутку в сім'ях робітників. Житлове будівництво в СРСР розвивається широкими темпами. За роки війни було зруйновано 1710 наших міст. А в післявоєнний період за темпами і обсягом житлового будівництва Радянський Союз вийшов на перше місце в світі. Кожні 6—7 років в Країні Рад будується стільки квартир, скільки достатньо для розміщення всього населення такої великої капіталістичної країни, як Італія.

23 дні вистачає нині промисловим підприємствам республіки, щоб виготовити таку кількість продукції, що її випускали за весь 1940 р. За три дні будівельники України нині зводять житло, яке необхідне для

²⁷ Народное хозяйство СССР в 1982 г.; Стат. ежегодник ЦСУ СССР.— М., 1983, с. 380.

²⁸ Там же.

²⁹ Борьба КПРС і Радянської держави за забезпечення миру, відвернення ядерної війни.— Під прапором ленінізму, 1984, № 22, с. 32.

³⁰ Там же.

³¹ Див.: Цветков Г. Н. Два мира — два образа жизни.— К., 1979, с. 31—32.

міста з населенням 9 тис. чол. В республіці за роки Радянської влади здано в експлуатацію 710,6 млн. м² житла, з них 609,8 млн. м² збудовано за післявоєнні 40 років. 4,2 тис. чол. щодня поліпшують житлові умови, або, кажучи інакше, нові впорядковані квартири одержує щорічно населення таких міст, як Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк³².

Роблячи висновок із всього сказаного, пропагандист ще раз наголошує на тому, що найвищою метою діяльності Комуністичної партії було і є піклування про благо народу, про повніше здійснення принципів соціальної справедливості. В розвитку нашого суспільства простежується стабільна закономірність — тісний зв'язок між безперервним зростанням виробництва і стабільним підвищенням життєвого рівня радянських людей.

А. Г. ТАЛАН (Київ)

³² Рад. Україна, 1984, 12 жовт.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ ДАЛЬШОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В СВІТЛІ ВИМОГ РЕФОРМИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Керуючись рішеннями XXVI з'їзду КПРС й XXVI з'їзду Компартії України, постановами червневого (1983 р.), квітневого (1984 р.) пленумів Центрального Комітету партії, вимогами «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи», вчителі історії нашої республіки спрямовують свої зусилля на втілення в життя найважливішого завдання — «...давати підростаючому поколінню глибокі і міцні знання основ наук, виробляти навички і вміння, застосовувати їх на практиці, формувати матеріалістичний світогляд»¹.

Особливу увагу вчителі історії мають сконцентрувати на тих розділах документів про реформу школи, в яких йдеться про формування в школярів марксистсько-ленінського світогляду — непохитної основи їх комуністичного виховання. З них педагоги дізнаються, які обов'язки покладаються безпосередньо на учителя історії. «Необхідно, — підкреслюється в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи», — щоб викладання предметів суспільно-гуманітарного циклу в яскравій, дохідливій формі розкривало шляхи революційного оновлення світу, основні принципи й історичні переваги соціалізму, реакційну, антинародну суть капіталізму, з класових позицій давало переконливі відповіді на питання сучасного суспільного життя, які хвилюють молодь, показувало неминучу перемогу ідей комунізму»².

На сучасному етапі вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, всього світового суспільного процесу проблема марксистсько-ленінського ідейно-політичного та морального загартування молоді набуває особливого значення. В «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» сказано: «На уроках історії, суспільствознавства, літератури та інших предметів треба послідовно виховувати вміння відстоювати свої комуністичні переконання, непримирненість до міщанства, утриманства, споживацтва»³. Здійснення цього завдання покладається насамперед на учителів історії, на класні й позакласні заняття з цього предмета. Настійними вимогами є викоренення з навчально-виховного процесу начотництва, схематизму й одноманітності, широке використання вчителем різноманітних форм і методів творчої роботи учнів у процесі здобуття знань. Йдеться про вивчення ними першоджерел на уроках історії і в позакласний час, виховання школярів на прикладах з життя та діяльності К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, на історичному досвіді КПРС, про здобуття учнями більш твердих знань, умінь та навичок самостійної праці, про посилення на цій основі виховання і самовиховання учнівської молоді в дусі радянського патріотизму, дружби народів СРСР, соціалістичного інтернаціоналізму, формування науково-атеїстичних переконань.

Зрозуміло, що забезпечити виконання цих завдань учителі можуть, лише спираючись на вже нагромаджений передовий досвід під-

¹ Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання 11—12 квіт. 1984 р. — К., 1984, с. 53.

² Там же, с. 56.

³ Там же.

вищення ідейно-теоретичного рівня і методичної майстерності викладання історії. Значну роль у піднесенні наукової наповненості змісту уроків відіграло удосконалення програм і впровадження їх у школах з урахуванням результатів практичної перевірки 1983 р.⁴ В них зроблено конкретні вказівки, які саме марксистсько-ленінські праці та на яких уроках мають вивчатися; поліпшено структуру побудови ряду курсів; підвищено ідейну та виховну спрямованість навчального матеріалу; вилучено другорядні моменти, зокрема, в курсах нової історії. У програмах з'явилися нові компоненти: перелік основних ідей і понять, які необхідно засвоїти учням; вимоги до формування умінь та навичок з історії в кожному класі; конкретні вказівки щодо здійснення міжкурсових та міжпредметних зв'язків; нормативні поради щодо оцінки знань учнів; списки методичної літератури та засобів унаочнення.

Позитивно вплинуло на вдосконалення навчально-виховного процесу й піднесення рівня знань, умінь та навичок учнів з історії видання ряду скоригованих з удосконаленими програмами підручників, у тому числі й з історії Української РСР⁵.

Перевірка стану викладання, якості історичних знань учнів, їхніх умінь та навичок, яка проводилася протягом двох навчальних років (1982/83 і 1983/84) у школах м. Києва, а також Донецької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Харківської, Чернігівської, Черкаської та інших областей, підтвердила позитивні результати впровадження удосконалених програм та скоригованих з ними підручників. Переважна більшість учителів опанувала основні положення програм, у тому числі й нові компоненти, що, безперечно, сприяло піднесенню ефективності навчально-виховного процесу. Значних успіхів у цьому досягли, зокрема, педагогічні колективи Донецької області, передовий досвід яких був схвалений колегією Міністерства освіти УРСР і рекомендований до поширення в республіці⁶. Виконуючи вимоги удосконалених програм, педагоги почали приділяти значно більше уваги вивченню на уроках і в позаурочний час творів В. І. Леніна, партійних і державних документів, аналізуючи їх у ході пояснення навчального матеріалу курсів історії. Заслужена учителька Української РСР І. П. Новобранцева (СШ № 57 м. Києва), С. І. Богданова (СШ № 2 м. Краматорська), Л. М. Проценко (СШ № 38 м. Миколаєва) та ін. поєднують у своїй роботі опрацювання ленінської теоретичної спадщини з вивченням життя і діяльності Володимира Ілліча. Все це заздалегідь планується, обговорюється на методичних об'єднаннях. До кожної праці, що вивчається, розробляється система творчих завдань. Останні розмножуються на картках, щоб одночасно могли працювати всі учні класу. В школах вже стали традиційними ленінські читання, конференції, на які запрошуються ветерани партії і революції, учасники громадянської і Великої Вітчизняної воєн, Герої Радянського Союзу, передові виробничники.

Певну допомогу подали вчителям історії рекомендації республіканської науково-практичної конференції на тему «Удосконалення викладання історії, суспільствознавства, основ Радянської держави і права в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», що відбулася в м. Донецьку 28—30 жовтня 1981 р.⁷

⁴ Програми восьмирічної і середньої школи. Історія. 4—10 класи.— К., 1983.

⁵ Сарбей В. Г., Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія Української РСР: Навчальний посібник для 7—8 класів.— К., 1983.

⁶ Про досвід впровадження удосконалених програм з історії, суспільствознавства та основ Радянської держави і права в практику роботи шкіл міст Краматорська, Сніжного і Новоазовського району Донецької області.— Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР, 1983, № 12, с. 3—15.

⁷ Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР, 1982, № 5, с. 12—22.

Підвищенню ефективності навчально-виховного процесу на уроках історії сприяло ширше впровадження в практику новітніх досягнень історичної та педагогічної науки, зокрема методики викладання історії. Вчителі почали частіше планувати й проводити різноманітні типи і варіанти уроків історії з чітко поставленими навчальними та виховними завданнями, залучати учнів до розв'язування проблемних ситуацій, логічних задач тощо. Це сприяє глибшому засвоєнню ними не тільки фактів, а й понять, закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків.

Проте ефективність уроків з історії ще далеко не скрізь висока. Частина вчителів досі не використовує повною мірою переваг удосконалених програм. Вони продовжують переважувати уроки другорядними фактами, мало працюють над розкриттям історичних понять і закономірностей, недостатньо займаються виробленням в учнів умінь і навичок самостійної роботи.

Трапляються випадки підміни визначення навчальних і виховних завдань уроку переказом окремих питань, які будуть на ньому розглядатися, або й повної відсутності їх постановки. Як правило, при цьому в ході уроку не виділяються опорні та основні факти, ідеї, поняття, які насамперед необхідно донести до учнів. Ще не завжди розкриття історичних подій і явищ супроводжується теоретичними узагальненнями і оцінками дій народних мас, тих чи інших партій, окремих осіб. Недосконалість методичної структури уроків призводить до використання учителями переважно словесних методів донесення знань до учнів, без належного навантаження їх самостійною роботою. І як наслідок — школярі слабо засвоюють матеріал.

Проведення письмового опитування й анкетування учнів з метою виявлення передбачених програмою умінь та навичок у них складати план і тези прочитаного, послідовно й чітко розкривати суть події чи явища, опрацьовувати хронологічну чи синхроністичну таблицю, а в старших класах — конспектувати першоджерела, самостійно вивчати деякі питання курсу за підручником чи іншим посібником, обгрунтовувати шляхи розв'язання поставленого питання, писати реферат, доповідь, рецензію тощо показало, що над вирішенням цих важливих проблем педагогам ще треба багато працювати. Так, відповідаючи на запитання про додаткові джерела, якими користуються старшокласники при підготовці до уроку, вони найчастіше називають радіо- й телевізійні передачі, газети і зовсім мало — журнали, книжки. Окремі з них не виявили належних умінь самостійно вивчати першоджерела. Десятикласники, зокрема, відзначають велику роль політінформацій у піднесенні рівня знань, однак лише незначна кількість учнів бере в них участь. Ще недостатньо виявляється інтерес до вивчення історії та інших суспільних предметів. Поряд з порівняно значною поінформованістю старшокласників їх умінь вести самостійні бесіди на політичні теми, полемізувати, доводити правильність своїх поглядів, відстоювати свої переконання ще треба розвивати.

Партія і уряд ставлять перед школою завдання докорінного поліпшення всього навчально-виховного процесу, його дієвості й результативності. У зв'язку з цим слід пригадати слова В. І. Леніна з доповіді про нову економічну політику, проголошеної ним на VII Московській губернській партконференції: «Не можна навчитися розв'язувати свої завдання новими прийомами сьогодні, якщо нам вчорашній досвід не відкрив очей на неправильність старих прийомів»⁸. А досвід цей справді показує, що в умовах удосконалення розвинутого соціалізму в нашій країні відбуваються величезні зміни у соціальній, духовній та ідеологічній сферах, які диктують «...нові вимоги до загально-

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 196.

освітньої та професійної підготовки кожного працівника, до його моральних якостей і творчого зростання»⁹.

Втілюючи в життя вимоги реформи школи, неухильно підвищуючи якість навчально-виховного процесу, педагогічні колективи покликані з особливою відповідальністю поставитися до формування у молоді високих якостей громадян соціалістичної Вітчизни. «Щоб радянське суспільство впевнено йшло вперед, до наших великих цілей,— підкреслив К. У. Черненко у промові на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС,— кожне нове покоління повинно підніматись на більш високий рівень освіченості й загальної культури, професійної кваліфікації і громадянської активності»¹⁰.

Реформа не тільки зобов'язала педагогів, у тому числі й учителів історії, піднести ідейно-теоретичний та методичний рівень навчально-виховного процесу, а й створила сприятливі умови для здійснення цього важливого завдання. Уточнивши обсяг необхідних знань конкретного фактичного матеріалу й усунувши перевантаження програм та підручників, Академія педагогічних наук СРСР розробила спеціальний методичний лист про викладання історії в 1984/85 навчальному році. Міністерство освіти СРСР схвалило його й розіслало всім школам республіки¹¹. В скороченому вигляді він надрукований у журналах «Преподавание истории в школе»¹² та «Радянська школа»¹³.

Учителі історії знайдуть у методичному листі чіткі настанови про те, які провідні ідеї, події, факти, явища слід вивчати ґрунтовно і більш глибоко; який другорядний матеріал можна пропустити чи вивчати оглядово або залишити на позакласні заняття. В ньому даються також рекомендації, як забезпечити більш високий рівень засвоєння основних понять, ідей, закономірностей у ході опанування кожного історичного курсу.

Поради щодо розвитку загальних умінь і навичок школярів¹⁴ полегшать учителям історії роботу над передбаченим удосконаленими програмами та методичним листом необхідним рівнем умінь і навичок учнів, зокрема й для вивчення історії.

Значна увага приділяється в документах реформи міжпредметним зв'язкам. У цьому плані вчителям стане в пригоді спеціальний посібник, створений Д. І. Румянцевом¹⁵.

На основі цих матеріалів і має здійснюватися удосконалення методики викладання того чи іншого навчального матеріалу, підвищення якості знань, вироблення умінь та навичок учнів. Наведемо конкретний приклад. У 4 класі в курсі «Епізодичні розповіді з історії СРСР» рекомендується зосередити увагу на з'ясуванні поняття «батьківщина»; на розкритті ролі Російської централізованої держави та її столиці Москви; на значенні повалення монголо-татарського іґа; на розширенні території країни й освоєнні нових земель Сибіру; на висвітленні класової боротьби трудящих за своє визволення. Особливо важливе місце в розповідях мають зайняти перемога Великого Жовтня, утворення СРСР, побудова соціалізму в нашій країні, захист його завою-

⁹ Алієв Г. А. Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи.— Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, с. 23.

¹⁰ Черненко К. У. Народ і партія єдині: Вибрані промови і статті.— К., 1984, с. 422.

¹¹ Методическое письмо о преподавании истории и обществоведения в 1984/85 учебном году.— Киев, 1984, с. 3—50.

¹² О преподавании истории в 1984/85 учебном году.— Преподавание истории в школе, 1984, № 4, с. 23—39.

¹³ Про викладання історії в 1984/85 навчальному році.— Рад. школа, 1984, № 8, с. 23—31.

¹⁴ Рекомендації щодо розвитку загальних умінь і навичок школярів.— К., 1984.

¹⁵ Румянцев Д. И. Межпредметные связи при изучении истории.— Киев, 1984.— 150 с.

вань в роки Великої Вітчизняної війни. Щоб яскравіше розкрити сучасні події, зокрема такі, як освоєння космосу, спорудження Байкало-Амурської магістралі тощо, слід поєднувати роботу учнів з підручником та піонерською періодичною пресою. Це допоможе їм здобувати широкі знання і виробляти уміння та навички опрацювання різноманітних джерел знань.

При вивченні історії стародавнього світу п'ятикласникам дуже важливо твердо усвідомити роль праці у становленні людини, засвоїти причинно-наслідкові зв'язки переходу суспільства від первіснообщинного, безкласового до рабовласницького, класового, експлуататорського. Вони мають міцно засвоїти суть не лише внутрішніх (експлуататорських), а й зовнішніх (захисних і загарбницьких) функцій рабовласницької держави. При вивченні таких тем, як «Передня Азія в давнину», а потім і «Стародавня Індія» та «Стародавній Китай», є можливість скоротити час з 5-ти до 3-х годин, зосередивши основну увагу учнів на утворенні класів, народних повстаннях та культурі. На уроках з історії Стародавньої Греції та Риму необхідно докладніше спинитися на періоді вищого розквіту рабовласницького суспільства. Важливо при цьому, щоб учні не тільки знали про роль праці в житті людини, а й оволодівали навичками працювати на уроці: правильно складати просту хронологічну таблицю і простий план, читати історичну карту, логічно висловлювати свої думки, самостійно вивчати текст підручника чи іншого посібника.

Уроки історії середніх віків у 6 класі будуються так, щоб учні твердо усвідомили класову суть поняття «феодальний лад», його відмінність від рабовласницького, основні риси феодальної держави й періоди її розвитку; характер середньовічного натурального господарства та його розклад; причини селянських повстань і війн та ранніх буржуазних революцій; реакційну роль релігії; гуманістичний характер культури епохи відродження.

Необхідно далі розвивати уміння і навички учнів самостійно працювати над складанням хронологічних таблиць, опановувати методи елементарного аналізу фактів, суттєві ознаки понять; характеризувати історичну особу; вільно орієнтуватися в змісті підручника, по карті.

Передбачені методичним листом скорочення матеріалу спрямовані на полегшення роботи учнів з підручником. З цією метою зменшено деталізацію характеристики розкладу родового ладу в народів Європи, а також боротьби західних слов'ян проти агресії німецьких феодалів. Можна скоротити й характеристики феодального ладу, завоювань Халіфату, а також хрестових походів. В темах «Османська імперія і боротьба народів проти османських завоювань», «Китай та Індія в середні віки», «Реформація і Селянська війна в Німеччині. Реформація в інших країнах Європи», «Культура Західної Європи наприкінці XV — першій половині XVII ст.» доцільно висвітлювати лише основні події. Всі ці скорочення спрямовані на вивільнення часу для самостійної роботи учнів над підручником, документами, на забезпечення проблемного вивчення матеріалу й вироблення умінь та навичок застосовувати здобуті знання.

Уже з самого початку вивчення систематичного курсу історії СРСР, яке триває з 7-го по 10-й клас, учні мають поглиблювати своє розуміння поняття «вітчизна», його ролі в розкритті історичного процесу, в житті народів і класів. «Вітчизна, тобто дане політичне, культурне і соціальне середовище,— писав у цьому зв'язку В. І. Ленін,— є наймогутнішим фактором у класовій боротьбі пролетаріату»¹⁶. Вчителі, працюючи з учнями, мають керуватися цією ленінською ідеєю, а

¹⁶ Ленін В. І. Войовничий мілітаризм і антимілітаристська тактика соціал-демократії.— Повне збір. творів, т. 17, с. 178.

також положенням про те, що «вітчизна поняття історичне»¹⁷. Це допоможе їм у формуванні почуття патріотизму — одного, за словами Володимира Ілліча, «...з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відособлених вітчизн»¹⁸.

Вся дальша робота над вивченням курсу має сприяти поглибленому розумінню учнями суті поняття «вітчизна» і формуванню твердого, глибокого переконання та священного почуття синівського патріотичного обов'язку перед матір'ю-Вітчизною. Таке методичне спрямування уроків, у тому числі й з історії УРСР, не тільки мобілізує юнаків і дівчат на активне пізнання революційних, бойових і трудових традицій Комуністичної партії й радянського народу, а й формує у них відповідну патріотичну моральну націленість, виробляє уміння з класово-патріотичних позицій аналізувати минуле нашої країни.

Скорочення другорядних подробиць, раціональний розподіл часу шляхом вилучення однотипного матеріалу, використання при з'ясуванні складних понять та закономірностей розвитку феодалізму в Росії висновків і узагальнень з курсу історії середніх віків дадуть можливість зменшити навантаження на учнів, розширити їх самостійну творчу роботу, закріпити здобуті вже уміння і навички. Конкретні приклади в цьому плані вчителі знайдуть у статті Г. О. Янко-Треницької¹⁹.

Плануючи уроки з курсів нової історії (першого періоду) в I півріччі у 8 класі та з історії СРСР (XIX ст.) — у II півріччі, учитель на конкретному матеріалі розвитку людства в епоху переходу від феодалізму до капіталізму та утвердження і розвитку капіталістичних відносин реалізує положення реформи школи про необхідність розкриття історичного процесу революційного оновлення світу. Основну увагу при цьому треба зосередити на всебічній розробці методики раціональної творчої роботи учнів над розкриттям характерних рис і суті багатьох нових для них історичних понять і явищ, зокрема таких, як «буржуазна революція», «революція — корінний переворот в житті суспільства», «капіталізм», «промисловий переворот», «продуктивні сили і виробничі відносини», «буржуазія», «пролетаріат і його класова боротьба», «теорія наукового комунізму» (нова історія), «криза феодально-кріпосницької системи», «дворянські революціонери», «революційні демократи», «народники», «три періоди революційного руху в Росії», «пролетарські революціонери» (історія СРСР).

Автори методичного листа рекомендують зробити в названих курсах суттєві скорочення (с. 22—26). Цілком підтримуючи їх, радимо педагогам залишити в полі зору учнів ту частину фактичного матеріалу, яка потрібна для більш глибокого з'ясування суті перелічених вище понять і явищ, для розкриття їх у дії. Дуже важливо також визначити в тексті програм і підручників ті документи, схеми тощо, на яких учні будуть розвивати свої уміння і навички самостійної роботи. Не слід забувати й про вивчення першоджерел («Маніфесту Комуністичної партії», уривків із статей В. І. Леніна), яке, без сумніву, посилить у них інтерес до праць основоположників марксизму-ленінізму.

Значні труднощі доводиться долати учителям і учням у 9-му класі при вивченні насичених визначними подіями й багатих на нові факти і поняття курсів нової історії (другого періоду), історії СРСР, новітньої історії. Адже на цьому етапі учні повинні не лише розвивати свої

¹⁷ Ленін В. І. І. Ф. Арманд. — Там же, т. 49, с. 315.

¹⁸ Ленін В. І. Цінні признання Пителима Сорокіна. — Там же, т. 37, с. 182.

¹⁹ Янко-Треницкая А. А. Об усвоении причин образования Российского централизованного государства. — В сб. Сложное становится доступнее: Из опыта преподавания истории. Сост. Н. Г. Дайри. М., 1981, с. 81—91.

уміння і навички самостійної роботи, а й творчо застосовувати їх у навчанні та в житті.

Учителю насамперед необхідно звернути увагу на відповідні розділи методичного листа (с. 26—37), де пропонуються скорочення. Слід також ретельно продумати й спланувати рекомендоване сумісне вивчення таких тем нової історії та історії СРСР, як «Перша світова війна 1914—1918 рр.» (нова історія); «Участь царської Росії в першій світовій війні» (історія СРСР); «Культура наприкінці XIX — на початку XX ст.» (нова історія) і «Культура Росії в епоху імперіалізму» (історія СРСР).

Завчасне скорочення матеріалу та планування спільного вивчення споріднених тем вивільняє чимало часу для організації самостійного опрацювання учнями передбачених програмою творів В. І. Леніна — «Пам'яті Комуни», «Доповідь про революцію 1905 року», «Робітничий клас і національне питання», «Про національну гордість великоросів», «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Марксизм і повстання», «Поради стороннього», «Головне завдання наших днів», «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» та уривків з інших праць. Причому йдеться про таке вивчення цих творів, в ході якого у свідомості учнів закарбовувалися б ленінські ідеї і творчий стиль розкриття історичних подій та проблем, а також формувалися основи марксистсько-ленінського наукового світогляду, стійкі погляди на той чи інший період суспільного розвитку. Радимо вчителям використати для цього розроблену методистом Н. Г. Дайрі систему опанування поняття «імперіалізм» на основі застосування дедуктивного методу²⁰.

Найвідповідальніші навчально-виховні завдання розв'язуються на уроках у 10 класі. Необхідно мобілізувати весь арсенал методів і засобів з метою максимального використання, як того вимагає реформа, можливостей викладання курсів історії СРСР, Української РСР та новітньої історії для формування у десятикласників суспільно-політичного аспекту марксистсько-ленінського світогляду, комуністичних переконань, твердого засвоєння ними історичних знань, закріплення вправних умінь та навичок самостійної роботи. Справитися з ними вчителю допоможуть рекомендації методичного листа про узгодження викладання курсів вітчизняної й новітньої зарубіжної історії та суспільствознавства, оптимальне насичення їх історико-партійними проблемами; про раціональний добір марксистсько-ленінських першоджерел та іншої літератури для самостійного опрацювання їх школярами; про широке систематичне використання в навчальному процесі лекційних і семінарських занять, теоретичних конференцій, диспутів тощо (с. 37—49).

Саме таке всебічно продумане раціональне викладання історії на міжпредметній і внутріпредметній основі дасть можливість вивільнити більше часу для вивчення конкретного матеріалу з теми «УРСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комуністичного суспільства», для різноманітних самостійних занять учнів, спрямованих на поглиблене засвоєння суті й основних рис розвинутого соціалізму, переваг соціалістичного способу життя перед буржуазним, а також для збирання конкретного матеріалу з метою розвінчання буржуазних фальсифікацій вітчизняної історії і сучасної дійсності. В цьому учителю допоможе спеціальна підбірка, вміщена в «Українському історичному журналі»²¹.

²⁰ Дайри Н. Г. Применение теоретических знаний учащихся и эффективность обучения. — В сб. Сложное становится доступнее, с. 19—55.

²¹ Актуальні питання критики буржуазних і ревізійністських фальсифікацій керівної ролі КПРС у радянському суспільстві (Матеріали «круглого столу»). — *НІЖ*, 1984, № 8, с. 10—81.

Велику увагу слід приділити також вихованню класової пильності²², викриттю різних форм і методів запеклого антикомунізму, в тому числі й клерикального. Тут учителю придуть на допомогу праці М. М. Соломатіна та О. І. Бєвзи²³.

Необхідно ширше розкривати такі питання, як перетворення світової системи соціалізму в провідний фактор сучасного суспільного розвитку, її притягальну силу і благотворний вплив на уми і настрої трудящих країн, що розвиваються, обрання ними соціалістичної орієнтації²⁴.

Всебічного обговорення в школі потребує миролюбна зовнішня політика КНРС і Радянської держави, гострого викриття — агресивний зовнішньополітичний курс адміністрації США.

Все це сприятиме активізації передбачених реформою методів навчання, які побуджуватимуть молодь до самостійного здобуття знань і самовиховання, націлюватимуть її на формування «...комуністичних ідеалів, великих моральних якостей, почуттів соціалістичного інтернаціоналізму і гордості за свою країну, готовності до праці і захисту соціалістичної Вітчизни»²⁵.

М. М. ЛИСЕНКО (Київ)

²² Сардачук П. Воспитывать классовое чутье и политическую бдительность.— Коммунист, 1984, № 12, с. 33—43.

²³ Соломатін М. М. Антикомунізм у націоналістичних шатах.— К., 1983; Бєвза О. І. Викриття антикомунізму в процесі вивчення історії та суспільствознавства.— К., 1982.

²⁴ Чиркин В. Е. Социалистическая ориентация развивающихся стран.— Вопр. философии, 1984, № 7, с. 337.

²⁵ О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сб. документов и материалов.— М., 1984, с. 68.

**90-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
В. С. КІКВІДЗЕ**

У березні 1985 р. виповнюється 90 років з дня народження Василя Сидоровича Кіквідзе — мужнього борця за владу Рад, одного з видатних полководців громадянської війни, легендарного командира 16-ї стрілецької дивізії.

Народився В. С. Кіквідзе 28 лютого (12 березня) 1895 р. у м. Кутаїсі в сім'ї дрібного службовця. В 1904 р., успішно склавши вступні екзамени, дев'ятирічний Васо був зарахований до Кутаїської гімназії. Навчаючись у ній, захоплювався військовою історією. В. С. Кіквідзе став активним членом революційного гуртка. Він, зокрема, розповсюджував листівки серед солдатів, брав участь у мітингах і демонстраціях, за що його в 1910 р. було виключено з гімназії.

В роки першої світової війни В. С. Кіквідзе вступив до лав армії. Після недовгого навчання у запасному полку його було направлено в 6-ту кавалерійську дивізію 7-го корпусу Особливої армії Південно-Західного фронту. За агітаційну роботу серед солдатів у грудні 1916 р. Василя Сидоровича було заарештовано. Воєнно-польовий суд засудив молодого революціонера у лютому 1917 р. до смертної кари, але Лютнева революція відкрила перед ним двері в'язниці. В. С. Кіквідзе знову повернувся у свою 6-ту кавалерійську дивізію. Фронтowi друзі обрали його головою солдатського комітету дивізії. Він виступав проти політики Тимчасового уряду, який намагався руками самих солдатів придушити революційний рух, що ширився серед них. Під впливом Василя Сидоровича дивізія відмовилася брати участь у каральній експедиції проти частин Туркестанського корпусу, а 5-а Донська кавалерійська дивізія — проти частин 3-го гренадерського корпусу. В. С. Кіквідзе користувався великим авторитетом серед солдатів. Особливо це виявилось в так званій «справі Лінде» — комісара Тимчасового уряду на Південно-Західному фронті, над яким за брутальну поведінку і вимогу негайно перейти у наступ солдати 443-го та 444-го полків вчинили самосуд. Уряд мав розправитися з «бунтівниками», але під впливом В. С. Кіквідзе комітети 6-ї кавалерійської, 46-ї та 2-ї піхотних дивізій висловили рішучий протест проти судового процесу. Вони, зокрема, заявили, що в разі спроби судити їх товаришів, вони будуть боротися за їх врятування. Зважаючи на реальну погрозу, командування змушене було закрити цю справу.

Революційні перетворення в армії, проголошені Радянською владою, проводилися на Південно-Західному фронті у складних умовах. Центральна рада всіляко перешкоджала демократизації армії, вела політику «українізації» військових частин, виступала проти військово-революційних комітетів. Для боротьби проти Радянської влади націоналісти, меншовики й есери мали намір використати призначений на середину листопада 1917 р. Надзвичайний з'їзд делегатів армій Південно-Західного фронту. Але більшість делегатів, згідно з наказами, одержаними від своїх частин, вимагали підтримки Радянської влади, схвалення негайної передачі землі селянам, швидкого підписання перемир'я¹. Проте різнопартійність делегатів не дала змоги з'їздові схвалити резолюцію про беззаперечне визнання влади Рад. Внаслідок досягнутої між фракціями угоди на з'їзді був обраний тимча-

¹ Известия Военно-революционного комитета Юго-Западного фронта, 1917, 28 нояб.

совий (до скликання III з'їзду) Військово-революційний комітет (ВРК), головою якого став більшовик Разживін, а його заступником був В. С. Кіквідзе. Хоч останній вважав себе лівим есером, але завжди підтримував лінію більшовиків. З'їзд також запропонував командуючому фронтом негайно розпочати роботу в справі організації перемир'я². 26 листопада ВРК видав перший свій наказ, в якому говорилося про те, що вищою владою в країні визнано Раду Народних Комісарів³.

19 грудня 1917 р. Військово-революційний комітет надіслав у фронтові частини повідомлення про скликання 27 грудня III Надзвичайного з'їзду делегатів армій Південно-Західного фронту⁴. На порядку денному з'їзду, що з деяким запізненням відкрився 30 грудня у м. Ровно, стояли питання про переобрання ВРК фронту, демобілізацію армії, формування з найбільш стійких елементів фронтових частин Червоногвардійської дивізії для підтримання лінії фронту⁵. До складу Військово-революційного комітету знову увійшов В. С. Кіквідзе.

Після того як з'їзд відмовився визнати владу Центральної ради, засудив її контрреволюційну діяльність і оголосив свою підлеглість Раді Народних Комісарів, емісари Центральної ради зрозуміли, що використати з'їзд у своїх інтересах їм не вдасться. Вони викликали із Здолбунова націоналістичні частини і 31 грудня захопили місто, заарештували значну частину делегатів з'їзду.

В. С. Кіквідзе і деяким делегатам вдалось уникнути арешту. Василь Сидорович розгорнув велику агітаційну роботу серед солдатів, які поверталися з фронту. Він загітував їх виступити проти Центральної ради. Разом з революційними солдатами Дубненського, Луцького і Ровенського гарнізонів 1 січня 1918 р. взяв участь у розгромі синьожупаників⁶ і визволенні Ровно. Під керівництвом В. С. Кіквідзе був створений Ровенський червоногвардійський соціалістичний загін.

9 січня згідно з рішенням Військово-революційного комітету був створений польовий штаб Південно-Західного фронту під командуванням В. С. Кіквідзе⁷. Його загони визволили Житомир і Бердичів.

Центральна рада звернулася за допомогою до німецького командування й армія окупантів вирушила на Україну. Під тиском переважаючих сил ворога загони В. С. Кіквідзе змушені були залишити Бердичів, Житомир і відступити до Києва. Розмістилися вони на станції Пост-Волинський. Прикриваючи відступ радянських військ, загони Кіквідзе і Примакова кілька днів стримували переправу через Дніпро і лише після того, як на його схилах були встановлені батареї важких гармат, вони відступили на Полтаву⁸. У цих боях В. С. Кіквідзе показав себе безстрашним, умілим військовим командиром.

Радянські частини, що відступили на Полтаву, були зведені у 4-ту армію під командуванням В. С. Кіквідзе. Незабаром його було призначено командуючим Полтавською ділянкою фронту. Перед ним стояло складне завдання — організувати оборону міста і якомога довше стримувати ворога, щоб тим часом вивести з-під удару червоні війська в Золотоноші та Бахмачі⁹.

4 березня 1918 р. загони В. С. Кіквідзе вели бій з противником під Гребінкою. Вдруге ворог був затриманий на лінії Ромодан — Ромни. Це дало можливість підготуватися до оборони Полтави.

² Голуб П. Партия, армия и революция.—М., 1967, с. 280.

³ Военно-революционные комитеты действующей армии (25 октября 1917 г.—март 1918 г.).—М., 1977, с. 391—392.

⁴ Там же, с. 446.

⁵ Там же, с. 641.

⁶ Великая Октябрьская революция на Украине: Хроника важнейших событий.—Киев, 1982, ч. 2, с. 619.

⁷ Военно-революционные комитеты действующей армии, с. 460.

⁸ Звезда (Новгород), 1927, 23 февр.

⁹ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне.—М.-Л., 1928, т. 2, с. 59.

В. С. Кіквідзе прагнув зробити все, щоб затримати окупантів і завдати їм сильних ударів¹⁰. На початку квітня його загін визволив Богодухів і цим самим на кілька днів затримав там значні сили ворога, призначені для наступу на Харків. Бої під Полтавою продовжувалися майже тиждень і тільки загроза повного оточення та ізоляції загону В. С. Кіквідзе від основних частин армії змусили червоних залишити місто.

Для оборони Харкова були залучені частини 4-ї та 5-ї українських радянських армій, робітничі загони харків'ян, Павлоградський і Комуністичний полки, загони К. Є. Ворошилова. Проте сили були нерівні. Крім того, становище погіршувалося ще й тим, що за умовами Брестського договору, Радянська Росія повинна була вивести з території України свої революційні частини. Загони В. С. Кіквідзе перебазувалися у м. Тамбов. Там на чолі з начальником В. С. Кіквідзе було створено дивізію позачергового формування. До неї ввійшов 6-й Заамурський кінний полк, що прорвався з боями з Румунського фронту. На кінець травня в її складі було 2 піхотні та 2 кавалерійські полки, 3 батареї, танкерики і бронепоезд. 7 червня дивізія одержала наказ передислокуватися в Царицин.

На Південному фронті становище радянських військ було дуже важким. Війська Денікіна і Краснова намагалися оволодіти важливими стратегічними пунктами, але полки дивізії розбивали їхні плани. Дивізія В. С. Кіквідзе діяла спочатку у складі Балашовсько-Камишинського загону, а 25 серпня її було включено до так званої Південної ділянки загонів завіси, які охороняли демаркаційну лінію від порушень інтервентами і вели боротьбу з білокозаками Краснова у північних районах Дону¹¹.

Під час липневого наступу Краснова дивізія виявилася на вістрі наступу білих. 15 липня вона вела бій під Філоново, де майже повністю був розгромлений Інтернаціональний полк, але позицій він не залишив. І тільки на початку серпня після важких боїв під Воропоново з переважаючими силами ворога дивізія змушена була відступити до Царицина.

Популярність В. С. Кіквідзе серед населення була настільки великою, що, незважаючи на значні втрати, дивізія швидко поповнила свої ряди добровольцями. 11 вересня 1918 р., коли було створено Південний фронт, дивізія В. С. Кіквідзе ввійшла до складу 9-ї армії, яку восени було перейменовано на 16-ту стрілецьку.

Політвідділ Південного фронту в доповідній записці, адресованій В. І. Леніну, схвально відгукувався про 16-ту стрілецьку дивізію та її командира В. С. Кіквідзе¹².

Протягом грудня дивізія Василя Сидоровича вела бої з армією Краснова. В одному з них білим частинам вдалося навальним наступом відрізати її оточити її. Проте бійці під керівництвом В. С. Кіквідзе не тільки вирвалися з оточення, а й завдали ворогові значних втрат.

В. С. Кіквідзе завжди був серед солдатських мас, його можна було бачити на найвідповідальніших ділянках бою. Він був не раз поранений, але не залишав дивізію. Проте п'яте поранення виявилось смертельним і 12 січня 1919 р. В. С. Кіквідзе помер. Поховано його у Москві на Ваганьківському кладовищі.

Ім'я легендарного комдива носять райцентр у Волгоградській області, вулиці у Києві та Харкові, школи, бібліотеки. Слава про мужнього борця за зміцнення Радянської влади в нашій країні завжди залишиться у пам'яті радянських людей.

О. І. ГАНЖА (Київ)

¹⁰ Там же, с. 134.

¹¹ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия.— М., 1983, с. 667.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 540, арк. 10—12.

ПІДНЕСЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ ТРУДЯЩИХ УРСР У 60-х — 80-х РОКАХ

Характерною рисою розвитку соціалістичного суспільства є планомірне поліпшення умов життя широких народних мас. На початковому етапі вдосконалення розвинутого соціалізму значно зросла актуальність комплексного дослідження цього питання. У даному історіографічному огляді зроблено спробу розглянути наукові, в основному монографічні видання 60—80-х років з проблеми підвищення матеріального добробуту трудящих УРСР.

Значний інтерес у цьому плані становить насамперед монографія, підготовлена вченими й спеціалістами СРСР та інших країн соціалістичної співдружності¹, в якій розкрито взаємозв'язок економічного розвитку і піднесення життєвого рівня мас, основні напрями підвищення доходів населення, зміни у структурі його споживання, шляхи розв'язання житлової проблеми в умовах соціалізму тощо.

При вивченні різних аспектів теми науковці дедалі більше звертаються до лєнінської теоретичної спадщини². З'являються також розробки методики дослідження проблеми матеріального добробуту радянських людей³. Так, у колективній монографії «Статистичне вивчення життєвого рівня населення» (К., 1968.— 185 с.) на матеріалах Української РСР визначено систему його показників, розглянуто методологічні питання аналізу реальних доходів, споживання матеріальних благ та платних послуг як усіма трудящими республіки, так і різними їх соціальними групами, намічено шляхи вдосконалення планування й дослідження добробуту мас.

Питання підвищення життєвого рівня радянських людей знайшли певне відображення в узагальнюючих працях з історії країни у цілому і республіки, зокрема в літературі з історії фабрик і заводів та в опублікованих у 1977—1982 рр. 25 книгах Нарисів усіх обласних і Київської міської організацій Комуністичної партії України. Проте, як відзнача-

¹ Социализм и народное благосостояние.—М., 1976.—446 с.

² Лаптин М. Н. В. И. Ленин о материальных и моральных стимулах к труду.—М., 1962.—232 с.; Палкін Ю., Тростянюк П. В. І. Ленін про принцип матеріальної зацікавленості.—К., 1968.—106 с.; Клименко П. Д. В. И. Ленин про значення торгівлі при соціалізмі і новий порядок планування.—К., 1969.—34 с.; Ленінське вчення про матеріальні і моральні стимули та його здійснення в період будівництва комунізму.—К., 1969.—287 с.; Пастушенко А., Кавалеров А. В. І. Ленін про добробут трудящих.—К., 1969.—21 с.; Шугов І. М. Ленінське вчення про народне споживання.—К., 1969.—47 с.; Бронер Д. Жилищная проблема в трудах и государственной деятельности В. И. Ленина.—Вестник статистики, 1970, № 3, с. 3—12; Петрович Н. Г. В. И. Ленин про поліпшення умов праці і підвищення життєвого рівня трудящих при соціалізмі.—К., 1971.—25 с.; Лаптин М. Н. В. И. Ленин и стимулы к труду: Ленинское учение о материальном стимулировании и современность.—М., 1974.—240 с.; Лаптин М. Н. Ленинские принципы стимулирования: Ленинское учение о стимулировании труда и современность.—М., 1977.—333 с.

³ Статистические и математические методы в изучении проблем народного потребления. (Сборник статей).—Ереван, 1964.—178 с.; Писарев И. Ю. Методика исследования жизненного уровня трудящихся.—В кн.: Социология в СССР.—М., 1966, т. 1, с. 263—281; Бузляков Н. И. Методы планирования повышения уровня жизни.—М., 1969.—222 с.; Матюха И. Я. Статистика жизненного уровня населения.—М., 1973.—232 с.

ється в історіографічному огляді цих видань⁴, досліджувану проблему розкрито у них далеко не в однаковій мірі. Окремі розділи про підвищення добробуту трудящих виділено у Нарисах історії Волинської, Львівської та деяких інших обласних організацій. Загалом же роботу членів партії в торгівлі, сфері побуту в цих виданнях майже не висвітлено.

Найбільш повно процес піднесення життєвого рівня трудящих республіки на етапі розвинутого соціалізму показано в «Історії Української РСР» (К., 1979, т. 8, кн. 2, розділ VI). Тут досліджено планомірне втілення у життя комплексної соціальної програми КПРС, розкрито реальні доходи робітників, службовців, колгоспників, підкреслено важливе соціальне значення суспільних фондів споживання, необхідність вдосконалення структури народного споживання, висвітлено розвиток галузей соціального призначення, неухильне поліпшення житлово-побутових умов населення УРСР. Значний матеріал, в основному вперше введений до наукового обігу, про піднесення добробуту трудящих міститься в'є томі «Київ» (Київ, 1979, 1982) з виданої російською мовою 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», де узагальнено процес неухильного підвищення життєвого рівня киян, як й усіх радянських людей, розкрито зміни, що відбулися в 60—70-х роках у реальних доходах, торговельному та комунально-побутовому обслуговуванні населення міста.

З'являється дедалі більше досліджень, в яких роз'яснюється суть і механізм дії основного економічного закону соціалізму, використання його у соціальній політиці КПРС. Так, важливі теоретичні узагальнення щодо підвищення добробуту радянських людей, структури споживання, формування й розподілу доходів населення містять праці В. Ф. Майєра та Г. С. Саркісяна⁵.

В ряді праць, виданих на Україні⁶, проблеми життєвого рівня населення досліджувалися комплексно. В монографії В. С. Короля⁷, наприклад, розкрито характерні риси й основні напрями піднесення добробуту трудящих СРСР на сучасному етапі. Автор докладно спинився на таких питаннях, як народне споживання, зростання і вдосконалення структури доходів населення, поліпшення житлових умов радянських людей, торговельного та побутового їх обслуговування. В окремому параграфі розглянуто зближення життєвого рівня трудящих міста й села. Привертає увагу дослідження А. І. Пастушенка⁸, який показав безпосередній зв'язок між піднесенням добробуту населення і такими економічними проблемами, як науково-технічний прогрес, розвиток сільського господарства, виробництво товарів народного споживання, зовнішньоекономічні зв'язки Радянської держави. Велику увагу автор приділив визначенню науково обґрунтованих критеріїв оцінки рівня задоволення потреб радянських людей.

⁴ Варгатюк П. Л., Калакура Я. С., Кожукало І. П. На лєнінських принципах. (До завершення видання Нарисів історії обласних партійних організацій України).— УІЖ, 1983, № 4, с. 63—77.

⁵ Майєр В. Ф. Зароботная плата в период перехода к коммунизму.— М., 1963.— 302 с.; Майєр В. Ф. Доходы населения и рост благосостояния народа.— М., 1968.— 223 с.; Майєр В. Ф. Уровень жизни населения СССР.— М., 1977.— 263 с.; Саркісян Г. С. Народное благосостояние в СССР.— М., 1983.— 279 с. та ін.

⁶ Доценко І. Л., Козак В. Є. До повного достатку.— К., 1966.— 104 с.; Підвищення добробуту трудящих України за п'ятдесят років Радянської влади.— Львів, 1967.— 272 с.; Врублевський В. К. Радянським людям.— К., 1968.— 87 с.; Король В. С. В ім'я народу, для народу.— К., 1978.— 159 с.; Куценко В. І. Благо народа—высшая цель социализма.— Киев, 1981.— 172 с.; Повышение эффективности социалистического производства и рост народного благосостояния.— Киев, 1984.— 237 с.

⁷ Король В. С. Развитой социализм и народное благосостояние.— Киев, 1982.— 207 с.

⁸ Пастушенко А. И. Социально-экономические особенности роста благосостояния трудящихся.— Киев, 1977.— 151 с.

В ряді досліджень 60—80-х років висвітлено роль Комуністичної партії, Рад народних депутатів, громадських організацій у підвищенні життєвого рівня трудящих. В. Болдырев, А. Смирнов та Я. Тавров⁹ на матеріалах, що охоплюють усі етапи історії радянського суспільства, показали величезну роботу КПРС по втіленню в життя лєнінського курсу на піднесення матеріального добробуту населення нашої країни. І. А. Прохорова¹⁰ розкрила форми і методи діяльності партійних організацій республіки по здійсненню програми підвищення життєвого рівня трудящих, організації соціалістичного змагання на підприємствах, що виробляють товари народного споживання, по поліпшенню торговельного й побутового обслуговування населення. В монографії «КПРС у боротьбі за підвищення добробуту трудящих» (К., 1974.—175 с.) В. М. Бачинський на матеріалах промислових підприємств України висвітлив роботу парторганізацій в 1959—1966 рр., спрямовану, зокрема, на збільшення реальних доходів робітничого класу, поліпшення умов його праці, побуту та відпочинку. В дослідженні А. М. Шекети «З турботою про людей» (Ужгород, 1974.—112 с.) розкрито діяльність місцевих Рад депутатів трудящих Закарпаття по розв'язанню питань житлового будівництва, поліпшенню роботи побутової сфери області.

У багатьох працях характеризуються джерела зростання добробуту радянських людей, розглядаються такі питання, як соціальне планування, взаємозв'язок життєвого рівня широких народних мас з підвищенням продуктивності суспільної праці, дальшим розвитком духовної культури трудящих, удосконаленням соціалістичного способу життя¹¹.

Більш конкретними, з використанням даних статистики стають дослідження, присвячені проблемам національного доходу й державного бюджету, їх ролі в піднесенні матеріального добробуту населення¹². Важливе питання щодо методики обчислення національного доходу у союзних республіках піднімається в статті Е. Д. Матевосова¹³.

Основні тенденції й закономірності докорінних зрушень у підвищенні життєвого рівня робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму належать до найменш вивчених проблем. Однак і з цієї теми є ряд солідних публікацій. Значною подією в історіографії стала, зокрема, стаття групи соціологів та економістів, присвячена підвищенню реальних доходів робітників, поліпшенню умов їх праці й побуту¹⁴. У виданих у 1977 р. історико-соціологічних нарисах¹⁵ поряд з аналізом інших аспектів і процесів соціальної історії робітничого класу країни висвітлюються також основні показники його добробуту: вирівнювання заробітної плати різних груп трудящих, скорочення робочого часу, поліпшення соціального забезпечення, житлових умов, удосконалення побуту, прогресивні зміни у споживанні матеріальних благ — продуктів харчування та промислових товарів.

⁹ Болдырев В., Смирнов А., Тавров Я. Борьба КПСС за повышение благосостояния народа.— М., 1972.— 136 с.

¹⁰ Прохорова И. А. Высшая цель ленинской партии.— Киев, 1978.— 96 с.

¹¹ Губарева О. Е. Источники народного благосостояния в СССР.— М., 1968.— 188 с.; Социалистический образ жизни и народное благосостояние.— Саратов, 1975.— 444 с.; Ассионов Г. Ф. Научно-технический прогресс и повышение народного добробуту.— К., 1976.— 153 с.; Анчишкин И. А. Экономические условия роста благосостояния советского народа.— М., 1977.— 199 с.; Брик М. В. В интересах каждого.— К., 1981.— 181 с.; Нищий Ф. Е. Забота о человеке труда.— Киев, 1984.— 93 с.

¹² Нагірняк П. А. Валовий суспільний продукт і національний дохід Української РСР в семиріччі.— В кн.: Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946—1964).— К., 1965, с. 16—26; Огородник С. Я. Виробництво і розподіл у період розгорнутого будівництва комунізму.— К., 1965.— 246 с.

¹³ Сборник статей (Ереванский университет), т. I. Серия общественных наук, вып. 1, 1965, с. 119—130.

¹⁴ Гордон Л. А., Клопов Э. В., Нейгольдберг В. Я., Петров Т. Б. Развитой социализм: благосостояние рабочих.— Рабочий класс и современный мир, 1974, № 2, с. 53—72; № 3, с. 15—33.

¹⁵ Социальное развитие рабочего класса СССР.— М., 1977.— 287 с.

Проблема умов життя робітничого класу УРСР ще не стала предметом спеціального дослідження. Певну наукову й пізнавальну цінність становлять лише відповідні розділи історії робітників Донбасу¹⁶, де на широкому конкретно-історичному матеріалі розкрито притаманний соціалізму процес неухильного піднесення матеріального добробуту трудящих, підвищення їх реальних доходів, поліпшення житлово-побутових умов.

Велика група авторів вивчала життєвий рівень колгоспного селянства¹⁷. Докорінні зміни, що відбулися в матеріальному становищі селян за роки Радянської влади, розглянули, зокрема, К. К. Шиян та С. Я. Островський у своїй праці «Минуле і сучасне села» (Харків, 1963.— 328 с.). В спеціально присвяченому цьому питанню розділі містяться стислі дані кінця 50-х — початку 60-х років по країні у цілому й по Харківській області зокрема. Проте, як і загалом в літературі 50-х — першої половини 60-х років, у даній монографії тему матеріального добробуту висвітлено неповно, схематично, ілюстративно, без ґрунтового наукового аналізу. М. І. Лавринович в одному з розділів своєї книги «Соціальні проблеми розвитку колгоспного села» (К., 1975.— 165 с.) спинився на питаннях удосконалення форм розподілу матеріальних благ та змінах у побутових умовах колгоспників УРСР наприкінці 60-х — початку 70-х років.

Увагу дослідників¹⁸ привертав такий важливий аспект формування соціальної однорідності в розвинутому соціалістичному суспільстві, як поступове зближення класів у сфері матеріального добробуту (рівень доходів, житлово-побутові умови тощо). Динаміку цього процесу на Україні висвітлено, наприклад, у праці О. О. Нестеренка¹⁹. Автори колективної монографії²⁰ показали найважливіші тенденції поступового вирівнювання на сучасному етапі реальних доходів колгоспників, робітників і службовців УРСР, а також умов їх праці й побуту.

Як і в усі періоди історії радянського суспільства, нині основою багатства країни та матеріального достатку кожної радянської людини є праця у суспільному виробництві. В ряді досліджень²¹ розглядаються форми її оплати у різних галузях народного господарства. Аналіз підвищення стимулюючої ролі винагородження за працю, спрямовану на вдосконалення виробничого процесу, дано, в основному на матеріалах УРСР у праці А. І. Синенко²², яка обґрунтувала необхідність поєднання в процесі комуністичного будівництва трьох форм матеріальної заінтересованості — особистої, колективної й суспільної. Широкий фактич-

¹⁶ История рабочих Донбасса.— Киев, 1981, т. 2.— 430 с.

¹⁷ Игнатовский П. А. Крестьянство и экономическая политика партии в деревне.— М., 1971.— 287 с.; Масловский М. А. Интересы колхозного селянства (Их формирования и задоволення).— К., 1976.— 164 с.; Кузнецов Г. Я. Социально-экономические проблемы советской деревни.— М., 1977.— 333 с.; Купрій М. І. Соціально-економічні зміни в колгоспному селі.— К., 1981.— 158 с.; Суховершко Г. В. Соціальні горизонти села.— К., 1983.— 103 с.

¹⁸ Дараган М. В., Левтринський Т. М., Ярмолинський М. Р. Шляхи подолання істотних відмінностей між містом і селом.— К., 1968.— 100 с.; Семин С. І. Преодоление социально-экономических различий между городом и деревней.— М., 1973.— 159 с.; Кисель В. П. Рабочий класс и переустройство быта современного села.— Минск, 1982.— 126 с.; Місто і село: подолання істотних відмінностей.— К., 1982.— 220 с.

¹⁹ Нестеренко А. А. Закономерности социально-экономического развития города и деревни.— Киев, 1975.— 310 с.

²⁰ Сближение социально-экономического развития города и села.— Киев, 1981.— 295 с.

²¹ Стимулювання праці в період розгорнутого будівництва комунізму.— К., 1964.— 167 с.; Проблеми матеріального стимулювання і підвищення народного добробуту в період будівництва комунізму.— К., 1967.— 335 с.; Кравчук Л. М. Оплата праці і матеріальне стимулювання.— К., 1972.— 147 с.; Процевський А. І. Зароботна плата і ефективність общественного производства.— Харьков, 1975.— 168 с.

²² Синенко А. И. Личная материальная заинтересованность и формы ее проявления при социализме.— Киев, 1974.— 160 с.

ний матеріал про нормування праці та заробітну плату у промисловості Української РСР. в основному у 60-і роки, міститься в монографії А. А. Чухна, І. Г. Саяпіна і В. Г. Лиходія²³. Поряд з висвітленням ряду теоретичних проблем автори внесли ряд рекомендацій щодо посилення ролі зарплати у підвищенні ефективності суспільного виробництва.

Досліджувалася й динаміка змін у відрядній та почасовій формах заробітної плати по окремих галузях і виробництвах. Особливу увагу автори приділили піднесенню ролі останньої й преміювання за впровадження нової техніки і підвищення продуктивності праці, а також зростанню значення морального стимулювання в житті радянського суспільства²⁴. Так, у книзі Б. В. Кузьміна та І. С. Ільчова²⁵ на основі значного фактичного матеріалу проаналізовано систему преміювання на підприємствах різних галузей промисловості УРСР.

Серед процесів, що відбуваються на селі в умовах удосконалення розвиненого соціалізму й досліджуються істориками та економістами, важливе місце займають питання розподілу за працею у колгоспному і радгоспному виробництві²⁶. Так, у монографії Т. Г. Чулкової²⁷ висвітлено місце й роль стимулювання в підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, досвід передових господарств республіки по вдосконаленню оплати праці з урахуванням її кінцевих результатів. Велику увагу автор приділив застосуванню моральних стимулів, поєднанню їх з матеріальними і ролі цих останніх у розвитку соціалістичного змагання трудівників села. Зростання продуктивності й оплати праці в колгоспах УРСР у роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок досліджується в праці В. В. Городнього «Госпрозрахунок і матеріальне стимулювання у колгоспах» (К., 1973.— 112 с.).

Важливі теоретичні й практичні проблеми оплати праці розглядає у своїх працях Т. Я. Коцюба²⁸. На матеріалах колгоспів України він вивчив співвідношення темпів підвищення оплати праці із зростанням її продуктивності, прискоренням науково-технічного прогресу, поліпшенням планування у колгоспному виробництві. В своїх висновках і рекомендаціях автор обґрунтовує необхідність впровадження єдиної тарифної сітки для піднесення ефективності праці колгоспників.

У соціалістичному суспільстві важливим джерелом підвищення життєвого рівня населення, матеріальною основою соціальних завоювань громадян, всебічного розвитку особи є суспільні фонди споживання. В ряді досліджень висвітлюються форми й методи розширення цих фондів, удосконалення системи пенсійного забезпечення робітників та службовців, що здійснюється у СРСР за рахунок держави, а також види допомоги і порядок їх надання колгоспникам²⁹. Цікаві дані другої

²³ Чухно А. А., Саяпин І. Г., Лиходей В. Г. Вознаграждение за труд при социализме.— Київ, 1968.— 279 с.

²⁴ Гендлер Г. Х. Заработная плата и техническое совершенствование производства.— М., 1965.— 199 с.; Максимов А. Л. Премирование рабочих СССР в условиях хозяйственной реформы.— М., 1971.— 182 с.; Палкін Ю. І. Матеріальне і моральне стимулювання праці.— К., 1975.— 133 с.

²⁵ Кузьмін Б. В., Ільчов І. С. Стимулирование научно-технических достижений.— Донецк, 1975.— 134 с.

²⁶ Колбасин А. А. Некоторые вопросы оплаты труда в колхозах.— Днепропетровск, 1968.— 45 с.; Петрович В. Б. Валовый доход та гарантована оплата праці в колгоспах.— К., 1970.— 187 с.; Поліна В. І. Матеріальне стимулювання в совхозах.— М., 1971.— 200 с.

²⁷ Чулкова Т. Г. Материальные и моральные стимулы к труду в колхозах.— Київ, 1980.— 167 с.

²⁸ Коцюба Т. Я. Гарантированная оплата и закон распределения по труду в колхозах.— М., 1969.— 184 с.; Коцюба Т. Я. Эффективное использование закона распределения по труду в колхозах.— Київ, 1974.— 302 с.

²⁹ Загородний В. І. Сочетание оплаты по труду и общественных фондов потребления в процессе коммунистического строительства.— Київ, 1971.— 91 с.; Веретенников В. Г., Ржаницына Л. С. Общественные фонды потребления и социальное планирование.— М., 1981.— 141 с.

половини 70-х років, в основному на матеріалах Донбасу, щодо піднесення ролі суспільних фондів споживання в охороні здоров'я трудящих, поліпшенні умов їх праці й побуту, у вихованні підростаючого покоління наводяться в праці І. Д. Заїки³⁰. Однак у деяких місцях книги спостерігається недостатньо глибокий рівень дослідження, подекуди викладаються загальновідомі положення. М. І. Сидорова³¹ показує зв'язок зростання суспільних фондів споживання з рівнем розвитку економіки та значення їх у підвищенні добробуту колгоспників, розкриваючи основні напрями формування і розподілу в 50—60-х роках цих фондів у колгоспах усіх союзних республік, зокрема Української РСР.

За рахунок оплати праці в сфері суспільного виробництва, виплат та пільг із суспільних фондів споживання, рівня цін на товари масового попиту складаються реальні доходи трудящих. Дослідники, в основному економісти, аналізують динаміку розвитку реальних доходів на матеріалах усієї країни, у тому числі й УРСР³². Для наукового вивчення добробуту радянських людей певне значення мають публікації про бюджети сімей, а також узагальнюючі праці з цього питання. Цінний конкретний матеріал щодо рівня і структури доходів сімей та їх бюджетів міститься, зокрема, в монографії Г. С. Саркісяна й Н. П. Кузнецової³³. Особливу увагу автори приділили проблемі вдосконалення методів наукового аналізу і планування життєвого рівня трудящих, зокрема питанням мінімуму матеріальної забезпеченості сім'ї.

Багато дослідників звертаються до вивчення характеру і принципів народного споживання. При цьому аргументованій критиці піддається концепція так званого незадоволеного попиту, згідно з якою платоспроможний попит населення має нібито завжди випереджати виробництво й пропонування товарів народного споживання. Як зазначав С. П. Фігурнов³⁴, відсутність балансу між попитом та пропонуванням мала місце на окремих етапах історії Радянської держави, але виключно як вимушене явище або ж як результат помилок і прорахунків у плануванні, ослаблення фінансової дисципліни тощо. Закономірністю ж соціалістичного суспільства є обов'язкова погодженість попиту й пропонування. Автори розглядають діалектичну взаємодію виробництва та потреб, шляхи формування запитів радянських людей на основі підвищення їх реальних доходів, дальшого збільшення споживання продуктів харчування, виробів легкої промисловості, товарів тривалого користування. Аналізу цих питань присвячені як наукові, так і науково-популярні праці³⁵. Г. Д. Тарасенко³⁶ у теоретичному плані показала закономірності розвитку й задоволення потреб населення в умовах розвинутого соціалізму, зіставила життєвий рівень трудящих країн двох протилежних

³⁰ Заїка І. Д. Фонды общественного благосостояния: О повышении и выравнивании жизненного уровня советских людей в годы десятой пятилетки. — Донецк, 1980. — 79 с.

³¹ Сидорова М. И. Общественные фонды потребления и доходы колхозников. — М., 1969. — 182 с.

³² Саркісян Г. С. Уровень, темпы и пропорции роста реальных доходов при социализме. — М., 1972. — 215 с.

³³ Саркісян Г. С., Кузнецова Н. П. Потребности и доход семьи. — М., 1967. — 176 с.

³⁴ Фігурнов С. П. Реальная заработная плата и подъем материального благосостояния трудящихся в СССР. — М., 1960, с. 107.

³⁵ Комаров В. Е., Чернявский У. Г. Доходы и потребление населения СССР. — М., 1973. — 239 с.; Евстигнеева Л. П. Формирование потребностей в развитии социалистическом обществе. — М., 1975. — 254 с.; Проблемы формирования потребностей человека в условиях развитого социализма. — Минск, 1978. — 207 с.; Левин А. И. Научно-технический прогресс и личное потребление. — М., 1979. — 246 с.; Проблемы распределения и рост народного благосостояния. — М., 1979. — 261 с.; Москвин А. И. Народное потребление в условиях развитого социализма. — Киев, 1984. — 224 с.

³⁶ Тарасенко Г. Д. Закон возвышения потребностей и жизненный уровень трудящихся. — Киев, 1977. — 191 с.

суспільних систем, аргументовано розкрила гуманістичний характер і переваги соціалістичного ладу.

Значний конкретно-історичний матеріал міститься в монографіях І. М. Шутова³⁷. В них досліджено ряд методологічних проблем особистого споживання, визначено його соціально-економічну суть, розглянуто динаміку змін у рівні та структурі. Багато місця в цих книгах приділено аналізу економічної літератури з цього питання. У працях О. І. Кочерги, О. О. Нестеренка й ряду інших авторів^{38–39} дається аналіз розвитку матеріальних, духовних і соціальних запитів трудящих, підкреслюється необхідність виховання розумних потреб членів соціалістичного суспільства як основи всебічного розвитку особи. Доповнюючи один одного, дослідники — історики, економісти, філософи — розкривають особливості споживання різних груп населення країни. Проте потребують глибокого вивчення причини досі ще існуючих негативних явищ і тенденцій у процесі споживання, шляхи й засоби органічного поєднання особистих і суспільних інтересів.

Характерною рисою сучасного розвитку радянського суспільства, що випливає з основного економічного закону соціалізму, є неухильне зростання ролі сфери обслуговування населення в піднесенні народного добробуту й ефективності суспільного виробництва, у дальшому вдосконаленні соціалістичного способу життя та всебічному розвитку трудящих. Цим обумовлено зростання інтересу дослідників до даної теми⁴⁰. Важливі теоретичні питання про комплекс умов, що забезпечують ефективну взаємодію піднесення суспільного виробництва і всебічної життєдіяльності членів розвиненого соціалістичного суспільства, висвітлено в праці О. І. Кочерги й А. А. Мазараки⁴¹, а також у колективній монографії⁴². Позитивним є практична спрямованість цих досліджень, наявність у них численних конкретних аргументованих рекомендацій. В. Є. Козак⁴³ комплексно розглянув питання про соціально-економічну роль та місце невиробничої сфери в житті суспільства, обґрунтував ряд рекомендацій щодо її вдосконалення. Різноманітний фактичний матеріал про діючу в нашій країні, у тому числі в УРСР, систему сфери обслуговування, про розширення обсягу й поліпшення якості побутових послуг, підвищення їх ролі у задоволенні матеріальних і духовних потреб радянських людей ідеться в монографії О. І. Ко-

³⁷ Шутов І. М. Проблеми розвитку народного споживання в період будівництва комунізму.— Львів, 1969.— 209 с.; Шутов І. Н. Личное потребление при социализме.— М., 1972.— 294 с.

^{38–39} Кочерга О. І., Марцин В. С. Проблеми попиту і споживання. Регіональні аспекти.— К., 1978.— 300 с.; Тараткевич М. В. Человек. Среда. Потребности: Диалектика формирования разумных потребностей.— Минск, 1980.— 270 с.; Нестеренко А. А. Возвышение потребностей в условиях развитого социализма.— Киев, 1981.— 87 с.; Михайлов Н. Н. Социализм и разумные потребности личности.— М., 1982.— 189 с.; Новиков А. И. Мещанство и мещане.— Л., 1983.— 152 с.; Донченко Е. А., Сохань Л. В., Тихонович В. А. Формирование разумных потребностей личности: Социологические и психологические аспекты.— Киев, 1984.— 223 с.; Шутов І. Н. Экономические потребности и всестороннее развитие личности.— Киев, 1984.— 47 с.

⁴⁰ Корчагин В. П., Сбытова Л. С. Сфера услуг и занятость населения.— М., 1970.— 175 с.; Правдин Д. И. Развитие непроизводственной сферы при социализме (темпы, пропорции, перспективы).— М., 1976.— 156 с.; Россинский М. Б. Сфера услуг в экономике развитого социализма.— Саратов, 1976.— 151 с.; Комаров В. Е., Улановская В. Д. Социально-экономическая эффективность сферы услуг.— М., 1980.— 127 с.; Устенко А. А., Шиндлер В. А. В интересах трудящихся: Сущность и пути развития непроизводственной сферы развитого социализма.— Киев, 1980.— 135 с.; Непроизводственная сфера СССР.— М., 1981.— 349 с.

⁴¹ Кочерга А. И., Мазараки А. А. Народнохозяйственный комплекс и социальные проблемы.— М., 1981.— 269 с.

⁴² Социальная инфраструктура: вопросы теории и практики.— Киев, 1982.— 333 с.

⁴³ Козак В. Е. Непроизводственная сфера: вопросы теории.— Киев, 1979.— 311 с.

черги⁴⁴. Автор ґрунтовно висвітлив роль цих послуг у піднесенні добробуту трудящих, теоретично обґрунтував багато питань цієї проблеми, зробив широкі узагальнення.

Певне місце в ряді праць займають питання розвитку торгівлі. В деяких виданнях ця проблема викладається у комплексі з іншими компонентами сфери послуг, з розкриттям закономірностей взаємодії між виробництвом, попитом та пропонуванням товарів народного споживання в умовах розвинутого соціалізму⁴⁵. В центрі уваги окремих дослідників — поліпшення розміщення й використання підприємств торгівлі, дальше вдосконалення торговельного процесу⁴⁶.

Великий цифровий і фактичний матеріал, що стосується переважно 70-х років, наводиться в книзі Т. Ю. Спициної та Н. М. Ушакової⁴⁷. Автори аналізують розвиток торгівлі країни, в тому числі й УРСР, удосконалення взаємодії торгівлі з промисловістю і як наслідок цього — поліпшення асортименту та якості товарів, форм і методів торговельного обслуговування населення. Характерний для сучасного етапу комплексний підхід до розв'язання завдань дальшого зміцнення матеріально-технічної бази торгівлі, поліпшення управління нею, вдосконалення планування й стимулювання виробництва товарів народного споживання, а також спільні для всіх союзних республік тенденції підвищення соціальної ролі цієї галузі, перспективи її дальшого розвитку розкривають В. П. Шиманський та Я. Л. Орлов⁴⁸.

У ряді праць ідеться про різні види торгівлі — споживчої кооперації, кооперативної й колгоспної, організацію торговельного обслуговування працівників сільського господарства на полях і тваринницьких фермах, у тракторних бригадах⁴⁹. Більша частина книги «Споживча кооперація Української РСР. 1917—1967» (К., 1967.— 207 с.) присвячена кінцю 50-х — першій половині 60-х років. У ній висвітлено основні напрями роботи кооператорів республіки в торгівлі, громадському харчуванні, постачанні сільськогосподарських продуктів населенню міст та робітничих селищ, розкрито роль кооперації в поліпшенні умов життя трудящих, задоволенні їх зростаючих потреб. Ролі колгоспної торгівлі в системі соціально-економічних зв'язків між містом і селом, забезпеченні продовольством міського населення УРСР у 50—60-х роках присвячена праця Я. У. Лінійчука «Важливе джерело піднесення народного добробуту» (К., 1967.— 169 с.).

Історіографію проблеми організації громадського харчування в країні поповнила книга В. Г. Бичкова⁵⁰, який при викладі матеріалу широко користувався даними з усіх союзних республік. В УРСР розвиток цієї галузі став предметом вивчення ряду дослідників, насамперед О. І. Кочерги⁵¹, який широко і комплексно розкрив соціально-економічне значення громадського харчування, найважливіші зміни, що відбу-

⁴⁴ Кочерга А. И. Сфера обслуживания населения (вопросы социалистического воспроизводства).— М., 1979.— 292 с.

⁴⁵ Локшин Р. А. Спрос, производство, торговля.— М., 1975.— 270 с.; Торговля в развитом социалистическом обществе.— М., 1977.— 174 с.; Чернявский У. Г. Потребности, товарооборот, потребление материальных благ: Вопросы теории и методологии, анализ.— М., 1981.— 268 с.

⁴⁶ Леонов П. А. Торговля в Донбассе.— Донецк, 1971.— 120 с.

⁴⁷ Спицына Т. Ю., Ушакова Н. Н. Экономическая политика партии и государства в развитии торговли.— Киев, 1980.— 185 с.

⁴⁸ Шиманский В. П., Орлов Я. Л. Торговля и благо народа.— М., 1980.— 272 с.

⁴⁹ Сидоренко И. А. Тернопольские кооператоры.— Львов, 1966.— 64 с.; Споживча кооперація Закарпаття за 20 років.— Ужгород, 1966.— 100 с.; Споживча кооперація Київщини. 1917—1967.— К., 1967.— 84 с.; Колесник Ф. Д. Діла і плани кооператорів України.— М., 1971.— 179 с.

⁵⁰ Бичков В. Г. Общественное питание и актуальные вопросы его развития.— М., 1978.— 126 с.

⁵¹ Кочерга А. И. Экономические проблемы общественного питания.— М., 1972.— 420 с.; Кочерга А. И., Семенов В. И. Повышение эффективности общественного питания.— Киев, 1980.— 247 с. та ін.

лися в ньому. Серйозним внеском у висвітлення даної проблеми є також праця І. Г. Бережного, Л. Г. Гольдфарба й В. І. Пшеничного⁵². На значному колі джерел, що відносяться в основному до 60—70-х років, у ній висвітлюється роль громадського харчування в реалізації соціальної програми КПРС і підвищенні ефективності суспільної праці, вдосконалення обслуговування населення за місцем праці, навчання і відпочинку, реконструкція й технічне переозброєння підприємств галузі. Досліджуються питання впровадження в громадське харчування досягнень науково-технічного прогресу, діяльність його підприємств у різних районах республіки⁵³ тощо. Робляться спроби теоретичного аналізу та наукового узагальнення проблем, пов'язаних з далішим розвитком цієї галузі, наприклад, у праці В. Р. Махнюка⁵⁴.

З'являються публікації й про сферу побутового обслуговування населення — галузь, що бурхливо розвивається в останні двадцятиріччя. Зокрема, акцентується увага на індустріалізації служби побуту, зв'язках її з розвитком продуктивних сил країни, республіки, регіону⁵⁵.

Предметом наукового дослідження дедалі більше стає історичний досвід розв'язання в СРСР житлової проблеми, величезні масштаби та темпи будівництва житла. У літературі розглядаються проблеми його фінансування, поліпшення якості, використання сучасних принципів комплексної забудови і благоустрою міст та сільських населених пунктів. Основні особливості й тенденції розселення трудящих в УРСР у 60—70-х рр. досліджено в книгах П. С. Коваленка, А. В. Степаненка та інших⁵⁶. Вони висвітлюють актуальні питання управління зростанням великих, середніх і малих міст, а також селищ міського типу. Взаємозв'язок розвитку виробництва й житлового будівництва представлено в краєзнавчих та історико-економічних нарисах про різні міста. Для вивчення проблем комплексного благоустрою, створення сприятливих умов для праці й відпочинку трудящих певний інтерес становлять праці С. І. Северина⁵⁷ і В. А. Кучерявого⁵⁸. У них аналізується озеленення міст, зокрема, в останній дається докладний історичний нарис розвитку зеленої зони Львова від епохи феодалізму до наших днів.

Завдяки значному поліпшенню житлово-побутових умов збільшується бюджет вільного часу радянських людей. Це має істотне значення для піднесення їх культурно-освітнього та професійного рівня, зміцнення здоров'я, формування гармонійно розвиненої людини. У зв'язку із зростанням в умовах НТР соціальної ролі вільного часу населення підвищився інтерес дослідників до цієї проблеми⁵⁹. На основі вивчення змін у побуті різних груп трудящих автори показують шляхи і резерви збільшення вільного часу, одним з яких є вдосконалення сфери обслу-

⁵² Бережной И. Г., Гольдфарб Л. Г., Пшеничный В. И. Развитие общественного питания на Украине.— Киев, 1980.— 215 с.

⁵³ Семенов В. И., Семикоз А. С. Общественное питание на угольных шахтах.— Донецк, 1973.— 84 с.

⁵⁴ Махнюк В. Р. Общественное питание: вопросы теории и тенденции развития.— Киев, 1982.— 195 с.

⁵⁵ Авласенко Ю. Г. и др. Экономика и территориальное планирование бытового обслуживания населения.— Донецк, 1968.— 78 с.; Скибин П. А. Индустрия услуг.— Харьков, 1974.— 110 с.; Тюшев В. А. Развитие бытового обслуживания населения в СССР.— М., 1982.— 103 с.

⁵⁶ Коваленко П. С. Развитие городов.— Киев, 1980.— 299 с.; Степаненко А. В. Города в условиях развитого социализма.— Киев, 1981.— 295 с.; Развитие и застройка городов УССР.— Киев, 1984.— 133 с.

⁵⁷ Северин С. И. Комплексное озеленение в благоустройстве городов.— Киев, 1975.— 232 с.

⁵⁸ Кучерявый В. А. Зеленая зона города.— Киев, 1981.— 247 с.

⁵⁹ Попов О. Г. Робочий і вільний час при соціалізмі.— К., 1967.— 98 с.; Маруня В. П. Ціна вільного часу: Про соціально-економічну суть позаробочого часу.— К., 1978.— 128 с.

говування. Науковий інтерес становить книга Л. А. Гордона й Е. В. Клопова⁶⁰, створена за матеріалами проведених у 1965—1968 рр. обстежень бюджетів часу та умов життя робітників Дніпропетровська, Запоріжжя, Костроми й Одеси, а також на основі узагальнення даних ряду інших конкретно-соціологічних досліджень. Автори створили шпороку картину соціального, демографічного, культурного розвитку, матеріального становища, основних витрат вільного часу трудящих зазначених міст і виявили деякі загальні тенденції й закономірності, що визначають побутові умови трудівників промисловості великих міст Європейської частини СРСР.

Дослідники сучасного етапу історії нашої країни звертають увагу на зміни, що відбуваються в побуті радянських людей. Основні тенденції вдосконалення побуту, його структури розкрито у праці В. М. Мазур «Соціалістичний побут та його розвиток» (К., 1976.— 131 с.). В полі зору автора — такі важливі процеси, як вплив на побут змін у соціально-класовій структурі суспільства, виробництві й характері праці в умовах НТР. Цікаві положення про соціальне значення побуту у розвинутому соціалістичному суспільстві містить книга А. І. Кавалерова⁶¹. Г. Ф. Науменко⁶² на основі багаторічних соціологічних досліджень і даних статистики показав становлення нових форм побуту молоді індустріального міста, зокрема прогресивних традицій та обрядів.

В ряді праць розкривається побут робітничого класу⁶³. У монографії А. П. Пономарьова «Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу. 1950—1975» (К., 1978.— 143 с.) проаналізовано характерні риси матеріальних і житлово-побутових умов трудівників шахтарського краю. А. В. Орлов у своєму соціолого-етнографічному дослідженні «Сучасний побут робітничої молоді» (К., 1970.— 162 с.) висвітлив на матеріалах промислових підприємств республіки 50—60-х років поряд з етнографічними аспектами також бюджет, побут, вільний час, відпочинок молодого поповнення робітників, роль житлово-побутових умов у піднесенні соціальної зрілості юнаків та дівчат.

Побуту колгоспного селянства присвячуються окремі історичні й етнографічні розробки⁶⁴. Автори не тільки показують прогресивне, найбільш перспективне у цій справі, а й виявляють негативні явища, вносять пропозиції щодо створення умов для їх відмирання.

Таким чином, у літературі 60-х — початку 80-х років знайшли певне висвітлення основні аспекти проблеми піднесення матеріального добробуту трудящих. На широкій джерельній базі — архівних документах, матеріалах періодики й опублікованої літератури — були створені монографії, численні праці науково-популярного, публіцистичного й навчального характеру, статті в журналах, наукових записках, тематичних збірниках. По даній темі захищено ряд дисертацій. Внаслідок такого інтенсивного дослідження проблеми значно розширилося коло досліджуваних питань, вперше розкрилася суть багатьох аспектів теми.

Проте окремі питання висвітлювалися поверхово, багато з них лише намічалися для вивчення, особливо в історичному й історико-пар-

⁶⁰ Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы: Социальные проблемы быта и внеабочего времени. По материалам изучения бюджетов времени рабочих в крупных городах Европейской части СССР.— М., 1972.— 368 с.

⁶¹ Кавалеров А. И. Социалистический быт — составная часть советского образа жизни.— Львов, 1978.— 126 с.

⁶² Науменко Г. Ф. Молодежь социалистического города: быт, традиции, быт.— Киев, 1979.— 156 с.

⁶³ Гордон Л. А., Клопов Э. В., Оников Л. А. Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра.— М., 1977.— 159 с.

⁶⁴ Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства: Історико-етнографічний нарис.— К., 1966.— 135 с.

тійному плані. Так, мало уваги приділено в літературі оплаті праці та умовам життя такого численного загону трудівників сільського господарства, як робітники радгоспів. У публікаціях нерідко спостерігалися нерозуміння нового, забігання вперед в оцінках і висновках, намагання обходити нерозв'язані питання, замовчувати існуючі труднощі й недоліки. Опублікованій літературі явно не відповідає її історіографічне узагальнення — робляться лише перші спроби охарактеризувати рівень висвітлення окремих аспектів проблеми⁶⁵. Нині назріла необхідність у створенні істориками УРСР синтетичної, з найповнішим використанням даних суміжних суспільствознавчих наук, праці про піднесення добробуту трудящих республіки, зближення умов життя міського й сільського населення, роль матеріально-побутових факторів у зміцненні соціально-класової єдності радянського суспільства.

Л. Д. ВІТРУК (Київ)

⁶⁵ Затулко В. К. Освещение в литературе борьбы Коммунистической партии Украины за повышение жизненного уровня рабочего класса в годы восьмой пятилетки.— Вопросы общественных наук, вып. 34, 1976, с. 47—52; Труфанов И. П. Об историографии быта рабочего класса периода развитого социалистического общества (1959—1970 гг.).— В кн.: Рабочий класс СССР на современном этапе. Вып. 4.— Л., 1976, с. 42—52; Труфанов И. П. Об историографии проблемы материального благосостояния советских рабочих (1970—1980 гг.).— В кн.: История рабочего класса развитого социалистического общества. Историкографический анализ.— Л., 1983, с. 41—50.

ВИДАННЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ 50-РІЧЧЮ СТАХАНОВСЬКОГО РУХУ

Скляренко Є. М.

Стахановці.

К.: Вид-во політичної літератури
України, 1984.—110 с.

В історії нашої соціалістичної Вітчизни є події, що назавжди залишилися в пам'яті народній. До них належить зародження і розвиток стахановського руху, який відіграв величезну роль у зміцненні економічної могутності нашої країни, став переконливим свідченням нового ставлення робітничого класу Країни Рад до праці за умов соціалізму. Невгасимий інтерес радянської громадськості до трудової героїки довоєнних п'ятирічок особливо посилюється нині у зв'язку з підготовкою до відзначення 50-річчя стахановського руху в нашій країні. Саме тому актуальною є рецензована книга Є. М. Скляренка.

В ній розповідається про зародження і розвиток патріотичного руху, про славні традиції, сучасні досягнення передовиків виробництва — гідних продовжувачів трудового подвигу перших стахановців. І хоча дана праця не є першою спробою висвітлення цієї важливої проблеми, проте вона вигідно відрізняється від попередніх видань тим, що в ній вдало поєднано героїку новаторів довоєнних п'ятирічок з показом трудового змагання робітничого класу на сучасному етапі.

Широко використовуючи літературні та документальні джерела, автор створив книгу про передовиків представників робітничого класу, які йдуть в авангарді творців матеріально-технічної бази розвинутого соціалістичного суспільства. Цінність видань, подібних до рецензованого, полягає в тому, що вони дають можливість рельєфніше уявити історичні події, а також створити конкретний портрет їх активних учасників. Рецензована праця вдало відтворює узагальнений образ сучасного робітника нашої країни — гідного продовжувача трудового подвигу перших стахановців. У ній переконливо показано, що за останнє двадцятиріччя сталися значні кількісні та якісні зміни в складі робітничого класу — провідної сили радянського суспільства. Так, за період з 1960 по 1980 рік його чисельність зросла на 32,7 млн. чол. Разом з тим постійно збільшується

питома вага робітників у складі Комуністичної партії — з 32% у 1951 р. до 44,1% у 1983 р. В складі республіканської партійної організації протягом 1966—1982 рр. вона зросла з 38,4 до 44,8% (с. 60).

Усім своїм змістом книга переконливо доводить, що патріотичний почин стахановців 30-х років знайшов своє логічне продовження і розвиток у соціалістичному змаганні на сучасному етапі та його вищій формі — русі за комуністичне ставлення до праці. В умовах розвинутого соціалізму робітничий клас очолює цей рух, який став справді всенародним.

Яскраве відображення знайшли в праці такі риси радянського робітника, як безмежна відданість комуністичним ідеалам, самовіддане служіння народові, виховані ленінською партією, всім укладом соціалістичного способу життя.

На жаль, автор рецензованої книги занадто стисло описує післявоєнну діяльність новаторів виробництва. Наприклад, двічі Герої Соціалістичної Праці І. І. Стрельченко і Г. Я. Горбань лише названі в загальному контексті (с. 65, 82), а про І. І. Бридька навіть не згадано. Показник щодо кількості робітничого класу СРСР, який наведено в книзі (с. 60), не відповідає тому, що вміщений у збірнику «Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года» (М., 1984). Зазначимо, що такого роду дані публікувалися в різних номерах журналу «Вестник статистики» за 1980—1983 рр. і деяких інших виданнях.

Праця набагато б виграла, коли б у ній було дано вступний розділ, висвітлено не лише позитивні моменти проблеми, а й показано діалектику складних процесів, вказано на невикористані резерви у соцзмаганні. У книзі подекуди зустрічаються стилістичні та мовні огріхи. Крім того, в ній не уніфіковано ініціали персоналій, назви промислових підприємств тощо.

Однак перелічені недоліки не применшують головного — історіографія робітничого класу СРСР радянського періоду збагатилася ще однією працею, яка поглиблює і розширює уявлення сучасників про величезний трудовий подвиг новаторів виробництва.

А. А. КОНДРАЦЬКИЙ (Київ)

БОЙОВЕ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКЕ БРАТЕРСТВО НАРОДІВ

Дніпр — река героїв:
Свідетельства всенародного подвига.

Авт.-сост. Н. Н. Туцев.

П. Я. Добровольский, В. А. Замлинский и др.

Киев: Политиздат Украины, 1983.—371 с.

Боевое братство народов СССР:
Дружба и массовый героизм народов СССР
в боях за Советскую Украину
в Великой Отечественной войне.

Документы и материалы.

Сост. В. Н. Немятый,

Д. Ф. Григорович и др.

Киев: Наук. думка, 1984.—455 с.

Радянські вчені видали ряд цінних праць, присвячених історії Великої Вітчизняної війни. Цей значний науковий фонд дедалі більше поповнюється новими виданнями, в тому числі двома рецензованими збірниками, документи яких розповідають про масовий героїзм радянських воїнів у роки війни, братерську дружбу народів СРСР і Збройних Сил в оборонних та наступальних боях. Зокрема, в першій книзі йдеться про героїзм, відвагу й мужність воїнів Червоної Армії в ході боїв за форсування Дніпра. До неї ввійшли передмова, написана учасником боїв за Дніпро, Маршалом Радянського Союзу К. С. Москаленком, сім розділів, що охоплюють 88 документів, список Героїв Радянського Союзу, які особливо відзначилися при форсуванні Дніпра та списки скорочень і переліку документів.

Другий збірник складається з передмови, п'яти розділів, до яких ввійшло 208 документів і матеріалів, іменного покажчика та списку документів. У ньому висвітлюється бойове братерство народів СРСР та їх Збройних Сил в оборонних і наступальних боях на території України з початку війни (22 червня 1941 р.) до 8 жовтня 1944 рр., коли було остаточно визволено територію Української РСР від фашистських окупантів.

Автори-упорядники збірок виявили і включили до них документи й матеріали з Архіву Міністерства оборони СРСР та Центрального Військово-Морського архіву (ЦВМА) — документи політвідділів й бойові донесення, директиви, зведення, листівки військових рад та політорганів фронтів, армій, дивізій, Чорноморського флоту і флотилій. Основна частина документів друкується вперше. До збірок ввійшли також публікації червоноармійських газет усіх фронтів, більшості армій, що діяли на Україні, в басейні Дніпра, й Чорноморського флоту.

Згідно з існуючими правилами, документи й матеріали систематизовані в хронологічному порядку. Публікації відображають події, що відбувалися на території Української РСР, а також вздовж течії Дніпра по території Смоленської області РРФСР і Білоруської РСР. У багатьох матеріалах опущені розділи або частини документів, що не стосуються теми, дані біографічного характеру, додатки до доку-

ментів тощо. Пропущений текст позначено крапками, про що, на жаль, у текстуальних примітках не застережено.

Документи збірок висвітлюють керівну роль Комуністичної партії в справі об'єднання всіх соціалістичних націй і народностей на боротьбу проти фашистських агресорів. У другому збірнику підкреслюється, що лєнінська національна політика, братерська дружба народів, вихована Комуністичною партією, їх монолітна єдність і згуртованість, народжені в революційних боях за Радянську владу, витримали тяжкі випробування війни. «Ні сила зброя, ні фашистська ідеологія расової вищості (націоналізму і геноциду) ні ставка гітлерівців на буржуазних націоналістів не змогли зруйнувати скованого партією братерства народів» (Збірник другий. Далі 2, с. 7).

У рецензованих книгах яскраво відображено героїзм прикордонників, танкістів, артилеристів, саперів, льотчиків, моряків, десантників, снайперів, воїнів усіх спеціальностей і національностей як в оборонних, так і в наступальних операціях на території Української РСР. При цьому публікації розповідають про зростання бойової майстерності командирів, перевагу радянського військового мистецтва, високий рівень стратегічного керівництва Верховного Головнокомандування й командування фронтів, про діяльність партизанів, допомогу населення воїнам у виконанні бойових завдань.

На багатьох сторінках збірок показано авангардну роль комуністів і комсомольців у боях за соціалістичну Вітчизну. У вересні 1941 р. політуправління Південно-Західного фронту повідомляло Головному політичному управлінню Червоної Армії, що командир танкового взводу, член ВЛКСМ, лейтенант А. І. Лебедев 30 вересня 1941 р. вів нерівний бій з фашистами, підбив один танк, але ворожий снаряд обірвав життя патріота нашої Батьківщини (2, с. 70, 71).

Авангардна роль комуністів і комсомольців підносила авторитет лєнінської партії. Про це, зокрема, свідчив прийом у партію бійців і командирів різних національностей, які відзначилися в боях. 15 квітня 1944 р. начальник політвідділу 2-ї гвардійської армії повідомляв політуправлінню 4-го Українського фронту, що з 8 по 12 квітня у парторганізації було подано 1256 заяв про прийняття в партію. Гвардії рядовий Нізамутдінов у своїй заяві писав: «Хочу бути комуністом, щоб у бою бути в числі кращих гвардійців. Не пошкодую ні сил, ні життя для розгрому ворога» (2, с. 350).

Свою організаторську і виховну роботу в дусі дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму політичні органи фронтів, партійні і комсомольські організації забезпечували високий наступальний порив, відвагу, мужність і героїзм воїнів у грандіозній битві за Дніпро. Про це, зокрема, йдеться в першому збірнику та в третьому розділі другої книги.

У рецензованих працях наводяться численні приклади героїзму воїнів при фор-

суданні Дніпра в районах Смоленської та Могильовської областей. Так, пройшовши північний район Смоленська, бійці і командири саперної частини вийшли на берег Дніпра й організували там переправу. Один з бійців, взявши в руки кінець сталювого троса, перепливав через Дніпро. Інші тим часом змайстрували пліт, на якому з допомогою троса сапери переправилися через річку автоматників і передовий підрозділ. Визволяючи від ворога вулиці міста, бійці перебили факельників, які запалювали будинки, захопили полонених і трофеї (збірник перший. Далі 1, с. 52).

У багатьох пунктах Дніпро форсували з'єднання Центрального фронту, яким командував генерал К. К. Рокоссовський. Вони входили в 65-у армію генерала П. І. Батова, в 48-у армію генерала П. Л. Романенка, 60-у армію генерала І. Д. Черняховського і 13-у армію генерала М. П. Пухова. 21 вересня 1943 р. у районі Доманова, де невеликий плацдарм утримував 205-й гвардійський стрілецький полк, фашисти атакували позиції наших гвардійців. Майже повністю полягли в бою бійці 2-го батальйону. З командирів живим залишився лише один офіцер — молодший лейтенант В. А. Федорков. Об'єднавши тих, хто залишився в живих, з двох рот в одну групу, він продовжував відбивати контратаки гітлерівців. Незабаром його було тяжко поранено, але В. А. Федорков продовжував керувати боєм, сам вів вогонь з кулемета. Його приклад наслідували інші поранені гвардійці. І вони вистояли. За сміливість, рішучість і відвагу В. А. Федоркову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (1, с. 79).

Особливого значення в битві за Дніпро набув київський напрям. Щоб утримати Київ, гітлерівське командування зосередило там 31 дивізію, в тому числі 7 танкових і 2 моторизовані. Противник мав 3600 гармат та мінометів, близько 400 танків і штурмових гармат, 665 літаків (там же). Їх повинні були розгромити з'єднання Воронезького (з 20 жовтня 1-го Українського) фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна.

Неможливо без хвилювання читати звернення до військ армії Військової ради фронту: «Славні бійці, сержанти й офіцери!»

Перед вами — рідний Дніпро. Ви чуєте плескіт його сивих хвиль. Там, на його західному березі, — древній Київ — столиця України.

Ви прийшли сюди, на берег Дніпра, через жаркі бої, під гуркіт зброї, через пороховий дим. Пройшли з боями сотні кілометрів. Тяжкий, але славний ваш шлях...

Ви з честю виконали свій військовий обов'язок перед Батьківщиною. Слава вам, багатирі!

Сьогодні наш шлях — через Дніпро. Окиньте поглядом берег, що стоїть перед вами. Там Київ, українська земля, там діти і дружини, батьки, матері, брати, сестри! Вони чекають вас!

Настав вирішальний час боротьби. Сьо-

годні ми повинні подолати Дніпро. Води Дніпра для нас не перепона.

Піднімо ж славний Червоний прапор над західним берегом Дніпра, над рідним Києвом!

Вперед, за Дніпро! Вперед, до перемоги!..

Сміливіше за Дніпро, орли! Перемога буде за нами!» (1, с. 117, 118).

Це звернення було видано 22 вересня 1943 р. Вся партійно-політична робота у підрозділах і частинах, як зазначав начальник політуправління Воронезького фронту, генерал-майор С. С. Шатилов, була підпорядкована одній меті — забезпечити успішне форсування Дніпра, захопити плацдарми на Правобережжі. Лозунгами боїв за Дніпро були: «Боротьба за Дніпро — боротьба за Київ!», «Доля столиці України — Києва у твоїх руках, воїн!..» (1, с. 140).

Загалом 25 документів і матеріалів першого збірника розповідають про ратні подвиги воїнів Степового (2-го Українського), Південно-Західного (3-го Українського) і Південного (4-го Українського) фронтів під командуванням генералів І. С. Конєва, Р. Я. Малиновського та Ф. І. Толбухіна при форсуванні Дніпра в його середній і нижній течії, про визволення столиці Української РСР — Києва. В заключному, сьомому розділі цієї книги вміщені нагородні листи на 28 Героїв Радянського Союзу й поіменний список усіх 2569 Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за відвагу і героїзм, виявлені при форсуванні Дніпра вздовж усієї його течії по території РРФСР, БРСР, УРСР (1, с. 250). У подвигах героїв битви за Дніпро яскраво й переконливо втілено бойове братерство народів нашої країни, торжество ленінської національної політики Комуністичної партії і Радянської держави.

Оцінюючи позитивні риси книги «Днепр — река героев», Маршал Радянського Союзу К. С. Москаленко підкреслює, що її упорядники першими в літературі узагальнили масовий героїзм радянських воїнів при форсуванні Дніпра в усіх операціях від верхів'я до гирла Дніпра. З цим не можна не погодитися. Заслугує схвалення й те, що в праці у вигляді додатків вміщено прізвища і короткі довідки про Героїв Радянського Союзу — учасників дніпровської битви (1, с. 11).

У рецензованих збірниках є й деякі огріхи. В анотації до книги «Днепр — река героев» у числі фронтів, війська яких форсували Дніпро, не названий Центральный фронт. Кілька разів у ній згадується білоруське місто Бихов, до того ж на с. 60 його названо неправильно. У другому збірнику проведення всеармійської наради агітаторів, які працювали серед воїнів неросійської національності, і виступ на ній члена Політбюро ЦК ВКП(б), Голови Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калініна датується 1942 р., а в дійсності це було в 1943 р. Директива Головного політичного управління Червоної Армії від 17 вересня 1942 р. була видана на 11

місяців раніше наради, а не після неї, як пишеться на с. 11.

З документів і матеріалів рецензованих збірок видно, що партія виховувала радянських воїнів на героїчних традиціях минулого народів нашої країни. Джерелом їх героїчних подвигів була любов до соціалістичної Батьківщини, готовність все

зробити для її перемоги над агресором (1, с. 363). Це насамперед і визначає цінність рецензованих видань.

В цілому збірки заслуговують високої оцінки, їх матеріали будуть широко використані дослідниками, які півчають питання історії Великої Вітчизняної війни.

І. З. ЗАХАРОВ (Ленінград)

ВЕЛИКА СИЛА ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА

И. Я. Жученко и П. В. Савчук.

*Поднимая партизан в атаку:
Партийное руководство деятельностью
партизанских формирований Украины
в годы Великой Отечественной войны.*

Киев, Политиздат Украины, 1984.— 220 с.

Серед історичної літератури, присвяченої 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, помітне місце займає рецензована праця, яка нещодавно вийшла у Видавництві політичної літератури України. Це, по суті, перше видання, в якому ґрунтовно розглядається проблема партійного керівництва політичною і бойовою діяльністю партизанських формувань, що діяли на тимчасово окупованій ворогом території України в роки Великої Вітчизняної війни.

Не можна сказати, що ця тема не знайшла свого висвітлення в нашій історичній літературі. Її торкалися у своїх працях доктори історичних наук Д. П. Григорович та В. М. Нем'ятій, інші дослідники історії партизанського руху на Україні. Однак у цих дослідженнях питання партійного керівництва партизанським рухом розглядаються фрагментарно.

Рецензована ж монографія — фундаментальна праця, спеціально присвячена висвітленню цієї проблеми.

У книзі на великому фактичному матеріалі розкриваються основні напрями воєнно-організаторської та ідейно-політичної діяльності партійних органів і парторганізацій партизанських формувань, висвітлюються форми, способи і засоби партійного керівництва партизанським рухом, які, як правильно зазначається в монографії, постійно змінювалися й удосконалювалися у відповідності з обстановкою та воєнно-політичними завданнями, що висушувалися на кожному етапі Великої Вітчизняної війни.

Багато уваги у книзі приділено розкриттю найменш розробленого у нашій історіографії питання безпосередньої діяльності ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, нелегального ЦК КП(б)У, підпільних обласних, міських і районних комітетів партії по керівництву партизанським рухом. Важливо зазначити, що для висвітлення обраної теми автори використали широкий фактичний матеріал, а також праці своїх попередників. На кон-

кретних прикладах у монографії показано багатогранну діяльність партійних організацій партизанських формувань по забезпеченню партійного керівництва всенародною боротьбою у ворожому тилу.

В книзі широко проаналізовано внутріпартійне життя комуністів-партизанів, показано партійне керівництво підпільними комсомольськими організаціями, бойовою діяльністю загонів і з'єднань народних месників.

У рецензованій монографії яскраво показано піклування партії про підвищення боєздатності партизанських формувань, глибоко розкрито форми і методи ідейно-політичної роботи, спрямованої на виховання у населення непохитної стійкості й рішучості у самовідданій боротьбі проти фашистських загарбників. На численних фактах висвітлюється героїзм і мужність народних месників, авангардна роль комуністів, які у винятково складних умовах ворожого тилу були цементуючою силою партизанського руху. На нашу думку, чи не вперше з такою повнотою у книзі розкрито складний аспект партійного будівництва в нелегальних умовах, форми партійного керівництва партизанським рухом.

У праці у багатьох випадках вперше наводяться фактичні дані та цифровий матеріал, які поглиблюють наші знання про історію партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, про героїзм, виявлений партизанами у боротьбі з ворогом.

На жаль, у праці є деякі недоліки. Не всі питання висвітлені в ній з однаковою повнотою. Авторам слід було б ширше показати таку специфічну форму керівництва партизанським рухом, як створення і заслання у ворожий тил організаторських груп ЦК, його зв'язкових тощо. Потребують чіткішого формулювання параграфи.

Загалом монографія І. Я. Жученка і П. А. Савчука, в якій висвітлюються важливі сторінки партизанської боротьби на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, помітно збагачує історіографію всенародної боротьби. Її матеріал буде сприяти вихованню у радянських людей, особливо у молоді, почуття радянського патріотизму, відданості соціалістичній Батьківщині, Комуністичній партії, готовності захищати історичні завоювання Великою Жовтня.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТУ — 150 РОКІВ

Нещодавно широка наукова громадськість відзначила 150-річчя від часу заснування двічі орденоносного — орденів Леніна та Жовтневої революції — університету ім. Т. Г. Шевченка. До цієї дати видавництво «Вища школа» видало ряд книг, в яких висвітлюються основні етапи історії вузу, вклад його співробітників у розвиток вітчизняної науки та культури. Найбільш ґрунтовним дослідженням серед них слід вважати збірник документів¹, в якому вміщено цікаві архівні матеріали з розглядуваної тематики. Вони дали можливість висвітлити основні етапи діяльності, організаційну структуру і наукові зв'язки, які КДУ підтримував з іншими установами та науковими і навчальними закладами протягом тривалого історичного періоду. Більшість з цих документів друкується за оригіналами, які зберігаються у фондах державних архівів СРСР. Деякі з них публікуються вперше*.

В монографії Г. І. Марахова² йдеться про участь студентів і викладачів університету в суспільно-політичному русі на Україні в другій половині 30-х — першій половині 90-х років. В ній розповідається про боротьбу демократично настроєних студентів проти самодержавства, діяльність таємних організацій, гуртків і груп та т. ін.

Автор зазначає, що на початку ХХ ст. студентський рух, у тому числі й у Київському університеті, який потрапив у загальний потік боротьби робітничого класу, набрав цілеспрямованого характеру. Почався інтенсивний процес поширення ідей марксизму в країні.

В монографії Й. Д. Ремезовського³ розповідається про вивчення та розповсюдження праць В. І. Леніна передовим загоном студентства, участь випускників університету в революційних подіях, а також про їх боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Вони з радістю зустріли звістку про початок Жовтневого збройного повстання 1917 р. у Петрограді, самовіддано боролись за встановлення Радянської влади на Україні.

В монографії Г. Я. Сергієнка та Є. С. Сергієнко⁴ досліджуються багатогранні зв'язки великого Кобзаря з університетом. Висвітлюється період роботи Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії,

таємному Кирило-Мефодіївському товаристві, його роль у створенні недільних шкіл. Особливу увагу приділено питанням поширення революційно-демократичних ідей поета серед студентства.

В монографії «Київський університет сьогодні»⁵ на значному фактичному матеріалі розкрито багатогранну діяльність колективу цього вузу — одного з провідних навчально-методичних, наукових і культурних центрів нашої країни.

Заснований у 1834 р. КДУ за 150 років свого існування зробив помітний вклад у розвиток вітчизняної освіти, науки і культури. Нині на 16 основних факультетах, підготовчих відділеннях та факультеті для іноземних громадян навчаються понад 20 тис. чол. За роки Радянської влади в КДУ підготовлено понад 100 тис. спеціалістів (до революції — лише 20 тис. чол.).

На 153 кафедрах і в 14 наукових підрозділах вузу плідотно працюють 30 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР та УРСР, більш як 200 докторів і професорів тощо. За останні десять років економічний ефект від впровадження наукових розробок учених КДУ у виробництво становив 180 млн. крб.

Київський університет є визначним центром підготовки і підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. У вузі захищено більш як 200 докторських і 2500 кандидатських дисертацій, у тому числі співробітниками КДУ — відповідно — 125 і 662.

Всі ці матеріали, які вміщено в рецензованих працях, дали можливість показати масштаби діяльності вузу, висвітлити основні етапи його історії.

На жаль, рецензовані монографії не позбавлено окремих недоліків. У деяких місцях дещо перебільшено роль та наукові заслуги певних викладачів університету. Водночас недостатню увагу приділено діяльності першого ректора М. О. Максимовича, попечителя Київського учбового округу М. І. Пирогова. Можна було б ширше розповісти про зв'язки викладачів вузу з видатними діячами культури, революційними демократами В. Г. Белінським, М. О. Добролюбовим, М. Г. Чернишевським та іншими.

Необхідно було б розглянути контакти, які КДУ підтримує з науково-дослідними інститутами АН СРСР та АН УРСР, а також висвітлити допомогу, яку він одержав з їх боку. Недостатньо показано міжнародне співробітництво викладачів університету із зарубіжними колегами.

Незважаючи на ці недоліки, рецензовані праці зацікавили студентів, аспірантів, усіх, хто досліджує історію культури й освіти.

В. І. БОГАЙЧУК (Тернопіль)

⁵ Київський університет сьогодні. Авторський колектив: М. У. Бельй (руководитель), А. Н. Алексюк, А. Ф. Кизченко, В. А. Кудин, В. М. Литвин, Р. И. Мойся.— К., 1984, 104 с.

¹ Киевский университет. Документы и материалы. 1834—1984.— К., 1984, 190 с.

* Див. рецензію: УІЖ, № 8, 1984.

² Марахов Г. И. Киевский университет в революционно-демократическом движении.— К., 1984, 118 с.

³ Ремезовский И. Д. Киевский университет: страницы революционной борьбы.— К., 1984.

⁴ Сергієнко Г. Я., Сергієнко Є. С. Київський університет і Т. Г. Шевченко.— К., 1984, 126 с.

СОЦІАЛІСТИЧНА СПІВДРУЖНІСТЬ У БОРІТБІ ЗА РОЗРЯДКУ В ЄВРОПІ

Зцев Ф. Г.

*Социалистическое содружество
и разрядка в Европе:*

*Исторический опыт политической разрядки
второй половины 60-х —
первой половины 70-х годов.*

М.: Наука, 1984.— 335 с.

У наш час, що характеризується небезпечним загостренням міжнародного становища з вини реакційних кіл імперіалізму, Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності докладають максимум зусиль до того, щоб домінуючою тенденцією у відносинах Сходу і Заходу знову стала розрядка, яка у недалекому минулому сприятливо позначилася на житті планети, насамперед Європи. «...Кінець кінцем,—зазначав К. У. Черненко,— хід подій вдасться знову повернути в напрямі зміцнення миру, обмеження гонки озброєнь і розвитку міжнародного співробітництва. Корені розрядки глибокі»¹. Тому, безперечно, висвітлення радянськими науковцями історичного досвіду боротьби Союзу РСР та інших країн соціалістичної співдружності за утвердження на міжнародній арені, зокрема Європейському континенті, ленінських принципів мирного співіснування має надзвичайно важливе, актуальне значення. У зв'язку з цим заслуговує на увагу розглядувана монографія Ф. Г. Зцева.

Наукова і практична цінність рецензованої книги полягає у тому, що автор на основі залучення досить широкого кола вітчизняних та зарубіжних джерел і різного роду публікацій зробив спробу досить детально проаналізувати проблеми зародження і розвитку процесу розрядки міжнародної напруженості на Європейському континенті у другій половині 60-х—першій половині 70-х років. Насамперед він розкриває, як Радянський Союз та інші братні соціалістичні країни, усі разом і кожна окремо розгорнули мирний наступ, спрямований на забезпечення тривалого миру і співробітництва в Європі, показує складність боротьби за встановлення добросусідських відносин між державами регіону, характеризує боротьбу в самих капіталістичних країнах навколо питань розрядки.

Цілком виправданою є структура монографії, яка відбиває проблемно-хронологічний принцип дослідження. На основі використання ряду зарубіжних джерел у рецензованій праці дається критичний аналіз буржуазних доктрин і концепцій, характеристики змін, яких вони зазнавали в процесі розвитку розрядки міжнародної напруженості.

Аналізуючи боротьбу СРСР та інших країн соціалістичної співдружності за

політичну розрядку в Європі, автор концентрує свою увагу на пошуку ними шляхів поліпшення відносин з капіталістичними країнами континенту, а також на мирному і справедливому врегулюванні німецької проблеми і проведенні Загальноєвропейської наради з питань безпеки та співробітництва.

В книзі переконливо розкрито послідовну миролюбну політику країн соціалістичної співдружності, їх значний вклад у нормалізацію становища у Європі. Тісно координуючи зовнішньополітичний курс, вони виступили в другій половині 60-х років з важливими ініціативами, спрямованими на гарантування європейської безпеки. Автор зазначає, що боротьба за їх втілення в життя спочатку концентрувалася навколо двох центральних ідей. Перша з них — ідея скликання загальноєвропейської наради, висунута Бухарестською нарадою ПЕК країн — учасниць Варшавського Договору (липень 1966 р.) і підтримана Конференцією комуністичних і робітничих партій Європи у Карлових Варах (квітень 1967 р.), друга — про скликання загальноєвропейського форуму представників громадськості, що народилася в масах і була підтримана насамперед комуністами. Обидві ці ідеї мали на меті відкрити шлях до розробки принципів створення надійної та ефективної системи європейської безпеки.

Друга половина 60-х років характеризувалася тим, що тенденція до розрядки міжнародної напруженості дедалі настійливіше пробивала собі шлях. Автор детально простежує процес зміни багатьох акцентів у зовнішній політиці провідних капіталістичних держав Заходу та пристосування її до нових умов. У монографії зазначається, що у ті роки західні країни, у тому числі США, дедалі більше почали погоджуватися з необхідністю вирішення протиріч мирними засобами, здійснення більш гнучкої зовнішньополітичної лінії щодо соціалістичних країн.

Конкретизуючи висловлені раніше пропозиції, країни соціалістичної співдружності на нараді ПЕК в Будапешті 17 березня 1969 р. прийняли спеціальне Звернення до всіх європейських держав, у якому закликали їх розпочати практичну підготовку Загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва. У жовтні того ж року в Празі нарада міністрів закордонних справ країн — учасниць Варшавського Договору висловила конкретні міркування щодо підготовки такого форуму. Пропозиції країн соціалістичної співдружності не зустріли принципових заперечень з боку європейських капіталістичних держав.

Чільне місце в праці відведено висвітленню проблеми нормалізації відносин соціалістичних країн з ФРН. Розглядаючи її у зв'язку з розвитком подій на континенті, автор зазначає, що розв'язання цього питання, а також підписання чотиристоронньої угоди по Західному Берліну стали важливими передумовами скликання і проведення загальноєвропейської наради.

¹ Черненко К. У. Народ і партія єдині: Вибрані промови і статті.— К., 1984, с. 20.

Як відомо, правлячі кола Західної Німеччини протягом тривалого періоду здійснювали мілітаристичний, реваншистський, ворожий щодо соціалістичних країн курс. З часом під впливом посилення загальної тенденції до розрядки на континенті, зазначає автор, почала виразно виявлятися криза зовнішньої політики ФРН. З приходом до влади в цій країні коаліції СДПН і ВДП на чолі з В. Брандтом зовнішньополітичний курс Західної Німеччини почав змінюватися, пристосовуючись до нового міжнародного становища. Визнання керівництвом ФРН післявоєнних реальностей, які склалися в Європі, на чому з самого початку наполягали європейські соціалістичні держави, стало основою для укладення на початку 70-х років ряду договорів між країнами соціалізму і Федеративною Республікою Німеччини.

Значний імпульс розвитку боротьби країн соціалістичної співдружності за розрядку міжнародної напруженості та утвердження принципів європейської безпеки надала розроблена XXIV з'їздом КПРС і підтримана братніми комуністичними і робітничими партіями країн соціалізму Програма миру. У праці підкреслено, що втілення в життя цієї Програми стало головним завданням дипломатії країн соціалістичної співдружності на 70-і роки.

В монографії досить глибоко проаналізовано розвиток передусім політичного співробітництва між окремими країнами соціалістичної співдружності та великими капіталістичними країнами Європи, а також США у першій половині 70-х років. Зрозуміло, що автор при цьому акцентує увагу на більш детальному аналізі радянсько-французьких відносин, які дали перший імпульс процесові розрядки на Європейському континенті і які стали характерним прикладом можливості розвитку й поглиблення контактів між представниками двох протилежних суспільно-політичних систем. Цілком виправданим є також розгляд ним в окремому параграфі розвитку радянсько-американських відносин, від яких багато в чому залежать мир і безпека не тільки європейських народів, а й всього людства.

В першій половині 70-х років радянсько-американські відносини, незважаючи на значні труднощі, розвивалися по висхідній лінії. Їх поліпшення, констатує автор, благотворно впливало на політичний клімат в Європі і насамперед сприяло підготовці та скликанню Загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва. Позитивний розвиток подій на континенті, широка підтримка громадськістю європейських країн ідеї Наради привели до усунення перешкод на шляху підготовки останньої. В монографії ґрунтовно аналізується діяльність країн соціалістичної співдружності під час проведення підготовчих зустрічей держав — учасниць загальноєвропейського форуму, а також на всіх ета-

пах його роботи. Відмічається значний практичний внесок країн соціалізму в розробку основного підсумкового документа наради в Хельсінкі — Заключного акта.

Роблячи висновки по темі дослідження і характеризуючи боротьбу СРСР та інших країн соціалістичної співдружності на сучасному етапі за збереження миру, проти загрози нової світової війни, автор підкреслює, що вони і в умовах гострої міжнародної обстановки залишаються вірними своєму принциповому курсові, спрямованому на припинення гонки озброєнь, на розрядку у відносинах між країнами з протилежними соціальними системами. У своїй доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 67-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції член Політбюро ЦК КПРС, міністр закордонних справ СРСР товариш А. А. Громико зазначав, що народи не змирилися із спробами витравити розрядку міжнародної напруженості з свідомості людей, що «вони дорожать її плодами. І в цьому теж істотний резерв миру»².

Праця, на жаль, не позбавлена ряду недоліків. До них слід віднести окремі неточності, що подекуди зустрічаються в тексті (наприклад, на с. 13 немає згадки про ЧССР у переліку соціалістичних країн, які підписали договір з ФРН у згаданий період), оперування застарілою термінологією («лагерь социализма», с. 20), деякі огріхи стилістичного плану. На наш погляд, параграф «Розширення боротьби громадськості країн Європи за зміцнення європейської безпеки» (с. 85—89) слід було б розширити за рахунок матеріалу, що безпосередньо стосується подій на Європейському континенті, не обмежуючись ілюстрацією боротьби громадськості на підтримку в'єтнамського народу і мирного врегулювання в Індокитаї. А параграф «Боротьба країн соціалістичної співдружності за дальший розвиток політичних відносин з капіталістичними країнами Європи» (с. 160—187) дещо перенасичений дургорядним матеріалом про економічне співробітництво між соціалістичними та капіталістичними країнами. Монографія також виграла б від ширшого використання документальної бази (наприклад, за рахунок офіційних документів і матеріалів ООН).

Даючи оцінку праці Ф. Г. Зуєва в цілому, треба відзначити, що ця книга — потрібне, актуальне дослідження. Вона є важливим внеском у вивчення історичного досвіду країн соціалістичної співдружності у їхній боротьбі за розрядку міжнародної напруженості в Європі та співробітництво держав континенту.

І. М. МЕЛЬНИКОВА (Київ),
Є. В. КЛОКОВ (Київ)

² Рад. Україна, 1984, 7 листоп.

КНИГА ПРО СУЧАСНУ ЧЕХОСЛОВАЧИНУ

Гранчак И. М., Кизченко А. Ф.

Чехословакия
в социалистическом содружестве

К.: Изд-во при Киевском гос. ун-те
изд. объединения «Вища школа»,
1984.— 175 с.

Комуністична партія Радянського Союзу приділяє велику увагу поглибленому вивченню багатьох проблем історії зарубіжних країн, особливо науковому узагальненню досвіду становлення і розвитку світової соціалістичної системи — провідної сили світового революційного процесу. Серед найважливіших завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС перед ученими-суспільствознавцями, є й далі дослідження закономірностей розвитку світового соціалізму, проблем соціалістичної економічної інтеграції, зовнішніх економічних зв'язків. «Те, що зробили країни соціалізму в економічному розвитку, в підвищенні рівня життя людей, — це ціла епоха», — зазначалося в матеріалах XXVI з'їзду партії¹.

У зв'язку з цим рецензована праця, присвячена розкриттю важливого аспекту сучасного розвитку Чехословаччини — її місця та ролі в співдружності країн соціалізму, є політично актуальною і важливою з наукової точки зору. Новизна і значимість цієї монографії зумовлюються насамперед тим, що в ній зроблено спробу комплексно висвітлити тему дослідження. Автори цілком правомірно розглядають роль ЧССР у соціалістичній співдружності, враховуючи сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку країни: успішне розв'язання трудящими Чехословаччини завдань побудови розвинутого соціалістичного суспільства та основного зовнішньополітичного завдання — зміцнення єдності й згуртованості держав соціалістичної співдружності, поглиблення всебічного співробітництва з ними.

Не викликають заперечень і хронологічні рамки книги — 70-і — початок 80-х років — період побудови в Чехословаччині розвинутого соціалізму, що характеризується найбільш динамічним розвитком її економіки, швидким підвищенням життєвого рівня трудящих та активізацією зовнішньополітичної діяльності, зокрема поглибленням співробітництва з іншими братніми країнами, насамперед з СРСР. У цілому цей період розвитку ЧССР ще не був предметом окремого дослідження, що також свідчить про повноту рецензованої монографії. Її високий науково-теоретичний рівень зумовлюється досить широкою і різноманітною джерельною базою, а головне — міцною методологічною та ідейно-теоретичною основою — використанням авторами праць класиків марксизму-ленізму, матеріалів міжнародного комуністичного і

робітничого руху, документів КПРС, КПЧ та інших братніх партій.

У структурному відношенні книга складається з двох взаємозв'язаних розділів. Всебічне висвітлення в першому з них соціально-економічного розвитку ЧССР на етапі побудови зрілого соціалізму, успіхів, досягнутих країною на цьому шляху, дає можливість показати її вклад у загальний економічний та оборонний потенціал світової соціалістичної співдружності, в зміцнення могутності світового соціалізму в цілому. Автори основну увагу приділяють розробці Компартією Чехословаччини програми побудови в країні розвинутого соціалістичного суспільства та основним напрямом і результатам її здійснення в соціально-економічній, політичній і культурній сферах. Цілком логічно, що праця розпочинається з аналізу передумов будівництва розвинутого соціалізму в ЧССР, тим більше, що, як відомо, цей процес був нелегким. Для вступу країни в новий етап історичного розвитку необхідно було подолати згубні наслідки діяльності антисоціалістичних сил у період кризових явищ 1968—1969 рр. У праці ґрунтовно розкрито причини їх виникнення, показано керівну і організуючу роль КПЧ у боротьбі за політичну консолідацію чехословацького суспільства.

На особливу увагу заслуговує здійснений авторами аналіз рішень XIV, XV і XVI з'їздів КПЧ, на яких було прийнято й конкретизовано програму побудови в ЧССР розвинутого соціалістичного суспільства. Її розробка та втілення в життя розглядаються в книзі під кутом зору використання Компартією Чехословаччини досвіду КПРС та інших братніх комуністичних і робітничих партій, а також внеску КПЧ у теорію розвинутого соціалізму, зокрема щодо соціальної та економічної політики на новому етапі, розв'язання проблем соціалістичного способу життя тощо.

В праці міститься великий фактичний матеріал про успішне виконання чехословацькими трудящими п'ятого (1971—1975 рр.) і шостого (1976—1980 рр.) п'ятирічних планів соціально-економічного розвитку країни, а також про їх досягнення в перші роки сьомої п'ятирічки. Ці дані й узагальнюючі відомості про підвищення матеріального й культурного рівня життя народу переконливо свідчать про незаперечні переваги соціалізму перед капіталізмом (що, до речі, підтверджують і наведені авторами порівняльні дані розвитку сучасної Чехословаччини та буржуазної Чехословацької республіки і капіталістичної системи в цілому).

Вигадки імперіалістичної пропаганди про будь-які порушення в соціалістичних країнах прав людини, нібито існуючі там національні суперечності тощо спростовують опубліковані в книзі матеріали про вдосконалення і розвиток політичної системи чехословацького суспільства в ході будівництва розвинутого соціалізму, підвищення суспільної ролі представницьких установ та громадських організацій ЧССР. У праці висвітлено також розв'язання національ

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 8.

ного питання на основі соціалістичної федерації, послідовного вирівнювання рівнів соціально-економічного і культурного розвитку Чеської і Словацької республік. При цьому розкривається керівна роль КПЧ у суспільстві, показано зростання трудової і суспільно-політичної активності всього народу, вклад робітничого класу, кооперованого селянства і соціалістичної інтелігенції у виконання завдань побудови розвинутого соціалізму.

Другий розділ присвячений багатогранній діяльності ЧССР на міжнародній арені, ролі країни в боротьбі за зміцнення єдності та згуртованості соціалістичної співдружності, за мир і міжнародну безпеку.

Автори ґрунтовно розкривають процес поглиблення політичного, економічного, культурного та ідеологічного співробітництва ЧССР з іншими соціалістичними країнами, насамперед з Радянським Союзом. Непорушною основою такого співробітництва є союз їх марксистсько-ленінських партій. Тому цілком закономірно, що аналіз нових форм міжпартійних зв'язків як на вищому рівні, так і по лінії місцевих органів займає у праці важливе місце. Основний акцент зроблено на висвітленні співробітництва між КПЧ і КПРС, ЧССР і СРСР, причому переконливо показано об'єктивну необхідність їх тісної взаємодії, яка служить корінним інтересам обох країн і сприяє зміцненню всієї соціалістичної співдружності, позицій світового соціалізму в цілому.

Значне місце в книзі приділено основним принципам, формам і напрямкам діяльності РЕВ та її органів, участі Чехословаччини в реалізації Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції.

Широко висвітлено в праці також питання духовної єдності і культурного співробітництва братніх народів, їх взаємодії в сфері пропаганди та ідеологічної боротьби.

В світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, XVI з'їзду КПЧ, наступних пленумів ЦК цих партій, а також у зв'язку із загостренням міжнародного становища з вини імперіалістичних кіл США та деяких інших капіталістичних країн особливо актуальними є матеріали монографії, що характеризують вклад ЧССР у вироблення спільної миролюбної політики держав соціалістичної співдружності. В праці показано процес нормалізації відносин Чехословаччини з її західними сусідами (ФРН, Австрія), її вклад у підготовку Загальноєвропейської наради в Хельсінкі, підтримку нею рад-

янських мирних ініціатив та ін. Питання: зміцнення оборонного співробітництва ЧССР з СРСР та іншими соціалістичними країнами — членами Організації Варшавського договору — в ім'я миру і міжнародної безпеки також належним чином висвітлені в рецензованій книзі.

Позитивно оцінюючи працю, водночас висловимо ряд побажань. У вступі доцільно було б, на наш погляд, дати більш ґрунтовний аналіз основних джерел і літератури. Адже останнім часом марксистська історіографія цієї проблеми поповнилася рядом книг, присвячених актуальним питанням сучасного розвитку різних соціалістичних країн, зокрема ЧССР, проблемам поглиблення спеціалізації та кооперації їх виробництва.

При висвітленні підсумків шостої і, особливо, перших років сьомої п'ятирічки ЧССР бажано було б більше уваги приділити труднощам і проблемам (як внутрішнім, так і зовнішнім), що виникали в ході розв'язання завдань побудови розвинутого соціалізму, дати чітку оцінку стратегічного курсу економічної політики КПЧ у цілому і визначених XVI з'їздом партії основних шляхів підвищення ефективності суспільного виробництва, підкреслити значення проведених останнім часом у Чехословаччині заходів, спрямованих на вдосконалення управління народним господарством, поступове здійснення яких «вимагає глибоких змін у методах управлінської роботи, у мисленні людей»².

Очевидно, слід було детальніше показати участь ЧССР у реалізації довгострокових цільових програм співробітництва, розвитку контактів у галузі спеціалізації та кооперації виробництва не лише з СРСР, а й з іншими братніми країнами, вклад КПЧ у боротьбу за єдність і згуртованість міжнародного комуністичного і робітничого руху, співробітництво ЧССР з країнами, що розвиваються, а також діяльність Чехословаччини в ООН та інших міжнародних організаціях.

У цілому рецензована праця є вагомим внеском у розробку актуальної проблеми і сприяє її дальшому вивченню. Вона містить багатий фактичний матеріал, важливі узагальнення і висновки, які використовуватимуться в пропагандистській та ідейно-виховній роботі.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ),

О. В. ХЛАНТА (Ужгород)

² XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии. М., 1981, с. 38.

КЛЕРИКАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ НА СЛУЖБІ РЕАКЦІЇ

Мигович І. І.

Реакційна суть клерикального
націоналізму.

К.: Політвидав України, 1984.— 293 с.

Наближення 1000-ліття запровадження християнства в Київській Русі клерикальний антикомунізм розглядає як зручну нагоду для посилення ідеологічних диверсій проти Радянського Союзу. Користуючись нею, західні пропагандистські, у тому числі релігійні, центри, насамперед Ватикану, активізують свою діяльність, що має відверто тенденційний, антирадянський характер.

Суспільствознавці нашої країни дають гідну відсіч будь-яким спробам клерикальних ідеологів підірвати реальний соціалізм, сфальсифікувати історію та дружбу народів Союзу РСР. Рецензована праця І. І. Миговича присвячена критичному аналізу такого специфічного релігійно-політичного явища, як клерикальний націоналізм. Автор цілком слушно підкреслює, що це явище є породженням капіталістичного ладу й характеризується засиллям релігії в різних сферах суспільного життя, зрощенням організаційних структур церкви й націоналістично настроєної буржуазії, їх класово зумовленим і відповідним чином ідеологічно обґрунтованим політичним співробітництвом у боротьбі з теорією і практикою пролетарського інтернаціоналізму та наукового атеїзму. У зв'язку з цим значне місце в книзі відведено розкриттю соціально-класових причин виникнення альянсу уніатської церкви та українського буржуазного націоналізму, показові антинауковості ідеології та реакційності політичної практики клерикального націоналізму. Як зазначає автор, уніатство у своєму ставленні до національного питання ніколи не відрізнялося послідовністю. Воно, по суті, стало слухняним знаряддям політики буржуазії панівних націй у справі онімецування, мад'яризації, колонізації своїх послідовників. Таку ж само антинаціональну, антинародну, реакційну політику проводив й український буржуазний націоналізм. Збіг політичних цілей останнього та греко-католицької церкви, спільність їх класових інтересів, соціальної бази, спорідненість ідеологічних засад, переплетення організаційних структур, а також специфіка історичного розвитку західноукраїнських земель стали причинами утворення уніатсько-націоналістичного альянсу.

Уряди буржуазно-поміщицької Польщі, Боярської Румунії та буржуазної Чехословаччини, відмічається в праці, згідно з планами міжнародного імперіалізму повинні були створити «санітарний кордон», щоб перешкодити поширенню ідей Великого Жовтня у країни Центральної та Західної Європи, підготувати плацдарм і надійний тил для боротьби проти Радянської влади. А греко-католицька церква та український буржуазний націоналізм підпорядкували цій політиці свою ганебну

антинародну зрадницьку діяльність. Розкриваючи це питання, автору, на наш погляд, слід було передусім й більш докладно розкрити роль Ватикану як головного натхненника клерикального націоналізму і антикомунізму.

Уніатське духовенство, яке силкувалося довести ідентичність національної та релігійної належності, активно сприяло тому, що у 20—30-х роках у Західній Україні ідейно й політично сформувався клерикальний націоналізм — «уніатсько-оунівський». Як відомо, до уніатсько-націоналістичного альянсу, крім терористичної, нелегальної ОУН, організаційно входило також кілька інших буржуазних партій. Автор, зокрема, зазначає, що більшість уніатських священослужителів були членами провідної політичної партії західноукраїнської буржуазії — УНДО.

Антинаукова, реакційна ідеологічна платформа уніатсько-націоналістичного альянсу в сучасних умовах знаходить свою практичну реалізацію в антикомуністичній, антирадянській політичній діяльності буржуазії українського, насамперед, галицького, походження, що адаптувалася в капіталістичних країнах. Як показано в книзі, «масову» базу клерикально-націоналістичних організацій становить дрібний буржуа-емігрант, як правило, матеріально і морально залежний від чужої та «своєї» буржуазії. На численних прикладах і фактах автор аналізує діяльність залишків уніатства й українського буржуазного націоналізму за роком, характерним для яких останнім часом є посилення антирадянщини, неприховане русофобство і патологічна ненависть до комунізму.

Чільне місце в праці відведено критиці сучасної соціальної демагогії уніатства, в основі якої лежить захист капіталістичного ладу. В окремому розділі переконливо доведена неспроможність клерикально-націоналістичної «теорії» нації. Уніатські богослови тлумачать її як продукт «божого творіння», заперечуючи можливість існування останньої без релігії, а національного життя — поза греко-католицькою церквою. Отже, уніатсько-націоналістичні «теоретичні» зовсім безпідставно ототожнюють українську націю з жменькою антирадянщиків, що опинилися на смітнику історії.

Зображуючи релігію як творця духовної культури, ідеологи клерикального націоналізму стверджують, по-перше, що нібито християнство в Київській Русі було запроваджене у формі католицизму й силкуються довести його «вирішальний» вплив на культурний розвиток давньоруського народу, по-друге, ніби греко-католицизм — закономірне явище, з яким пов'язане зародження сучасної української культури, і що греко-католицьке духовенство, моваля, дало перший пагіт української інтелігенції. В дійсності, як це доводить автор, уніатська церква була й залишається запеклим ворогом культурного розвитку українського народу.

Об'єктом злісних нападів уніатсько-націоналістичних ідеологів є розвиток української радянської літератури та мис-

тецтва. Твори одних майстрів слова вони тлумачать перекручено, інших — замовчують, ігнорують, молодих митців намагаються протиставити старшим. Проте жалюгідні вправи уніатсько-оунівських воєнних злочинців й політичних блязнів, підкреслюється в монографії, неспроможні применшити успіхи української радянської літератури і мистецтва — душі та голосу народу. В книзі наведено багатий фактичний матеріал, який свідчить про небувалий якісний і кількісний розквіт культури Радянської України.

У заключному розділі висвітлено багатий досвід комуністів — організаторів боротьби трудящих мас проти уніатсько-націоналістичної реакції, викриваються засоби і методи клерикально-націоналістичної пропаганди з-за кордону на сучасному етапі.

Цілеспрямована ідейно-виховна робота по формуванню наукового світогляду, інтернаціоналістичної свідомості та патріотичних почуттів, подоланню релігійно-націоналістичних передсудів, розвінчуванню клерикального антикомунізму і буржуазного націоналізму, сказано у висновках монографії, сприятиме дальшому зміцненню комуністичної переконаності трудящих, підвищенню їх соціальної активності.

Отже, у рецензованій книзі в цілому висвітлено актуальну теоретичну та політико-ідеологічну проблему. Заслужовує схвалення те, що автор не лише викриває й критикує ідеологічні диверсії клерикального націоналізму, а й утверджує правильне, марксистсько-ленінське розуміння тих чи інших цитань, наводить переконливий матеріал, що свідчить про великі переваги соціалістичного способу життя над капіталістичним.

Проте, на наш погляд, проблема книги дещо звужена, оскільки зведена лише до історії, ідеології, політичної практики греко-католицької (уніатської) церкви та українського буржуазного націоналізму. Не всі аспекти теми висвітлені в однаковій мірі. Про сучасний клерикальний націоналізм сказано надто стисло, а його всебічна кількісна і якісна характеристика майже відсутня.

Незважаючи на окремі недоліки, рецензована книга в цілому є хорошим посібником для ідеологічного активу, науковців, викладачів вузів, студентів.

П. А. ПЕТЛЯКОВ (Чернівці)

* * *

УКРАЇНСЬКА РСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Покажчик літератури за 1975—1984 рр. *

На допомогу науковцям, викладачам вузів, учителям, лекторам і студентам журнал продовжує публікацію покажчика основної історичної літератури, виданої в Українській РСР у 1975—1984 рр. Бібліографічний покажчик складається з таких розділів: 1. Загальні праці. 2. Керівна роль Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни. 3. Бойові дії Радянської Армії. 4. Всенародна боротьба у ворожому тилу. 5. Трудовий героїзм радянських людей. 6. Дружба народів СРСР. Інтернаціональна єдність народів у боротьбі проти фашизму. Злочини українських буржуазних націоналістів.

Складачі: Н. А. Дехтярьова,
Є. Г. Кузнецова, Л. Я. Мухи

ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ

Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років: [Виклад постанови ЦК КПРС]. — УІЖ, 1975, № 3, с. 3—7; Під прапором ленінізму, 1975, № 4, с. 2—4.

* Покажчик літератури з історії Великої Вітчизняної війни за попередні роки (1942—1974) див.: — УІЖ, 1970, №№ 6—10; 1975, №№ 3—5.

Про святкування 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників: [Виклад постанови ЦК Компартії України]. — Під прапором ленінізму, 1979, № 18, с. 2—3; УІЖ, 1979, № 10 с. 5—6.

О 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов: [Излож. постановления ЦК КПСС]. — Правда, 1984, 17 июня; Рад. Україна, 1984, 17 черв.

Черненко К. У. Народ і партія єдині: Вибрані промови і статті. — К.: Політвидав України, 1984. — 471 с.

Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму: Промова на ювіл. пленумі правл. Спілки письменників СРСР 25 верес. 1984 року. — К.: Політвидав України, 1984. — 15 с.

Щербицький В. В. Про 40-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників: Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України на урочистих зборах у Києві 12 жовт. 1984 року. — Комуніст України, 1984, № 11, с. 36—47.

Щербицький В. В. Промова на урочистих зборах, присвячених 40-річчю битви за Дніпро і визволення Києва. — Рад. Україна, 1983, 29 жовт.

Ватченко О. Ф. Подвиг ратний, подвиг трудовий. — Комуніст України, 1984, № 10, с. 35—45.

- Герасимов И. А.** Бессмертный: героический подвиг: (К 35-летию Победы советского народа в Великой Отеч. войне).— К.: о-во «Знание» УССР, 1980.— 64 с.
- Герасимов І. О.** Незабутній урок історії: До 35-річчя з дня Перемоги.— Комуніст України, 1980, № 5, с. 40—50.
- Герасимов І. О.** Фашистська агресія проти СРСР і крах «Блицкригу».— УІЖ, 1981, № 6, с. 18—27.
- Капто О. С.** Бессмертный подвиг партии и народу.— УІЖ, 1980, № 7, с. 6—9.
- Безсмертя народного подвигу:** Документи і матеріали про святкування на Україні 35-річчя Перемоги рад. народу в Великій Вітчизн. війні.— К.: Політвидав України, 1980.— 126 с.
- Безсмертя полум'яних літ:** Матеріали і документи про святкування 30-річчя визволення Рад. України від нім.-фашист. загарбників.— К.: Політвидав України, 1975.— 351 с.
- Алексеев М.** «Увага! Говорить Київ!»: [Воспоминания участников Великой Отеч. войны].— Радуга, 1982, № 5, с. 32—34.
- Алексеева Л. И., Полищук В. П.** Украина — освободителям: Очерк.— Донецк: Донбас; Ужгород: Карпаты, 1977.— 30 с.
- Артеменко И. Т.** От первого до последнего дня: Записки фронтовика.— Харьков: Прапор, 1979.— 182 с.
- Баграмян И. Х.** Великий подвиг народа: (К 30-летию Победы).— Радуга, 1975, № 5, с. 28—32.
- Баграмян І.** Народ — головний герой війни: (До 30-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною).— Під прапором Ленінізму, 1975, № 8, с. 18—22.
- Базанова М. М.** Документи ЦДАКФФД УРСР про визволення України від німецько-фашистських загарбників.— Арх. України, 1974, № 5, с. 31—39.
- Бессмертный подвиг партии и народа:** Материалы междуз. науч. конф., посвящ. 30-летию Победы сов. народа в Великой Отеч. войне. 21—22 апр. 1975.— К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1976.— 238 с.
- Белоус В. С., Піха Д. Д.** Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.— К.: т-во «Знання» УРСР, 1975.— 48 с.
- Буцько М. О.** Всесвітньо-історична перемога радянського народу.— Почат. школа, 1975, № 5, с. 1—3.
- Буцько М. О., Єлєсін Ю. І.** Документальні видання архівних установ Української РСР про Велику Вітчизняну війну.— Арх. України, 1976, № 3, с. 59—65.
- Буцько М. О.** Питання історії Великої Вітчизняної війни на сторінках видання.— УІЖ, 1976, № 8, с. 45—52.
- Велик подвигу народу-визволителя:** [До 30-річчя Великої Перемоги. Передова].— Нар. творчість та етнографія, 1975, № 3, с. 3—6.
- Галаган В.** Ратний подвиг киян: [До 40-річчя визвол. Києва від нім.-фашист. загарбників].— Знання та праця, 1983, № 10, с. 14—15.
- Галаган В. Я.** Вклад трудящихся Киева в победу радянского народа у Великой Вітчизняній війні 1941—1945 рр.— Арх. України, 1983, № 5, с. 19—22.
- Горюнова Р. М.** Перед лицом неспокойного мира: Соцнал.-нравств. проблематика сов. прозы 70-х—нач. 80-х гг. о Великой Отеч. войне.— К.: о-во «Знание» УССР, 1984.— 48 с.
- Григорович Д. Ф.** Освобождение Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков.— К.: о-во «Знание» УССР, 1984.— 27 с.
- Дети — герои,** [прославившиеся в борьбе за власть Советов в годы Великой Отеч. войны и в мирное время].— К.: Рад. школа, 1984.— 608 с.
- Днепр — река героев:** Свидетельства всенар. подвига. 40-летию Победы сов. народа в Великой Отеч. войне посвящается.— К.: Политиздат Украины, 1983.— 371 с.
- До 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.**— Арх. України, 1984, № 5, с. 3—4.
- Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.):** Сб. документов и материалов.— Донецк: Донбас, 1982.— 310 с.
- Єршов І.** Великий подвиг: (До 30-річчя Перемоги рад. народу у Великій Вітчизн. війні).— Рад. право, 1975, № 5, с. 3—9.
- Забіров Б., Кацнельсон Ю.** Бессмертные: (К 30-летию Великой Победы).— Радуга, 1975, № 5, с. 128—138.
- История Украинской ССР.** В 10-ти т. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945).— К.: Наук. думка, 1984.— 639 с.
- Канівець В.** Дарунок, що визначив долю: (Спогади письменника про Велику Вітчизн. війну).— Жовтень, 1975, № 4, с. 3—5.
- Карпенко М. Ф., Шарапа В. Ф.** 9 травня 1945 р. на Україні.— УІЖ, 1980, № 5, с. 76—80.
- Клоков В. И.** Всемирно-исторический подвиг: [О победе сов. народа в Великой Отеч. войне 1941—1945 гг.].— К.: Политиздат Украины, 1975.— 150 с.
- Клоков В. И.** Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны.— К.: о-во «Знание» УССР, 1979.— 48 с.
- Коваленко О. М.** Документальні публікації з історії Великої Вітчизняної війни.— Арх. України, 1980, № 2, с. 32—39.
- Коваль В.** Найтяжчий злочин, вчинений імперіалізмом сорок років тому: [Про другу світ. війну 1939—1945 рр.].— Рад. право, 1979, № 9, с. 8—13.
- Коваль В. С.** 30-річчя Ялтинської конференції.— УІЖ, 1975, № 2, с. 138—140.
- Коваль М. В.** Безсмертя подвигу радянського народу.— Комуніст України, 1976, № 5, с. 81—87.
- Коваль М. В.** Немеркнучий подвиг народу.— Нар. творчість та етнографія, 1984, № 5, с. 3—14.
- Коваль М.** Подвиг визволителів: [До 40-річчя визволення України від нім.-фашист. загарбників].— Соц. культура, 1983, № 2, с. 8—9.
- Комарницький С. І.** Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни, 1941—1945.— К.: Наук. думка, 1979.— 135 с.
- Кондуфор Ю. Ю.** Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу.— УІЖ, 1980, № 7, с. 24—29.

Кондуфор Ю. Ю. 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні — знаменна подія в житті радянського народу. — Під прапором ленінізму, 1985, № 1, с. 59—64.

Кравченко М. В. Година безсмертя: [Про подвиг рад. жінок в роки Великої Вітчизн. війни]. — К.: Політвидав України, 1981. — 127 с.

Кравчук М. І., Мигрин Г. П. До питання про воєнні мемуари як історичне джерело. — УІЖ, 1984, № 10, с. 138—147.

Крепишева Н. О. Колекція документів ЦДАЖР УРСР з історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — Арх. України, 1981, № 2, с. 55—59.

Кузьменко В. В. Документи ЦДАЖР УРСР з історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — Арх. України, 1980, № 2, с. 40—45.

Кутузов А. П. Всемирно-историческое значение Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне. — К.: о-во «Знание» УССР, 1975. — 25 с.

Кучер В. І. Про координацію досліджень періоду Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1977, № 6, с. 156—157.

Лелюшенко Д. Д. В битвах за Советскую Родину: [К 35-летию освобождения Украины от нем.-фашист. захватчиков]. — Коммунист Украины, 1979, № 10, с. 15—22.

Лукашук І. Значення перемоги антигітлерівської коаліції для утвердження принципів мирного співіснування: (До 30-річчя Перемоги). — Рад. право, 1975, № 5, с. 10—14.

Лункин Г. М. Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы (1941—1945 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ин-т истории АН УССР. — К.: 1976. — 34 с.

Мельник В. Память народная: (Докум. кн. о Великой Отеч. войне). — Радуга, 1982, № 6, с. 154—161.

Міщенко С. К. Героїчна сторінка битви за Україну: (До 35-річчя завершення розгрому фашист. військ у районі Корсуня-Шевченківського). — УІЖ, 1979, № 2, с. 93—97.

Москаленко К. С. Велич ратного подвигу: (До 35-річчя визволення України від нім.-фашист. загарбників). — Під прапором ленінізму, 1979, № 19, с. 11—17.

Муковский И. Т. Освободительная миссия Советской Армии в Великой Отечественной войне. — К.: о-во «Знание» УССР, 1984. — 17 с.

Навічно в пам'яті народу: 40 років визволення України. — Жовтень, 1984, № 10, с. 2—3.

Невгасиме світло Перемоги: Матеріали і документи про святкування в УРСР 30-річчя Перемоги рад. народу у Великій Вітчизн. війні. — К.: Політвидав України, 1976. — 143 с.

Немеркнучий подвиг народу: [До 30-річчя Перемоги Рад. Союзу над нім.-фашист. загарбниками. Передова]. — Людина і світ, 1975, № 5, с. 2—3.

Немеркнучий подвиг радянського народу: Урочисті збори в Києві, присвячені 40-річчю визволення Радянської України від нім.-фашист. загарбників. — Комуніст Украї-

ни, 1984, № 11, с. 33—35; Під прапором ленінізму, 1984, № 21, с. 4—6.

Нєм'ятий В. М. Дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1976, № 8, с. 32—44.

Олійник Б. Натхненний літопис подвигу. — Комуніст України, 1984, № 12, с. 78—84.

Партія єднала у борні і труді: (Республіканська наукова конференція, присвячена 40-річчю визволення Радянської України від нім.-фашист. загарбників). — УІЖ, 1984, № 12, с. 17—28.

Плахин В. Н. Единство армии и народа — важнейший источник победы в Великой Отечественной войне. — К.: о-во «Знание» УССР, 1975. — 20 с.

Плужников А. Ф. Великий подвиг советского народа: [К 30-летию Победы в Великой Отеч. войне]. — К.: о-во «Знание» УССР, 1975. — 29 с.

По сторінках нюрнберзького щоденника Юрія Яновського. — Арх. України, 1981, № 4, с. 35—39.

Подвигу героев — жить в веках: К 40-летию освобождения Киева от нем.-фашист. захватчиков. — К.: о-во «Знание» УССР, 1983. — 32 с.

Полевой Б. Пам'ятаємо ім'я твоє: [До Дня Перемоги]. — Пам'ятники України, 1977, № 2, с. 24—28.

Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945: 36 документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1977. — 273 с.

Пустовийт В. ...І пролунав переможний салют: (Київ у роки Великої Вітчизняної війни). — Людина і світ, 1982, № 5, с. 17—21.

Родимцев А. И. Слово о солдате-победителе: (К 30-летию Победы СССР в Великой Отеч. войне). — Донбасс, 1975, № 2, с. 1—4.

Росейкин И. М. Победил советский общественный и государственный строй. — К.: о-во «Знание» УССР, 1975. — 22 с.

Самойлович Г. Ф., Цветаев Е. М. Перемога на Дніпрі. — Київ, 1983, № 10, с. 10—30.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945: Док. и материалы в 3-х т. — К.: Наук. думка, 1980.

Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г.—18 ноября 1942 г.). 555 с.

Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 нояб. 1942 г.—конец 1943 г.). 519 с.

Т. 3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944—1945 гг.). 591 с.

Сорокин А. С. Мне часто снятся те ребята: Зап. ветерана войны. — Львов: Каменяр, 1984. — 80 с.

Стафійчук І. П. Радянський лад — запорука перемоги над фашистською Німеччиною: До 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизн. війні. — К.: т-во «Знання» УРСР, 1984. — 48 с.

Стафійчук І. П. 30 лет Великой Победы советского народа. — К.: о-во «Знание» УССР, 1975. — 25 с.

Тарновський М. Пам'ять народна: [До 30-річчя Перемоги РСР у Великій Вітчизн. війні]. — Жовтень, 1975, № 3, с. 3—10.

Тихомиров Я. А. Встречи и надежды: [Рассказы о розысках и встречах людей, потерявших друг друга в годы Великой Отеч. войны]. — К.: Политиздат Украины, 1975. — 279 с.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х т. — К.: Политиздат Украины, 1975.

Т. 1. Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 — ноябрь 1942 г.). 544 с.

Т. 2. Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. — 1943 г.). 512 с.

Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944—1945 гг.). 461 с.

Усенко П. М. Від Вашого військового кореспондента... 1941—1945 рр. — К.: Політвидав України, 1980. — 239 с.

КЕРІВНА РОЛЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В РОКИ

ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Булавін А. Ф. Деятельность Компартии Украины по организационному укреплению и материально-техническому обеспечению добровольных народных формирований (1941 г.). — Вестн. Харьк. политехн. ин-та, 1982, № 189, с. 74—79.

Булавін А. Ф. Коммунистическая партия — организатор боевого применения добровольных народных формирований Украины (1941—1942 гг.). / Харьк. гос. ин-т им. А. М. Горького. — Харьков, 1980. — 23 с. — Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР № 5157 от 7.04.80.

Бухонский В. В. Деятельность Коммунистической партии по воспитанию советских воинов на революционных и боевых традициях партии, народа и Вооруженных Сил СССР в период освобождения Украины, дек. 1942 г. — окт. 1944 г.: (На материалах 1, 2, 3 п 4-го Укр. фронтов): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Киев, 1982. — 25 с.

Буцко Н. А. КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. — Киев: о-во «Знание» УССР, 1980. — 48 с.

Буцко М. О. Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги [у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років]. — Вісн. АН УРСР, 1975, № 4, с. 3—10.

Вербилло А. Н. Могучее оружие победы: (Торжество ленинских идей защиты сов. Отечества). — К.: о-во «Знание» УССР, 1975. — 19 с.

Федоров А. Ф. Война народная — война священная: К 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне. — К.: о-во «Знание» УССР, 1984. — 48 с.

Федоров О. Ф. Тих днів не змовкне слава: 30-річчя Великої Перемоги. — Нар. творчість та етнографія, 1975, № 3, с. 7—10.

Хижняк А. Сорок років тому: [До 40-річчя визволення Харкова від нім.-фашист. загарбників]. Друга розмова з харків'янами. — Прапор, 1983, № 8, с. 74—78.

Хлякін А. П. З ім'ям Батьківщини. — К.: Політвидав України, 1982. — 190 с. — (Мемуари).

Чеберяко М. Вклонімося Вічному вогню. — Дніпро, 1984, № 10, с. 59—67.

Якимчук Н. Д. О значении революционных и боевых традиций в воспитании трудящихся. — Науч. тр. по истории КПСС, 1978, вып. 95, с. 120—127.

Ямковская З. И., Ленский А. И. Из опыта воспитания студенчества на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса. — Науч. тр. по истории КПСС, 1977, вып. 88, с. 28—34.

Вербилло О. М. Пропаганда ленинских идей захисту соціалістичної Вітчизни в період Великої Вітчизняної війни: [Діяльність парт. орг. фронту і тилу]. — УІЖ, 1981, № 5, с. 22—30.

Воропай И. К., Лысенков А. Н. Идеино-воспитательная работа Коммунистической партии среди трудящихся освобожденных районов Украины в годы Великой Отечественной войны: (Историко-обзор. лит. 70-х гг.). — Научн. тр. по истории КПСС, 1984, вып. 128, с. 125—128.

Галаган В. Я. Коммунистическая партия — организатор помощи населения Правобережья и западных областей УССР Красной Армии (1943—1944 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Киев, 1982. — 24 с.

Гордеев А. Ф. Партийное руководство военно-массовой работой комсомольских организаций Донбасса в годы Великой Отечественной войны. — Научн. тр. по истории КПСС, 1980, вып. 109, с. 92—96.

Горішня Л. Л. Комуністична партія — натхненник трудового патріотичного піднесення колгоспного селянства України на початку Великої Вітчизняної війни. — Наук. праці з історії КПРС, 1975, вип. 76, с. 18—83.

Григорович Д. П. Марксистсько-ленінське виховання комуністів України в роки Великої Вітчизняної війни. — УЖ, 1976, № 12, с. 45—54.

Григорович Д. П., Нем'ятий В. М. Воєно-організаторська та ідейно-політична діяльність Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни: До 60-річчя Компартії України. — УІЖ, 1978, № 5, с. 35—44.

Григорович Д. Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы

Великой Отечественной войны.— К.: Политиздат Украины, 1983.— 167 с.

Григоревич Д. Ф., Замлинский В. А., Немайть В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— К.: Политиздат Украины, 1980.— 335 с.

Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей [в роки Великої Вітчизняної війни].— УІЖ, 1975, № 3, с. 58—62.

Гуріненко П. Попереду були комуністи: (Героїка Великої Вітчизн. війни в рад. літературі. Спогади письменника).— Рад. літературознавство, 1975, № 2, с. 15—20.

Дворянский Е. М. Самое острое оружие: [Деятельность Компартии в войсках по выполнению боевых задач в годы Великой Отеч. войны].— Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1980.— 142 с.

Дубровченко П. М. Ідейно-політична робота комуністів серед особового складу фронтових частин цивільної авіації в роки Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС, 1975, вип. 76, с. 83—89.

Замлинский В. О. Втілення партією ленінських ідей про захист соціалістичної Вітчизни у Великій Вітчизняній війні.— УІЖ, 1975, № 1, с. 3—11.

Замлинский В. О. Комуністична партія — натхненник і організатор перемог радянського народу у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.).— УІЖ, 1982, № 11, с. 145—152.

Замлинский В. А. Коммунистическая партия — организатор и руководитель всенародной борьбы против немецко-фашистских захватчиков в западных областях Украины (1941—1944 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины — фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.— Киев, 1978.— 49 с.

Конюшко М. Ф. Комуністи — організатори відсічі фашистській агресії на початку Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС, 1975, вип. 76, с. 36—40.

Масний О. С. Організаційно-партійна робота Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни, 1941—1945. — Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1981.— 160 с.

Историческое значение опыта работы Коммунистической партии Советского Союза в годы Великой Отечественной войны.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1980.— 120 с.— (Научные труды по истории КПСС: Респ. межвед. науч. сб. Вып. 109).

Немайть В. Н. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор Великой Победы: К 40-летию Победы сов. народа в Великой Отеч. войне.— К.: о-во «Знание» УССР, 1984.— 48 с.

Немайть В. Н. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за срыв экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории Украины (1941—1944 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины — фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.— Киев, 1982.— 50 с.

Немайть В. М. Комуністична партія — організатор і натхненник визволення Ук-

раїнської РСР від фашистських загарбників.— УІЖ, 1984, № 10, с. 16—25.

Омельчук Д. В. Партийное руководство прессой и радио Украины в 1943—1945 гг./ Симфероп. гос. ун-т им. М. В. Фрунзе.— Симферополь, 1983.— 26 с.— Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР № 13840 от 05.08.83.

Палажченко А. Товариш Дем'ян: [О деятельности нелегального ЦК КП(б) Украины во главе с секретарем Д. С. Коротченко в тылу врага. 1943 г.].— Радуга, 1978, № 4, с. 152—164.

Плахин В. Н. Военно-организаторская работа Коммунистической партии в Великой Отечественной войне (1943—1945 гг.): (На материалах парт. организации Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко.— Киев, 1976.— 26 с.

Плахин В. М. Діяльність військових відділів ЦК КП(б)У і місцевих партійних органів (1943—1945 рр.).— УІЖ, 1976, № 11, с. 73—81.

Подвиг партии и народа: О героической борьбе сов. народа, руководимого Коммунистической партией, против нем.-фашист. захватчиков в годы Великой Отеч. войны.— К.: Политиздат Украины, 1980.— 285 с.

Попович Д. П. Сквозь пытки: (Закарпат. коммунисты в годы Великой Отеч. войны).— Ужгород: Карпаты, 1977.— 191 с.

Пушкаренко М. Г. Керівництво Комуністичної партії діяльністю комсомолу республіки по комуністичному вихованню молоді визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, 1975, вип. 76, с. 121—125.

Старовойт Н. И. Идеологическая работа Харьковской областной партийной организации в первый год Великой Отечественной войны (июнь 1941—июль 1942 гг.).— Вестн. Харьк. политехн. ин-та, 1976, № 119, с. 35—41.

Стась А. О. Товариш Олекса: [Повість про Героя Радянського Союзу, секретаря Закарпат. крайкому партії].— К.: Політвидав України, 1976.— 116 с.

Юрчук В. І. Керівництво Комуністичної партії — головне джерело Перемог.— УІЖ, 1980, № 7, с. 10—15.

Ющенко М. Д. Деятельность Компартии Украины по мобилизации трудящихся республики на разгром фашизма в 1943—1945 гг.— К.: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1977.— 127 с.

БОЙОВІ ДІЇ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ У ВИЗВОЛЕННІ УКРАЇНИ

Автомонов П. Ф. Дніпро кличе! Київ чекає! — Комуніст України, 1983, № 10, с. 46—55.

Авчійан Н. З. Спрага: [Розповідь учасника боїв за Харків]. 23 серп. — день визволення Харкова від фашист. загарбників.— Прапор, 1983, № 8, с. 86—91.

Азаров И. И. Осажденная Одесса: [О героич. обороне Одессы в 1941 г.].— Одесса: Маяк, 1975.— 260 с.

Александров Н. И. В атаке морская пехота: Докум. повесть.— Симферополь: Таврія, 1984.— 207 с.

Ананко В. И., Доманк А. С., Раманичев Н. М. За каждую пядь! : [41-я стрелковая дивизия в приграничных сражениях 1941 года]. — Львов: Каменяр, 1984. — 144 с.

Андреев Г. И., Вакуров И. Д. Генерал Кирпонос. — К.: Политиздат Украины, 1976. — 118 с.

Артемченко І. Т. «Безіменний!» Хто ти?.. : [Про подвиг невідомого харків'янина, який врятував Держпром від знищення в роки Великої Вітчизн. війни]. — Прапор, 1983, № 8, с. 78—82.

Артемченко І. Т. На вогневій межі : [Спогади учасника Великої Вітчизн. війни]. — Прапор, 1982, № 5, с. 95—97.

Бабак И. И. Звезды на крыльях : [Докум. повествование о боевых подвигах летчиков в годы Великой Отеч. войны / Слово к читателю А. И. Покрышкина]. — Харьков: Прапор, 1975. — 247 с.

Баграмян И. Х. Так начиналась война. — 3-е изд. — Киев: Политиздат Украины, 1984. — 493 с. — (Мемуары).

Байраківський А. І. «У фонд оборони» : [Про масовий патріотизм трудящих в роки Великої Вітчизн. війни]. — Трибуна лектора, 1983, № 10, с. 44—46.

Батов П. Битва за Дніпро : [Розповідь колиш. командуючого 65-ї армії]. — Пам'ятники України, 1977, № 4, с. 34—37.

Безприкладний героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро і Київ : (Документи) (Публ. підгот. В. М. Нем'ятний, В. В. Кузьменко). — УІЖ, 1983, № 11, с. 14—28.

Белоконь К. Ф. В пылающем небе : Докум. повесть. — Харьков: Прапор, 1983. — 264 с.

Бессмертная слава : [К 30-летию освобождения г. Одессы от гитлеровских захватчиков. Воспоминания, статьи, очерки]. — Одесса: Маяк, 1975. — 240 с.

Битва за Днепр: Стихи. Худож. проза. Публицистика. Очерки. Фронтные корреспонденции. Воспоминания. — Днепропетровск: Промінь, 1975. — 223 с.

Битва за Радянську Буковину : [Спогади учасників Великої Вітчизн. війни]. 3б. — 2-е вид. — Ужгород: Карпати, 1981. — 260 с.

Близинок С. Г., Сухан Ю. В. Операция «Теребля» : Очерки [о героизме разведчиков-антифашистов, чекистов, пограничников Закарпаття накануне и в годы Великой Отеч. войны]. 2-е изд., перераб. и доп. — Ужгород: Карпати, 1978. — 304 с.

Богатырев А. Т. Девушки в серых шинелях : Рассказ фронтовика. — К.: Молодь, 1983. — 175 с.

Богданович С. Легендарный Севастополь : [Про героич. оборону міста в роки Великої Вітчизн. війни]. — Соц. культура, 1980, № 5, с. 8—9.

Боевые звезды киевлян : Очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Киева и Киев. обл. — 3-е изд., перераб. — Киев: Политиздат Украины, 1983. — 519 с.

Болдырихин Ф. З., Анисов В. Ф., Мартынов Н. И. На боевом курсе : [11-я гвардейская штурмовая авиационная дивизия]. — Киев: Политиздат Украины, 1983. — 199 с. — (Мемуары).

Борзунов С. Маршал Конев: (Из фронтовой тетради). — Радуга, 1983, № 12, с. 10—17.

Борисов Б. А. Подвиг Севастополя : Воспоминания секретаря горкома. — [Изд. 3-е, перераб. и доп.]. — Симферополь: Таврия, 1977. — 400 с.

Братченко І. В ту червону зиму : [Про героїзм рад. воїнів, які звільняли Кіровоградщину, 1943 р.]. — Вітчизна, 1984, № 3, с. 153—163.

Бугай Е. М., Макухин М. Е. Из когорты мужественных : Сб. очерков и зарисовок [о Героях Сов. Союза Хмельниччины]. — Львов: Каменяр, 1978. — 279 с.

Бундюков А. Т., Кравченко М. В. Сынновия верность Отчизне : Очерки о Героях Сов. Союза, уроженцах Николаев. обл. — Одесса: Маяк, 1982. — 311 с.

Буркатов Б. Европа — Захід, 626 : [Про фронтові газети 41-ї армії «Красный боец» та «Суворовский натиск» часів Великої Вітчизн. війни]. — Вітчизна, 1975, № 3, с. 148—153.

Бурченко Д. Т. Рейд к Южному Бугу [1943 — 1944 гг.]. — К.: Политиздат Украины, 1978. — 207 с.

Бухалов В. И. Освобождение Правобережной Украины и Крыма. — К.: о-во «Знание» УССР, 1984. — 15 с.

Бухонський В. В. Виховання воїнів на героїчних традиціях Ленінського комсомолу під час форсування Дніпра і визволення Києва. — УІЖ, 1978, № 10, с. 87—94.

Бухонський В. В. Виховання радянських воїнів на революційних і бойових традиціях у період визволення України. — УІЖ, 1979, № 10, с. 69—76.

Бухонський В. В. Зростання рядів комуністів у військах Українських фронтів. — УІЖ, 1976, № 10, с. 58—63.

Буцько О. В. М. Ф. Ватутін у спогадах радянських воєначальників. — УІЖ, 1981, № 12, с. 133—135.

Буцько О. В. Маршал Радянського Союзу Ф. І. Толбухін : (До 90-річчя з дня народження). — УІЖ, 1984, № 6, с. 126—130.

В битвах за Киев : Воспоминания, очерки. — Киев: Молодь, 1983. — 316 с.

В битвах за Советскую Украину : Сб. очерков. — Киев: Политиздат Украины, 1979. — 216 с.

В боях за Карпаты! : [О подвиге сов. народа в годы Великой Отеч. войны. Сб. воспоминаний]. — Ужгород: Карпати, 1975. — 383 с.

В боях за Радянську Буковину. — Ужгород: Карпати, 1984. — 159 с.

В боях за Харьковщину : Воспоминания участников Великой Отеч. войны. — 4-е изд., испр. и доп. — Харьков: Прапор, 1978. — 518 с.

Ванеев Г. И. Черноморский флот в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. : Автореф. дис. ... д-ра ист. наук / АН УССР, Ин-т истории. — Киев, 1980. — 32 с.

Вишеславський Л. Прапорносець ленінської правди : [Про подвиги рад. воїнів. Спогади учасника Великої Вітчизн. війни, кор. газ. 1-ї гвардійської армії «За нашу победу»]. — Під прапором ленінізму, 1975, № 8, с. 36—37.

Вперед! — Харьков: Воспоминания [Маршала Сов. Союза И. С. Конева, бывших командующих армиями И. М. Манагарова,

М. С. Шумилова, В. Д. Крюченкина].— Харьков: Прапор, 1975.— 111 с.

Галаган В. Я. Про допомогу населення України Червоній Армії у ході визволення Правобережжя і західних областей республіки.— УІЖ, 1981, № 6, с. 74—80.

Гаман В. Пролог до подвигу: [Про Героїв Рад. Союзу С. Желізного і Н. Гнилицьку, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни].— Дніпро, 1984, № 2, с. 102—108.

Герасименко Ю. Зірка: [Про подвиги В. Леонова в роки Великої Вітчизн. війни].— Прапор, 1982, № 6, с. 100—106.

Героев подвиги бессмертны / М. Ф. Церковный, А. Д. Шиганов, Б. Ф. Юрьев.— К.: Политиздат Украины, 1977.— 567 с.

Героев подвиги бессмертны: Очерки о героях Советского Союза — уроженцах Черниговской области.— К.: Политиздат Украины, 1982.— 424 с.

Герои в бушлатах. 1941—1945: Сб. очерков и воспоминаний о моряках-донбасовцах.— Донецк: Донбас, 1976.— 167 с.

Герои — освободители Черкащины: (Сборник).— Днепрпетровск: Промінь, 1980.— 334 с.

Героика Великой Отечественной войны и патристическое воспитание молодежи.— Львов: Вища шк. Изд-во при ЛГУ, 1984.— 195 с.

Геронческие традиции Великой Отечественной войны и их роль в коммунистическом воспитании молодежи, воинов Советских Вооруженных Сил. [Сб. ст.]— Одесса, 1975.— 152 с.

Героїчний Київ.— К.: Політвидав України, 1982.— 334 с.

Гетьман А. Л. Полки йшли на Захід: [Про наступ, дії Рад. Армії навесні і влітку 1944 р.].— Ранок, 1975, № 4, с. 5—7.

Гнатушенко В. С. Людина з легенди: [Про бойові подвиги полк. інж. військ Г. Г. Старинова в роки Великої Вітчизн. війни].— Прапор, 1984, № 9, с. 93—97.

Год 1941. Юго-Западный фронт: Воспоминания. Очерки. Документы.— 2-е изд., доп.— Львов: Каменяр, 1975.— 351 с.

Год 1944. Зарницы победного салюта: Очерки, воспоминания, документы.— Львов: Каменяр, 1979.— 130 с.

Голубев Г. Відбою не буде: [Про героїч. бої льотчиків 298-го авіац. полку винишувачів у роки Великої Вітчизн. війни].— Вітчизна, 1984, № 8, с. 169—172.

Горди́нская Р. Г. Коли любиш...: [Спогади учасниці оборони Києва, 1941 р.].— К.: Молодь, 1983.— 294 с.

Горячев С. Г. От Волги до Альп: [Боевой путь 35-го гвардейского стрелкового корпуса].— Киев: Политиздат, 1982.— 167 с.— (Мемуары).

Границы отважные бойцы: Рассказы, очерки.— Львов: Каменяр, 1984.— 261 с.

Гречко В. В. Огненные строки памяти: Докум. повесть.— Харьков: Прапор, 1984.— 151 с.

Григорович Д. П. Генерал армії М. Ф. Ватутін: (До 80-річчя з дня народження).— УІЖ, 1981, № 12, с. 130—133.

Григорович Д. П. Генерал-полковник М. П. Кирпонос: (До 90-річчя з дня на-

родження).— УІЖ, 1982, № 2, с. 143—144.

Григорович П. Д. Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко: (До 80-річчя з дня народження).— УІЖ, 1983, № 10, с. 121—124.

Гриченко И. Т., Головин Н. М. Подвиг: Докум. очерки о Героях Сов. Союза.— 3-е изд., перераб. и доп.— Харьков: Прапор, 1983.— 534 с.

Гутяньська О. В. Через лінію фронту: Газ. «За Рад. Україну» у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників.— К.: Вища шк. Вид-во при КДУ, 1980.— 149 с.

Давиденко М. О. Серпень 1943-го: [Спогади учасника Великої Вітчизн. війни, який визволяв Харків від нім.-фашист. загарбників].— Прапор, 1983, № 8, с. 83—86.

Данилов А. Почетный солдат: [Об участнике Великой Отеч. войны С. Д. Номоконове].— Радуга, 1982, № 5, с. 148—150.

Десятьев В. Судьбы солдатские: [Из воспоминаний участников Великой Отеч. войны].— Радуга, 1983, № 9, с. 122—127.

Демьянчук И. Л. Летопись героической борьбы: (Издание сб. худож. очерков в дни обороны Одессы и Севастополя в годы Великой Отеч. войны).— Радуга, 1975, № 5, с. 192.

Десяткин О. Найнеобходніші для життя: [Про дружбу бійців та командирів в роки Великої Вітчизн. війни].— Вітчизна, 1977, № 3, с. 149—157.

Дмитренко О. Біла павутина: [Про подвиги воїнів Звед. ком. полку Полт. танк. уч-ща в роки Великої Вітчизн. війни].— Ранок, 1982, № 4, с. 10—12.

Документи про героїзм радянських воїнів у боях за визволення України від німецько-фашистських загарбників: (груд. 1942 р.— жовт. 1944 р.).— Арх. України, 1979, № 5, с. 3—15.

Долгополов Н. Н. Ясско-Кишиневское сражение — крупная операция Советских Вооруженных Сил.— К.: о-во «Знание» УССР, 1984.— 16 с.

Донбас. Год 1943: Воспоминания участников Донбас. наступ. операции в годы Великой Отеч. войны.— Донецк: Донбас, 1980.— 191 с.

Дорохов А. П. Морские летчики в обороне Одессы.— Одесса: Маяк, 1982.— 168 с.

Дремов И. Ф. Наступала грозная броня: [Воспоминания Героя Сов. Союза, генерал-лейтенанта в отставке].— К.: Политиздат Украины, 1981.— 168 с.

Дубров Б. Ласкаві руки медсестри: [Про героїзм і мужність медсестри М. С. Нечипорчукової, кавалера трьох орденів Слави в роки Великої Вітчизн. війни].— Знання та праця, 1975, № 3, с. 8—9.

Дудолодов М. П. «Перевірено. Мін немає...»: [До 39-ї річниці визволення Харкова від нім.-фашист. загарбників].— Прапор, 1983, № 8, с. 109—111.

Дукачев А. С. Курс на Севастополь: Докум. повесть.— 2-е изд., доп.— Симферополь: Таврия, 1983.— 271 с.

Дюков Л. В бій йшли курсанти: [Київ у 1941 р.].— Пам'ятники України, 1981, № 4, с. 30—31.

Дягилев Е. В., Мирошников И. Я., Старовойт Н. И. Верю беспредельно...: Докум-

повість о Герое Сов. Союза И. И. Бакулине.— Харьков: Прапор, 1981.— 142 с.

Дяченко О. С. Подвиг народу: Літ.-критич. нарис.— К.: Дніпро, 1984.— 248 с.

Дьяченко Н. И. Увиделись вновь с Днепром: [О форсировании Днепра 808-м стрелковым полком в годы Великой Отеч. войны].— Радуга, 1984, № 1, с. 78—82.

Елесін Ю. І. Важливий документ про бойові подвиги комсомольців у роки Великої Вітчизняної війни: [Публікація матеріалів з «Журналу боевой славы комсомольцев 55-го гвардейского стрелкового полка» та вступ. стаття О. І. Елєсіна].— Арх. України, 1975, № 1, с. 46—49.

Еще не все награды вручены: Очерки [о героич. подвигах сов. воинов в годы Великой Отеч. войны].— Донецк: Донбас, 1975.— 94 с.

Жмаченко Я. Ф., Заболотный Г. П. Подвиг командарма: [Докум. очерк о военачальнике Ф. Ф. Жмаченко, который возглавлял 40-ю армию 1-го Укр. фронта при форсировании Днепра].— К.: Политиздат Украины, 1978.— 127 с.

Жужома М. За мирное небо: [Спогади учасника Великої Вітчизн. війни, Героя Рад. Союзу].— Під прапором лєнінізму, 1975, № 8, с. 38.

Жуков Я. К. С Родной в сердце.— 2-е изд., испр., доп.— Одесса: Маяк, 1983.— 168 с.

Журахович С. Була така фронтова газета: (Спогади військ. кореспондента газ. «За Радянську Україну»).— Вітчизна, 1975, № 4, с. 142—153.

Жученко І. Я., Куценко К. О. Східно-Карпатська операція—завершальний етап визволення українських земель від фашистських загарбників.— УІЖ, 1979, № 10, с. 54—63.

За мужество и отвагу: Докум. очерки о Героях Сов. Союза—уроженцах Полтавы и Полтав. обл.— Харьков: Прапор, 1984.— 455 с.

Завершальні бої за визволення території Української РСР: Документи та матеріали (Підготували М. В. Коваль, В. В. Кузьменко).— УІЖ, 1984, № 10, с. 115—124; № 11, с. 123—130.

Завьялов Н. И. Версты мужества: [О боевом пути 5-й гвард. Краматор.— Белград. мотострелковой бригады].— К.: Политиздат Украины, 1981.— 312 с.— (Мемуары).

Заєць О. В районі Корсунь-Шевченківського...: [Про танкістів 225-го танк. полку Ю. І. Фоміна та М. О. Мадюдо, які

загинули в роки Великої Вітчизн. війни].— Ранок, 1984, № 2, с. 6—7.

Зарубін С., Іванчук І. Наука проти мін: [Про боротьбу з мінною небезпекою на Чорномор. флоті в роки Великої Вітчизн. війни].— Наука і суспільство, 1975, № 3, с. 10—12.

Застава, в ружье!...—Симферополь: Таврия, 1984.— 176 с.

Звезды немеркнушей славы: Очерки о крымчанах—Героях Сов. Союза.— 3-е изд., перераб. и доп.— Симферополь: Таврия, 1984.— 302 с.

Землянский Д. Высокое небо Витрука.— Киев: Политиздат Украины, 1983.— 174 с.

Зінченко Ф. М. Вони штурмували рейнстаг: 3 хроніки Великої Перемоги.— К.: Молодь, 1978.— 287 с.

Зінченко Ю. І. Участь І. Г. Якубовського в боях за визволення України від фашистських загарбників.— УІЖ, 1982, № 1, с. 119—120.

И генерал, и рядовой...: Очерки о Героях Сов. Союза, уроженцах Днепропетр. обл.— Днепропетровск: Промінь, 1983.— 567 с.

Іващенко І. К. Документи Архіву Міністерства оборони СРСР про бойові дії з'єднань радянських військ на Чернігівщині: [Публікація арх. документів Черніг. облдержархіву та вступ. стаття І. К. Іващенко].— Арх. України, 1975, № 1, с. 39—46.

Имени героя: Докум. очерки [о харьковчанах—Героях Сов. Союза].— Харьков: Прапор, 1984.— 159 с.

Имя твое—подвиг! [О подвиге сов. народа в годы Великой Отеч. войны 1941—1945 гг. Фотоальбом].— К.: Мистецтво, 1975.— 309 с.

Иолтуховский В. Морской десант: [О высадке десанта моряков Азов. воен. флотилии 30 авг. 1943 г. в Безымянном Дон. обл.]. Очерк.— Донбас, 1984, № 3, с. 108—115.

Исаев Н. В. Этот день мы приближали как могли: Записки летчика-истребителя.— Львов: Каменяр, 1984.— 88 с.

Исаенко Н. Ф. «Вижу противника!»: (Воспоминания полковника в отставке о подвигах летчиков-истребителей в годы Великой Отеч. войны).— К.: Политиздат Украины, 1981.— 224 с.

Их подвиг бессмертен: Очерки о Героях Сов. Союза—уроженцах Волын., Закарпат., Ивано-Франк., Львов., Ровен., Терноп. и Черновиц. обл.— Львов: Каменяр, 1983.— 126 с.

(Далі буде)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 80-РІЧЧЮ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр. У РОСІЇ

Вісімдесятиріччю революції 1905—1907 років у Росії було присвячено Республіканську наукову конференцію, яка відбулась 22 січня в Києві. Її організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Академія наук УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Вступним словом конференцію відкрив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України О. С. Капто. В літопису історичних звершень ХХ століття, сказав він, однією з найяскравіших сторінок є перша російська революція, яка, як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років у Росії», «ознаменувала початок нового історичного періоду — періоду глибоких соціальних потрясінь і революційних битв».

Учасники конференції заслухали ряд доповідей. Директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Ю. Ю. Кондусов виступив з доповіддю «Ленінська теоретична спадщина — ідейна основа наукової розробки історії революції 1905—1907 років у Росії». Доповідач розкрив величезну теоретичну діяльність В. І. Леніна в період революції.

Заступник директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, доктор історичних наук К. В. Гусев в доповіді «Перша російська революція — генеральна репетиція» Великого Жовтня» висвітлював значення революції 1905—1907 років для дальшого посилення боротьби проти царизму, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, збагачення форм і засобів повалення самодержавства.

Директор Інституту держави і права АН УРСР, академік АН УРСР Б. М. Бабій виступив з доповіддю «Створення і діяльність Рад — втілення ленінських ідей народовладдя». Доповідач розкрив всевітньо-історичне значення створених революційною творчістю трудящих мас Росії перших Рад як прообразу майбутньої соціалістичної державності.

«Більшовики України в боротьбі за здійснення стратегії і тактики ленінської партії в період першої російської революції» — тема доповіді завідуючого кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка, доктора історичних наук П. М. Шморгуна.

Заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, доктор історичних наук І. Ф. Курас у доповіді «Революція 1905—1907 років у Росії і сучасність» розкрив всевітньо-історичне значення першої російської революції, її величезний вплив на хід світового революційного процесу, на сучасну практику міжнародного комуністичного і робітничого руху.

У роботі конференції взяли участь заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко, заступник Голови Ради Міністрів УРСР М. А. Орлик, завідувачі відділами ЦК Компартії України Л. М. Кравчук, Г. К. Крючков, Ф. М. Рудич, ветерани партії, вчені, викладачі-суспільствознавці вузів, ідеологічний і пропагандистський актив столиці України.

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

11 грудня 1984 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. В його роботі взяли участь члени ради та її секцій, завідувачі опорними кафедрами вузівських центрів УРСР, завідувачі кафедрами історії КПРС вузів Києва та ін.

З доповіддю «Підсумки наукової розробки історії Комуністичної партії періоду Великої Вітчизняної війни і завдання підготовки до 40-річчя Перемоги» виступив докт. іст. наук, керівник проблемної групи по розробці історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України, голова секції «Комуністична партія в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)» В. М. Нем'ятиний.

З почуттям глибокого задоволення сприйняли радянські люди Постанову ЦК КПРС від 31 травня 1984 р. «Про 40-річчя Перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», відзначив промовець. В ній дано глибокий марксистсько-ленінський аналіз безсмертного ратного і трудового подвигу радянського народу, очолюваного Комуністичною партією, показано його всесвітньо-історичне значення. Під керівництвом Комуністичної партії трудящі нашої країни самовідданою працею удосконалюють розвинуте соціалістичне суспільство, примножують багатства країни, зміцнюють її економічну і оборонну могутність. Вся трудова Україна, як і інших союзних республік, несе Вахту пам'яті — Вахту перемоги.

Гідний вклад до сорокарічного ювілею Перемоги внесли науковці Української РСР, зокрема історики. За цей період зібрано значний документальний матеріал, вийшла численна література, в якій розглянуті різні сторони воєнної, політичної, економічної, ідеологічної діяльності Радянської держави та Комуністичної партії. Видана історична література, яка налічує 60 тис. назв, тиражем 700 млн. примірників. В цих працях показано втілення в життя ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни, важливі аспекти організаторської і політичної діяльності партії та її Центрального Комітету в роки Великої Вітчизняної війни. У науковий обіг введено багатий і різноманітний фактичний матеріал, зроблено важливі висновки і узагальнення, розширена проблематика досліджень.

За останнє десятиріччя у вивчення діяльності КПРС в роки війни внесли свій вклад історики республік. Позитивний вплив на розвиток історіографії з цієї проблеми, відзначив В. М. Нем'ятний, зробили фундаментальні праці з історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн, підготовлені науковими колективами Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Інституту історії СРСР і загальної історії АН СРСР. У дослідженні діяльності Комуністичної партії, її бойового загону — Компартії України в роки війни, введення до наукового обігу нового фактичного матеріалу значну роль відіграла підготовка істориками відповідних розділів «Нарисів історії Комуністичної партії України» і нарисів історії обласних і Київської міської партійних організацій.

Науковці Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Інституту історії АН УРСР, колективи кафедр історичних наук ВПШ при ЦК Компартії України і вузів республік підготували понад 100 праць і брошур, захистили 3 докторські і 22 кандидатські дисертації, опублікували більше 300 статей, в яких на матеріалах України розкрили воєнно-організаторську і політичну діяльність Комуністичної партії по мобілізації радянського народу і його Збройних Сил на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, на досягнення перемоги над ворогом.

З 1976 по 1984 р. співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України видано ряд монографічних праць: «Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны» (К., 1976. — 223 с.), В. О. Замлинського «З вірою в перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України» (К., 1976. — 198 с.), «Подвигом уславлені. Герої Радянського Союзу — партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни»: Бібліографічний довідник. (К., 1978. — 223 с.), «Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны» (К., 1980. — 334 с.), В. М. Нем'ятного «В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Коммунистическая партия — организатор всенародной борьбы против грабительской политики немецкого империализма на оккупированной территории Украины (1941—1944 гг.)» (К., 1982. — 230 с.), Д. П. Григоровича «Идейно-политическая работа Компартии Украины в период Великой Отечественной войны» (К., 1983. — 267 с.), «Днепр — река героев» (К., 1983. — 370 с.), І. Я. Жученка, П. О. Савчука «Поднимают партизан в атаку. Партийное руководство деятельностью партизанских формирований на Украине в годы Великой Отечественной войны» (К., 1984. — 220 с.).

Інститутом історії партії при ЦК Компартії України разом з іншими науковими і архівними установами Києва і Москви видано вперше збірники документів: «Советская Украина в годы Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы. В трех томах (К., 1980), «Боевое братство народов СССР. Докум. и матер. (К., 1984. — 455 с.). До 40-річчя Перемоги разом з Інститутом історії АН УРСР підготовлена монографічна праця «Народна війна в тилу фашистських окупантів на Україні (1941—1944 рр.)», у двох книгах, вийдуть матеріали республіканської конференції, присвяченої 40-річчю визволення Радянської України «Во главе нерушимого братства. Коммунистическая партия — организатор боевого и трудового содружества народов СССР в период освобождения Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков». Видавництво «Наукова думка» до ювілейної дати готує друге, доповнене видання трьохтомного збірника «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.»

Оцінюючи позитивно проведену роботу, підкреслив В. М. Нем'ятний, секція вважає, що в історіографії діяльності Комуністичної партії, її місцевих партійних організацій є ще недостатньо розроблені проблеми. Це відноситься і до вивчення ленінського вчення про війну та мир, про захист соціалістичної Вітчизни, дослідження питань творчого розвитку Комуністичною партією ленінських ідей про захист соціалізму в роки Великої Вітчизняної війни, вимагають більш глибокого і всебічного дослідження питання ідеологічної, ідейно-політичної роботи партії. Заслуго-

вує особливі уваги вивчення такої проблеми, як діяльність партії по зміцненню союзу робітничого класу та селянства в роки війни. У науковій літературі немає ще узагальнюючої праці по історіографії Компартії України цього періоду.

Доповідач підкреслив, що в розробці та висвітленні багатогранної діяльності Ленінського комсомолу намітилось переміщення акцентів у бік дослідження комсомольського підпілля, показу героїзму і мужності головним чином комсомольців-підпільників та партизанів. Але науково-теоретичний рівень опублікованих праць бажає кращого.

Одним з найважливіших завдань дальшого вивчення і висвітлення історії минулої війни, підкреслив він, є всебічне опрацювання проблеми всесвітньо-історичного значення Перемоги, вирішального внеску Радянського Союзу в розгром фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії, викриття буржуазних фальсифікаторів. Центральним завданням суспільствознавців є глибоке розкриття ролі Комуністичної партії — організатора і натхненника Перемоги над ворогом, інтенсивного вивчення вимагає дослідження і висвітлення питання єдності політичного, державного і воєнного керівництва, армії і народу, фронту і тилу.

Особливе значення має висвітлення діяльності партії по розвитку ленінських ідей про всенародний інтернаціональний характер захисту завоювань Жовтня, про перетворення країни в єдиний військовий табір, про керівну роль партії у воєнному будівництві і розробці стратегічних та воєнно-політичних завдань. Інститут історії партії при ЦК Компартії України разом з вченими Москви планує підготувати колективну монографію «Защита завоеваний социализма — дело интернациональное (Исторический опыт КПСС и современность)». Заслугує широкого висвітлення питання про мужність та героїзм комсомольців і молодих воїнів під час захисту і визволення Радянської України. Необхідно плідно попрацювати над створенням фундаментального збірника документів і матеріалів «Комуністична партія України в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)».

Надзвичайно актуальне значення має вивчення досвіду партійних та громадських організацій по військово-патріотичній роботі серед трудящих, особливо молоді, виховання на прикладах героїчних подвигів радянських людей періоду Великої Вітчизняної війни, пам'ятаючи вказівку К. У. Черненка, що «важливим інструментом виховання громадянськості, радянського патріотизму, інтернаціоналізму було і залишається виховання історією»¹.

Обов'язок дослідників, сказав в заключенні В. М. Нем'ятій, висвітлювати нові

сторінки подій, в яких з величезною силою проявились велич духу нашого народу, його героїзм і самовідданість, безмежна відданість справі ленінської партії.

У виступі зав. кафедрою історії КПРС Київського інституту народного господарства, докт. істор. наук, проф. О. М. Вербила йшлося про те, що у дослідженні проблем ідеологічної роботи в роки Великої Вітчизняної війни, зазначив він, необхідно перейти до проблемного методу, зосередити увагу вчених на розробці питань ленінського вчення про захист Вітчизни, ідей дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму. Зав. кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін КДУ ім. Т. Г. Шевченка, докт. істор. наук, проф. В. О. Замлінський зосередив увагу на більш повній розробці джерельної і документальної бази історії Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни. Зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів КДУ докт. істор. наук, проф. М. М. Матвійчук звернув увагу членів Координаційної ради на необхідність підвищення ролі спеціалізованих рад у визначенні тематики наукових досліджень в республіці.

Ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук Д. П. Григорович наголосив на необхідності більш глибокого вивчення досвіду роботи партії в передвоєнні роки, по вихованню героїзму, мужності, стійкості трудящих і воїнів Збройних Сил у боротьбі з ворогом, патріотичного й інтернаціонального виховання в роки Великої Вітчизняної війни.

Зав. кафедрою історії КПРС Одеського інституту інженерів морського флоту, канд. істор. наук, доц. О. І. Красюк привернув увагу учасників пленуму до питань історіографії науково важливих проблем Великої Вітчизняної війни, всенародної боротьби на тимчасово окупованій ворогом території.

У виступі зав. кафедрою історії КПРС і політекономії Київського медичного інституту, докт. істор. наук, проф. М. І. Кравчука наголошувалося на підвищенні ідейно-теоретичної і виховної роботи серед студентів і трудящих республіки. Зав. кафедрою історії КПРС Сімферопольського держуніверситету, докт. істор. наук, проф. М. Р. Акулов звернув увагу на більш уважне ставлення дослідників до наукових документів.

У рішенні пленуму знайшли відбиття пропозиції, висловлені його учасниками. Пленум визначив завдання, які стоять перед радою, секцією, колективами опорних кафедр історії КПРС вузів республіки, науково-дослідних інститутів АН УРСР, спрямованих на створення праць, в яких би всебічно розкривалось партійне керівництво у головних сферах діяльності радянського народу в період Великої Вітчизняної війни, а також їх участь в масово-політичній роботі парторганізацій республіки.

З інформацією «Про виконання коорди-

¹ Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму: Промова на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 р.—К., 1984, с. 10.

наційних планів науково-дослідницької роботи на XI п'ятирічку і підготовці планів на XII п'ятирічку» виступив заст. голови Республіканської ради, заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. екон. наук, проф. В. М. Мазур. Він проаналізував підсумки виконання «Республіканського плану найважливіших досліджень в галузі історії КПРС та партійного будівництва на 1981—1985 рр.» та «Зведеного плану-переліку наукових досліджень теорії та методів, ефективності ідеологічної роботи в республіці в 1981—1985 рр.», висвітлив роботу ради по здійсненню науково-методичного контролю за виконанням координаційних планів у 1981—1984 рр., а також по виконанню планів чотирьох років XI-ої п'ятирічки науково-дослідними інститутами, опорними кафедрами Донецького, Запорізького, Львівського та Кіровоградського вузівських центрів. В. М. Мазур акцентував увагу на необхідності НДІ АН УРСР, ВПШ при ЦК Компартії України та опорних кафедр підвищення спільних зусиль координуючих органів на місцях і в республіканському масштабі по підготовці проектів координаційних планів на XII п'ятирічку.

В обговоренні доповіді взяли участь зав. опорними кафедрами історії КПРС

вузівських центрів республіки: докт. істор. наук, проф. А. М. Черненко (Дніпропетровський держуніверситет), В. П. Шевчук (КДУ ім. Т. Г. Шевченка); канд. істор. наук, доц. В. А. Кузнецов (Донецький держуніверситет), В. А. Собін (Полтавський педінститут), П. А. Рудик (Чернівецький держуніверситет). Вони розповіли про науково-дослідну роботу в регіонах, а також роботу опорних кафедр, висловили думку щодо створення проблемних рад, які дозволили б більш правильно планувати провідні наукові проблеми, на підвищення участі в науково-методичному контролі за виконанням планів ректоратів вищих учбових закладів.

Пленум рекомендував НДІ АН УРСР, ВПШ при ЦК Компартії України та опорним кафедрам вузів республіки розглянути питання про невиконання окремих тем республіканського плану на 1981—1984 рр., а також про завершення праць в 1985 р. Пленум доручив президії ради до листопада цього року підготувати проєкт координаційних планів на XII п'ятирічку.

Д. С. ПЛОХА (Київ),
В. А. ЧУМАК (Київ)

ЗАСІДАННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ РАДИ ПО РОБОТІ З ВЕТЕРАНАМИ ПАРТІЇ

2 листопада 1984 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулося організаційне засідання Республіканської науково-методичної ради по роботі з ветеранами партії. В його роботі взяли участь відповідальні працівники апарату ЦК Компартії України, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Видавництва політичної літератури України, Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, представники рад ветеранів партії при райкомах Компартії України м. Києва.

З інформацією про мету і завдання Ради виступив її голова, заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України докт. істор. наук І. Ф. Курас. Республіканська науково-методична рада, відзначив він, створена при Інституті на громадських засадах працюватиме в тісному контакті з радами ветеранів партії при райкомах Компартії України м. Києва та іншими зацікавленими установами. Головним завданням ради є визначення тематики спогадів ветеранів партії, розробка перспективних планів підготовки і

видання, науково-методична допомога у їх написанні, обговорення і рецензування, зберігання у партархіві Інституту. Рада організовує збирання документів і фотоматеріалів з історико-партійної тематики, які мають наукове та практичне значення, а також подаватиме методичну допомогу партархівам обкомів Компартії України по роботі з ветеранами партії.

На засіданні виступив зав. сектором організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України М. Ф. Кулчишин, голова Ради ветеранів партії при Печерському райкомі Компартії України В. І. Кисельов, члени рад ветеранів партії при Ленінському райкомі Компартії України Г. Ф. Овчаров, при Дніпровському райкомі Компартії України І. П. Мельников та ін.

Виступаючи висловили ряд пропозицій та зауважень щодо організації роботи ради, активізації діяльності районних рад ветеранів партії м. Києва по комуністичному вихованню трудящих.

На засіданні було схвалено положення про Республіканську науково-методичну раду при Інституті історії партії при ЦК Компартії України та план її роботи на 1985 рік.

В. Б. ВАСИЛЕНКО (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. М. ХОЛЕВЧУКОМ

28 грудня 1984 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР відбувся публічний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії СРСР і УРСР Чернівецького державного університету В. М. Холєвчуком на тему: «Розвиток культури в західних областях Української РСР на 1961—1980 рр.».

Офіційні опоненти—академік АН УРСР, д-р істор. наук П. Т. Тронько (Інститут історії АН УРСР), доктори істор. наук, проф. Г. М. Шевчук (Київський державний інститут культури) і проф. Ю. Ю. Сливка (Інститут суспільних наук АН УРСР, м. Львів), а також неофіційний опонент д-р філолог. наук М. Г. Іщенко (Інститут історії АН УРСР) відзначили актуальність і високий науково-теоретичний рівень дослідження В. М. Холєвчука.

У відзивах на дисертацію та автореферат, які надіслали Львівський державний університет ім. І. Франка, Ужгородський державний університет, Вінницький дер-

жавний педагогічний інститут ім. М. Островського, Луцький державний педагогічний інститут ім. Л. Українки, Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, Міністерство освіти УРСР та ін., позитивно оцінено дослідження, відзначено його наукову цінність.

Основні результати дослідження знайшли відображення у багатьох наукових публікаціях, доповідалися автором на всесоюзних і республіканських конференціях. Практична цінність дисертації полягає в тому, що її матеріали використовуються під час читання відповідних спецкурсів та проведення спецсеминарів в університетах та педагогічних вузах, у діяльності шкільних краєзнавчих музеїв західних областей Української РСР тощо.

Спеціалізована рада ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. М. Холєвчуку вченого ступеня доктора історичних наук.

Л. В. НІЗОВА (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

11 грудня 1984 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула й схвалила теми таких кандидатських дисертацій та монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Вишняков В. М. (Херсон) — Роль газети «Правда» в боротьбі проти кадетів, за мобілізацію революційних, демократичних сил (1912—1914 рр.).

Сарнацький О. П. (Запоріжжя) — Діяльність більшовицьких організацій України по залученню демократичної інтелігенції на сторону робітничого класу в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.).

Сидорчук Ю. М. (Львів) — Боротьба партії більшовиків за здійснення тактики «лівого блоку» в період нового революційного піднесення (1910—1914 рр.).

Вагжанова В. В. (Рига) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі профспілок у розвитку трудової і суспільно-політичної активності робітничого класу (1921—1925 рр.). (На матеріалах України).

Васильєв В. Ю. (Вінниця) — Партійне керівництво діяльністю профспілок по поліпшенню умов праці та побуту робітничого класу України (1933—1937 рр.).

Дондик М. І. (Київ) — Досвід Комуністичної партії України по розвитку політичної і трудової активності робітничого класу (1933—1937 рр.).

Лісовий В. М. (Харків) — Партійне керівництво правоохоронними органами УРСР (1921—1925 рр.).

Морозов О. М. (Київ) — Роль партійної преси України в боротьбі за підвищення трудової активності робітничого класу (1933—1937 рр.).

Фісунов М. В. (Київ) — Досвід парторганізацій України по залученню радянських воїнів до оборонно-масової роботи серед населення (1929—1941 рр.).

Чайковський В. Ф. (Тернопіль) — Тактика КПЗУ в революційно-визвольній боротьбі трудящих.

Моқан В. М. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії по організації взаємодії партизанських формувань з частинами Червоної Армії (листопад 1942—грудень 1943 рр.).

Балаєв Б. С. (Сімферополь) — Ідеологічне забезпечення парторганізаціями України виконання планів сільськогосподарського виробництва (1976—1985 рр.).

Братченко А. І. (Донецьк) — Партійне керівництво підготовкою медичних кадрів (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Вестерівський В. М. (Харків) — Партійне керівництво діяльністю державних і громадських організацій у підготовці трудящих до захисту соціалістичної Батьківщини (1971—1981 рр.). (Досвід Компартії України).

Єфіменко В. С. (Київ) — Діяльність КПРС по патріотичному і інтернаціональному вихованню молоді (1976—1985 рр.). (На матеріалах парторганізацій культурно-освітніх установ Української РСР).

Леонов Є. В. (Харків) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню

ролі інженерно-технічних працівників в інтенсифікації промислового виробництва (1976—1980 рр.).

Лісовенко М. М. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по здійсненню Продовольчої програми СРСР.

Моргун В. А. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по добору, розстановці і вихованню керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства (1976—1985 рр.).

Полуденко С. В. (Краматорськ) — Боротьба партійних організацій України за зміцнення трудової дисципліни на підприємствах вугільної промисловості (1981—1985 рр.).

Сарана О. О. (Донецьк) — Роль партійної преси України по комуністичному вихованню трудящих Донбасу в роки восьмої п'ятирічки.

Ціткілов П. Я. (Київ) — Роль партійної преси України в здійсненні Продовольчої програми СРСР.

Ширай В. М. (Київ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі інженерно-технічних працівників у боротьбі за якість промислової продукції (1976—1980 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Галіусов І. М. (Донецьк) — Партійне керівництво підготовкою допризовної молоді до служби в Радянських Збройних Силах (1976—1985 рр.). (На матеріалах України).

Мельников Д. О. (Вінниця) — Діяльність парторганізацій України по розвитку трудової і суспільно-політичної активності молоді на ударних комсомольських будовах республіки (1971—1980 рр.).

Петров В. Є. (Київ) — Роль преси в підготовці молоді до захисту соціалістичної Вітчизни (1980—1985 рр.). (На матеріалах України).

Скрипченко С. В. (Київ) — Партійне керівництво військово-патріотичною роботою серед молоді (1976—1981 рр.). (На матеріалах України).

Гомонюк В. Т. (Херсон) — Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню ідеологічної, масово-політичної роботи на селі (1981—1985 рр.).

Григор Л. І. (Київ) — Залучення господарських кадрів до ідейно-виховної роботи (1976—1980 рр.). (Досвід партійних організацій промислових підприємств України).

Ежкін Г. А. (Київ) — Партійне керівництво економічною освітою трудящих (1981—1985 рр.). (З досвіду парторганізацій промислових підприємств України).

Іванов Б. М. (Київ) — Партійне керівництво промисловим будівництвом на Україні (1976—1985 рр.).

Коропатник М. М. (Київ) — Партійне керівництво діяльністю республіканського товариства «Знання» по комуністичному вихованню трудящих (1976—1980 рр.). (На матеріалах України).

Кузеванов В. М. (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізацій України по вдосконаленню форм і методів контролю і перевірки виконання партійних рішень (1971—1980 рр.).

Курносів Ю. О. (Житомир) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі місцевих Рад народних депутатів у соціальному розвитку села в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах парторганізацій України).

Молчанюк Л. О. (Ворошиловград) — Діяльність партійних організацій України по пропаганді зовнішньої політики КПРС (1959—1966 рр.).

Павлова Т. Г. (Харків) — Партійне керівництво вдосконаленням стилю роботи комітетів комсомолу (1971—1980 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Семенець Р. М. (Київ) — Роль обміну партійних документів у підвищенні активності комуністів і зміцненні первинних парторганізацій (1971—1975 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Хуторянський М. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій по пропаганді зовнішньополітичного курсу КПРС (1976—1980 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Ковальова О. О. (Донецьк) — Критика англо-американської буржуазної історіографії діяльності КПРС по розвитку соціальної активності робітничого класу СРСР (1976—1984 рр.).

Пономаренко І. Ю. (Дніпропетровськ) — Діяльність більшовицьких організацій по революційному вихованню молоді (1910—1917 рр.). Історіографія.

Пудов Б. М. (Київ) — Викриття буржуазних фальсифікацій керівної діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни. (На матеріалах західнонімецької буржуазної історіографії).

МОНОГРАФІЇ

Черненко А. М. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін і російсько-революційна еміграція в Америці (кінець XIX ст. — 1917 рік).

Коваленко Л. А. (Одеса) — Їх подвиг безсмертний. (Радянські жінки у всенародній боротьбі в тилу ворога. 1941—1944 рр.).

Бабій В. С. (Одеса) — Партійне керівництво підготовкою кадрів для сільського господарства (1965—1985 рр.). (Досвід Компартії України).

Кукушкіна В. О. (Київ) — Партійне керівництво діяльністю культурно-освітніх установ по комуністичному вихованню працівників села в період розвинутого соціалізму.

Коваль В. А. (Миколаїв) — Роль партійної преси в ідейному і моральному вихованні студентської молоді в період розвинутого соціалізму (На матеріалах України).

Новосад А. Ф. (Львів) — Діяльність Компартії України по підвищенню виробничої і суспільно-політичної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. Історіографічний нарис.

Стрельцов А. Є. (Харків) — Роль партійної преси України в боротьбі за створення економічного фундаменту соціалізму (1926—1932 рр.).

ЧЕРНЕНКО К. У. Гідно завершити п'ятирічку, прискорити інтенсифікацію економіки: Промова на засіданні Політбюро ЦК КПРС 15 листоп. 1984 р.— К.: Політвидав України, 1984.— 15 с.

ЧЕРНЕНКО К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму: Деякі актуальні проблеми теорії, стратегії і тактики КПРС.— К.: Політвидав України, 1984.— 31 с.

БАГРАМЯН И. Х. Великого народа сыновья.— М.: Воениздат, 1984.— 360 с.

БОВЫКИН В. И. Формирование финансового капитала в России: Конец XIX в.— 1908 г.— М.: Наука, 1984.— 287 с.

Борці партії. — Ужгород: Карпати, 1984.— 382 с.

ВАЛИХНОВСКИЙ Т. У. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше. 1944 — 1948.— К.: Наук. думка, 1984.— 309 с.

ВАСИЛЕНКО В. А. Правові аспекти участі Української РСР у міжнародних відносинах.— К.: Політвидав України, 1984.— 207 с.

Великая Отечественная война : Вопр. и ответы.— М.: Политиздат, 1984.— 430 с.

Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945: Крат. история. — 3-е изд., испр., доп.— М.: Воениздат, 1984.— 560 с.

ГРИНЕВИЧ Э. А.; ГВОЗДАРЕВ Б. И. Куба в мировой политике.— М.: Междунар. отношения, 1984.— 578 с.

История Украинской ССР. В 10-ти т. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза [1941—1945].— К.: Наук. думка, 1984.— 639 с.

Історія Львова.— К.: Наук. думка, 1984.— 414 с.

КОГТЕВА А. А. Социализм и рабочий класс.— М.: Мысль, 1984.— 142 с.

ЛАВРОВА Л. Ф. Сотрудничество стран социализма и развитие духовной культуры социалистического общества. — К.: Наук. думка, 1984.— 166 с.

ЛУКАШ И. М. Солдаты славы не искали: Очерки о Героях Сов. Союза — уроженцах Запорож. обл.— Днепропетровск: Промінь, 1984.— 398 с.

МАР Н. Девятый день войны.— М.: Сов. Россия, 1984.— 128 с.

Мир социализма в цифрах и фактах. 1983: Справочник.— М.: Политиздат, 1984.— 160 с.

ПЕТЛИЦЫН С. Л. Корабли революции: Краевед. очерк. — Одесса: Маяк, 1984.— 70 с.

Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: 36 документів і матеріалів.— К.: Політвидав України, 1984.— 110 с.

Проблемы социально-экономической истории феодальной России: К 100-летию со дня рождения С. В. Бахрушина.— М.: Наука, 1984.— 284 с.

Проти фашизму та війни: Антифашист. конгрес діячів культури у Львові у 1936 р. 36. документів і матеріалів.— К.: Наук. думка, 1984.— 351 с.

ПРОСЯНИК М. П. Випробуваний наставник молоді: З досвіду роботи парт. орг. України по керівництву комсомолом.— К.: Молодь, 1984.— 112 с.

ПУСТОВІТ П. М. Пам'ятники Полтави: Нарис.— Харків: Прапор, 1984.— 191 с.

50 лет Института археологии АН УССР.— К.: Наук. думка, 1984.— 139 с.

Республика Куба.— М.: Наука, 1984.— 335 с.

Решающее звено партийного руководства: [Осуществление кадровой политики КПСС на Украине в период развитого социализма].— К.: Вища шк. Головное изд-во, 1984.— 255 с.

САМСОНОВ А. М. Вторая мировая война. 1939—1945 : Очерки важнейших событий.— М.: Наука, 1985.— 584 с.

СЕМИРЯГА М. И. Освободительная миссия Советской Армии в годы Великой Отечественной войны.— М.: Знание, 1984.— 64 с.

СИПОЛС В. Я. На пути к Великой Победе : Сов. дипломатия в 1941 — 1945 гг.— М.: Политиздат, 1985.— 495 с.

Советско-чехословацкие отношения. 1977—1982: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1984.— 512 с.

СОРОКИН А. И. Великая Победа народа и армии.— М.: Политиздат, 1984.— 128 с.

Социальные функции высшей школы в развитии социалистического общества. — Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1984.— 145 с.

СССР и Пакистан.— М.: Наука, 1984.— 224 с.

СТРОЕВА А. Т. Командарм Кравченко. — К.: Политиздат Украины, 1984.— 175 с.

Трудовые традиции, праздники, обряды рабочего класса.— К.: Вища шк. Головное изд-во, 1984.— 359 с.

ШМАНЬКО Г. И., СТУДЕНЯК П. Ю. Дружба между людьми — дружба между народами.— Ужгород: Карпати, 1984.— 128 с.

ЧЕРЕПНИН Л. В. Отечественные историки XVIII — XX вв.: Сб. ст., выступлений, воспоминаний.— М.: Наука, 1984.— 342 с.

ЭЙДЕЛЬМАН Н. Я. Герцен против самодержавия: Секретная политическая история России XVIII — XIX вв. и Вольная печать.— 2-е изд., испр.— М.: Мысль, 1984.— 317 с.

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНИ.— 15 арк.— 2 крб. 60 коп.

У збірнику статей, присвяченому пам'яті українського радянського історика І. О. Гуржія з нагоди 70-річчя від дня народження, розглядаються окремі проблеми з історії України з найдавніших часів до наших днів: формування державної території Київської Русі, антифеодальний рух і визвольна боротьба українського народу, етнічний склад населення Запорізької Сечі та ін.

Значна увага приділяється висвітленню дружби народів, характеристиці української соціалістичної нації як складової частини нової історичної спільності людей — радянського народу.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Попередні замовлення на цю книгу приймає магазин видавництва «Наукова книга» (252001, Київ 1, вул. Кірова, 4), що надішле її інгороднім замовникам післяплатою.
